

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΘΕΟΦΑΝΗΣ Θ. ΞΑΝΘΗΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΛΟΚΡΙΔΑΣ (6^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2021

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΛΟΚΡΙΔΑΣ (6^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.)

ΘΕΟΦΑΝΗΣ Θ. ΞΑΝΘΗΣ

Μεταπτυχιακή Εργασία υποβληθείσα για την εκπλήρωση των προϋποθέσεων
απονομής Μεταπτυχιακού τίτλου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

2021

© (Θεοφάνης Ξάνθης)

Εικόνα εξωφύλλου: Παράσταση από αττική μελανόμορφη κύλικα, των μέσων του 6^{ου} αιώνα π.Χ.. Εκτίθεται στην Κρατική Αρχαιολογική Συλλογή στο Μόναχο (Staatliche Antikensammlungen, Room 4, 2017A). Παριστάνεται ο Αϊάντας ο Λοκρός να επιτίθεται στην Κασσάνδρα, ιέρεια της Αθηνάς, στον Τρωικό πόλεμο. Αυτή η ανίερη πράξη χρησιμοποιήθηκε από όλο το λοκρικό έθνος, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνοχή του: όλοι «δεσμεύονταν» από την ανάγκη να εξευμενιστεί η ύβρις του μυθικού βασιλιά τους (βλ. στο παρόν: σ. 96-7)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΠΕΡΙ ΧΩΡΑΣ	9
ΚΕΦ. Ι: ΔΥΤΙΚΗ ΟΧΘΗ ΜΟΡΝΟΥ	
Α) ΜΑΚΥΝΕΙΑ	16
Β) ΜΟΛΥΚΡΕΙΟΝ	18
Γ) ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ	21
ΚΕΦ. ΙΙ: ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΝΔΟΧΩΡΑ.	
Α) ΑΜΦΙΣΣΑ	26
Β) ΦΥΣΚΕΙΣ	28
Γ) ΜΥΑΝΙΑ	30
Δ) ΥΠΝΙΑ ΚΑΙ ΤΡΙΤΕΑ	32
ΚΕΦ. ΙΙΙ: ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΓΡΑΜΜΗ ΜΟΡΝΟΥ-ΚΡΙΣΣΑΣ	
Α) ΕΥΠΑΛΙΟ, ΕΡΥΘΡΕΣ, ΟΙΝΕΩΝ	35
Β) ΥΑΟΙ- ΠΟΛΙΣ	39
Γ) ΟΙΑΝΘΕΙΑ	40
Δ) ΤΟΛΟΦΩΝ	42
Ε) ΧΑΛΕΙΟΝ	44
ΜΕΡΟΣ Β΄	
ΚΕΦ. Ι. Η «ΚΑΘΟΔΟΣ ΤΩΝ ΔΩΡΙΕΩΝ» ΚΑΙ Η ΔΥΤΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ	47
ΚΕΦ. ΙΙ. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΙΕΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	54
ΚΕΦ. ΙΙΙ. Η ΔΥΤΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ ΣΤΟΥΣ ΠΕΡΣΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ	57
ΚΕΦ.ΙV. ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ & ΜΕΣΣΗΝΙΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟ- ΝΤΑΕΤΙΑ	60
ΚΕΦ. V. Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (431-404 π.Χ.)	68
ΚΕΦ. VI. Η ΛΟΚΡΙΔΑ ΣΤΟΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ	77

ΚΕΦ. VII. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΘΗΒΑΪΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ	84
ΚΕΦ. VIII.: ΟΙ Γ΄ ΚΑΙ Δ΄ ΙΕΡΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ	88
ΜΕΡΟΣ Γ΄	
ΚΕΦ.Ι. ΤΟ ΛΟΚΡΙΚΟ ΕΘΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΘΟ ΕΩΣ ΤΟΝ 4 ^ο αι. π.Χ.	93
ΚΕΦ. ΙΙ.Α) Η ΠΡΩΙΜΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	98
Β) ΟΙ 3 ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ 5 ^{ου} αι. π.Χ.	100
ΚΕΦ.ΙΙΙ. ΤΟ ΛΟΚΡΙΚΟ <i>ΚΟΙΝΟΝ</i> ΤΟΥ 4 ^{ου} αι. π.Χ.	107
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	110
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΗΓΕΣ	112
ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ	114
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ	131
ΧΑΡΤΕΣ	139

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δυτική Λοκρίδα, εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων, όπως η περιφερειακή γεωγραφική θέση, το αφιλόξενο τοπίο στο εσωτερικό, η περιορισμένη οικονομική δυνατότητα, η πολιτική διαφορετικότητα σε σχέση με την κλασική πόλη-κράτος και ο αμελητέος της ρόλος στα πανελλήνια στρατιωτικά γεγονότα, οδήγησε τους αρχαίους συγγραφείς να επιδείξουν ελάχιστο ενδιαφέρον γι' αυτή. Απότοκο είναι η παροχή ολιγάριθμων και χαμηλής αξίας πληροφοριών των πηγών. Ορισμένα θέματα, μάλιστα, αποσιωπώνται πλήρως. Ο μεγαλύτερος όγκος των επιγραφών είναι απελευθερωτικές και ανήκουν στον 2^ο π.Χ. αιώνα, οπότε η ουσιαστική συμβολή τους σε κρίσιμα ζητήματα είναι ελάχιστη. Άλλωστε, οι ανασκαφές είναι περιορισμένες και τα αποτελέσματά τους αρκετά φτωχά. Σχετίζονται κυρίως με την ταυτοποίηση της πορείας των τειχών, τα όποια θεμέλια κτηρίων και την ύπαρξη νεκροπόλεων.

Συνέπεια των παραπάνω είναι και η έλλειψη σύγχρονης βιβλιογραφίας. Μέρος της περιοχής περιγράφεται στα έργα των W.M. Leake (*Travels in Northern Greece, vol. I-II*, 1835) και W.J. Woodhouse (*Aetolia*, 1897). Σημαντική ήταν η συμβολή μιας σειράς άρθρων του W.A. Oldfather στην *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (1926-41): τα άρθρα, ωστόσο, θεωρούνται πλέον σε πολλά σημεία πεπαλαιωμένα, εξαιτίας των περιορισμένων στοιχείων που είχε στη διάθεσή του και των συχνών αυθαίρετων συμπερασμάτων του, προκειμένου να καλύπτονται γνωστικά κενά. Θεμελιώδης θεωρείται η δίτομη διατριβή του Γάλλου Lucien Lerat (*Les Locriens de l' Ouest I-II*, 1952): στον πρώτο τόμο, η έρευνά του προσέφερε πολλές ταυτίσεις και λεπτομερείς περιγραφές των αρχαιολογικών καταλοίπων όλης της δυτικής Λοκρίδας, καταρρίπτοντας πολλές κρατούσες απόψεις που είχαν εκφραστεί από τον Oldfather. Στον δεύτερο τόμο, υπό το πρίσμα των πηγών, έγινε προσπάθεια καταγραφής της λοκρικής ιστορίας και εξέτασης της πολιτειακής οργάνωσης των Λοκρών. Για την ιστορία της Λοκρίδας συνολικά, μάλιστα, δεν υπάρχει κάποιο άλλο έργο, παρά μόνο η πλούσια βιβλιογραφία για τα γεγονότα πανελλήνιου ενδιαφέροντος. Ανάλυση και ανάδειξη των βασικών επιγραφικών πηγών επιχείρησε σε αντίστοιχο κεφάλαιο ο J.A.O. Larsen (*Greek Federal States*, 1968). Ο W.K. Pritchett (*Studies in ancient Greek Topography VII-VIII*, 1991-2) αναπαρήγαγε τα έργα άλλων, συμφωνώντας με τις υπάρχουσες ταυτίσεις των δυτικότερων πόλεων της χώρας. Αναλυτική υπήρξε η διατριβή του Α. Πορτελάνου (*Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις*, 1998), όπου περιεγράφηκαν όλες οι οχυρωματικές και όχι μόνο, θέσεις, της δυτικής

Λοκρίδας. Με άρθρα του, ο A.J.D. Monedero (2008-16), ασχολήθηκε με την οργάνωση του λοκρικού έθνους και των πόλεων του και η M. Daverio Rocchi (*The Lokrians and their Federal Leagues*, 2015) επιχείρησε να συνδέσει μυθικά και εθνικά Ανατολικούς και τους Δυτικούς Λοκρούς. Τέλος, οι ανασκαφές έχουν αποφέρει πλήθος άρθρων σε περιοδικά και Πρακτικά συνεδρίων, ενώ οι επιγραφές συμπεριλαμβάνονται στα μεγάλα *corpora* (*IG*, *SEG*, *FD*) και τα συλλογικά έργα (Solmsen 1905· Tod 1946-8· Buck 1955).

Η παρούσα εργασία συντάχθηκε ως Διπλωματική εργασία, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», κατεύθυνση Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Ιστορίας, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Θα ήθελα, από τη θέση αυτή, να ευχαριστήσω τον κ. Κατσικούδη Νικόλαο, Καθηγητή Ιστορίας της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Τέχνης και τον κ. Τζαμτζή Ιωάννη, Καθηγητή Ρωμαϊκής Ιστορίας, για την συνεργασία μας όλα αυτά τα χρόνια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και για την προθυμία τους να συμμετάσχουν στην εξεταστική επιτροπή της διπλωματικής μου εργασίας. Ένα ευχαριστώ είναι πολύ φτωχό για την επόπτρια της εργασίας κα Λιάμπη Κατερίνη, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας. Η πολυετής συνεργασία μας, από τα προπτυχιακά χρόνια ως και τώρα, μου προσέφερε γνώσεις, αλλά και τη δυνατότητα να βελτιωθώ. Την ευχαριστώ για το χρόνο που διέθεσε για όλες τις διορθώσεις, τις υποδείξεις, προτάσεις και τις συζητήσεις. Λόγω ιδιαίτερων προσωπικών συνθηκών, «χρωστάω» ευγνωμοσύνη σε μια ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι δεν χρειάζεται να αναφερθούν, αλλά η συμβολή τους στην περάτωση της παρούσας διπλωματικής είναι τεράστια. Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω, τον καλό μου φίλο Αγγελόπουλο Χρήστο, Υποψήφιο Διδάκτορα Βυζαντινής Ιστορίας, για την ψυχολογική υποστήριξη, τις προτάσεις, την παροχή υλικού, καθώς και τις συζητήσεις μας. Τελευταία αλλά όχι έσχατα, πρέπει να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, για την αμέριστη υποστήριξη, εμπιστοσύνη και υπομονή που έδειξαν όλο αυτό το διάστημα.

A΄ ΜΕΡΟΣ

ΠΕΡΙ ΧΩΡΑΣ

Οι δυτικοί Λοκροί επιχωρίαζαν μεταξύ των βουνών και της ακτής του Κορινθιακού κόλπου. Η έκταση της χώρας ήταν μικρή, περικυκλωμένη από εχθρικά φύλα¹. Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η έρευνα, παραμένει η έλλειψη σημαντικών ευρημάτων στις αρχαιολογικές ανασκαφές. Τα αποτελέσματά τους, θα ήταν κρίσιμα για την ολοκλήρωση της εικόνας των λοκρικών πόλεων και την αρτιότερη τοποθέτηση της δυτικής Λοκρίδας σε σχέση με τα γειτονικά της φύλα.

Ο Στράβωνας, τον 1^ο αι. π.Χ., με τα *Γεωγραφικά*, αποτελεί τη βασική μας πηγή. Όμως, ενδιαφέρθηκε κυρίως για τις αλληλεπιδράσεις ανθρώπου και φυσικού τοπίου. Περιέγραψε την τοπογραφία της βόρειας ακτής του Κορινθιακού κόλπου (8.2.3) και τη λειτουργία των οροσειρών του Παρνασσού ως φυσικά σύνορα για τα φύλα της Κεντρικής Ελλάδας (9.3.1)². Ο Πausanίας, τον 2^ο αι. μ.Χ., ασχολήθηκε επί το πλείστον με την περιγραφή των μνημείων που συναντούσε στα μέρη που ταξίδευε. Αφιέρωσε στην δυτική Λοκρίδα ένα μικρό υποκεφάλαιο (10.38), στο τέλος των *Φωκικών* του. Ολοκλήρωσε μάλιστα συνολικά το έργο με την αναφορά στα ιερά της Ναυπάκτου³.

Η χώρα βρισκόταν στην άκρη του βόρειου οδικού δικτύου του Ισθμού⁴. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν ένα πυκνό πλέγμα πόλεων, οι οποίες είχαν διαδοχική επαφή με τις γειτονικές τους. Από το Β.Α. πέρασμα του Κυτίνιου ως τα δυτικά και τη Μακύνεια, η οχύρωσή τους σε συνδυασμό με τις εδαφικές συνθήκες, έκανε την Λοκρίδα απροσπέλαστη. Οι πόλεις ήταν τοποθετημένες σε λόφους, κατά μήκος του Κορινθιακού ή στην ορεινή ενδοχώρα και είχαν εποπτεία προς κάθε κατεύθυνση. Σημαντικές πόλεις όπως η Άμφισσα και η Ναύπακτος, βρίσκονταν κοντά στα σύνορα. Οι Φυσκείς, πολιτικό κέντρο των λοκρικών *Κοινών*, ήταν απομακρυσμένη πόλη.

Οι κατάλογοι των πόλεων που προέρχονται από τα γεωγραφικά κείμενα, δεν

¹ Με βάση την ακτογραμμή της χώρας, ο Ψευδοσκύλακας (36) υπολόγισε την διάρκεια του παράπλου σε μισή μέρα (*Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Λοκρῶν χώρας τὸ ἥμισυ ἡμέρας*). Ο Στράβωνας (9.4.8) συμφώνησε, εκτιμώντας πως το μέγεθός της *μικρὸν ὑπερβάλλει τῶν διακοσίων σταδίων*.

² Βλ. König 2016, 46-67. Για τη χρήση του *ὄρους* στη *Γεωγραφία*, ειδικότερα 46-54.

³ Woodhouse 1897, 311. Fowler 1898, 357-8. Lerat 1952 I, xiv- xviii. Habicht 1985, 4-7. Το γεγονός ίσως είναι υπαινιγμός για την θέση της δυτικής Λοκρίδας στον ελληνικό χώρο.

⁴ Kase 1973, 74-77· 1991, 91-92. Θέμελης 1983, 213. Monedero 2008, 324· 2015, 258. Σαράντη 2018b, 22-3. Μια φυσική οδός συνδέει τον κόλπο της Κίρρας με τη Θεσσαλία. Ξεκινά από την Κίρρα και κατευθύνεται στο βορρά, περνά την Άμφισσα, συνεχίζει μέσω της Γραβιάς (Κυτίνιο) στην Οίτη και καταλήγει στον Μαλιακό.

καταγράφουν παρά λίγα ονόματα⁵, με ελάχιστα ως καθόλου επιπλέον στοιχεία: τις περισσότερες φορές, πέντε, απαριθμούνται οι Ναύπακτος, Άμφισσα, Οιάνθεια και το Αντίρριο. Το Μολύκρειο και η Μακύνεια, εμφανίζονται σε έξι περιπτώσεις, αλλά συχνά λογίζονταν ως αιτωλικές πόλεις⁶. Από τρεις φορές απαντώνται το Ευάλιο και το Χάλειο, ενώ από δύο η Τριταία και η Μυανία. Μια μόλις φορά συναντάται ο Οινεώνας, η Υαία, ο Ίπνος, οι Ερυθρές, ο Τολοφώνας, οι Φυσκείς. Ειδικά για την τελευταία, το γεγονός είναι αξιοπρόσεκτο. Ο πληρέστερος κατάλογος λοκρικών πόλεων προέρχεται από τον 5^ο π.Χ. αιώνα και το Θουκυδίδη, με την ευκαιρία της πορείας του Ευρύλοχου από τους Δελφούς προς τη Ναύπακτο το 426 π.Χ.⁷. Στο χωρίο του Θουκυδίδη (3.101-2) καταγράφονται πέντε κύρια ονόματα πόλεων (*Άμφισσα, Πόλις, Ναύπακτος, Ευάλιο, Οινεώνας*), καθώς επίσης και δέκα εθνικά (*Μυονέας, Ίπνέας, Μεσσαπίους, Τριταίεας, Χαλαίους, Τολοφωνίους, Ήσσιους, Οιανθέας, Όλπαϊοι, Υαίοι*).

Η τοπογραφική αξία του αποσπάσματος θα ήταν μεγαλύτερη, αν επιβεβαιωνόταν πλήρως ότι ο κατάλογος είναι ακριβής. Αρχικά, φαίνεται πως η σειρά κατά την οποία κατένειμε τους Λοκρούς ο Θουκυδίδης εξαρτάται από την στάση τους απέναντι στο αίτημα του Ευρύλοχου για υποταγή: έτσι καταγράφονται πρώτα αυτοί οι οποίοι έδωσαν ομήρους και ακολούθησαν με στρατό, έπειτα αυτοί που έδωσαν μόνο ομήρους και τέλος οι πόλεις οι οποίες αντιστάθηκαν και κατελήφθησαν. Η ομαδοποίηση στη μια ή την άλλη κατηγορία δε αποδεικνύει αυτομάτως και τη γεωγραφική τους θέση. Όμως, είναι λογική υπόθεση οι πόλεις οι οποίες ακολούθησαν τους Σπαρτιάτες να βρίσκονται πιο κοντά στους Δελφούς, ενώ οι πόλεις που αντιστάθηκαν στην αθηναϊκή βάση της Ναυπάκτου. Στις «υπάκουες» πόλεις, πρώτοι εμφανίστηκαν οι Άμφισσείς, οι οποίοι «έπεισαν» τους περισσότερους Λοκρούς, πρώτα τους *όμóρους αὐτοῖς Μυονείς*. Η Υπνία ήταν γειτονικής της πόλη, όπως επέδειξε επιγραφή (IG IX² 748 στ. 36. *τὰς σκοπαῖς καὶ τὰ ὄρια κοινᾷ ἀμφοτέροι*). Ακολουθούν η Τριταία και το

⁵ Στράβωνας (9.3.1, 9.4.7-10, 10.2.21), Πανσανίας (10.38), Πτολεμαίος (3.14), Ψευδοσκύλακας 35-6. Οι πόλεις που συναντώνται μια φορά, προέρχονται από το έργο του Στέφανου Βυζάντιου, ο οποίος κατέγραψε και μερικές άλλες (*Αίινος, Ήσσος, Υλη, Αζία, Ολύκρη*), εντελώς άγνωστες. Συνοπτικά, Lerat 1946, 329.

⁶ Woodhouse 1897, 64-5. Lerat 1952 I, 7-9. Szemler 1991, 91. Σαράντη 2018a, 163-165, 170.

⁷ Θουκ. 3.101-2, «... ξυνέπρασσον δὲ μάλιστα αὐτῶ τῶν Λοκρῶν Ἀμφισσῆς... πρώτοι... ἔπεισαν δοῦναι ... πρῶτον μὲν οὖν τοὺς ὁμόρους αὐτοῖς Μυονέας ... ἔπειτα Ἰπνέας καὶ Μεσσαπίους καὶ Τριταίεας καὶ Χαλαίους καὶ Τολοφωνίους καὶ Ἡσσίους καὶ Οἰανθέας. οὗτοι καὶ ξυνεστράτεον πάντες. Ὀλπαῖοι δὲ ὁμήρους μὲν ἔδωσαν, ἡκολούθουν δὲ οὐ· καὶ Υἱοὶ οὐκ ἔδωσαν ὁμήρους πρὶν αὐτῶν εἶλον κόμην Πόλιν ὄνομα ἔχουσαν. 102.1. ... καὶ πορευόμενος Οἰνεῶνα αἰρεῖ αὐτῶν καὶ Εὐάλιον· οὐ γὰρ προσεχώρησαν. 2. ... ἐπὶ τε Μολύκρειον ... αἰροῦσιν». Lerat 1946, 329-30· 1952 I, 7-9. Szemler 1991, 92.

Χάλειο, η γειτνίαση των οποίων αποδείχθηκε επιγραφικά⁸. Στις πόλεις που «αντιστάθηκαν», τοποθετήθηκε η Πόλις των Υαίων, ο Οινεώνας και το Ευάλιο. Οι δύο τελευταίες, ήταν εκτός από όμορες και οι κοντινότερες πόλεις στη Ναύπακτο.

Φαίνεται πως, η αφήγηση του Θουκυδίδη και η γεωγραφική πραγματικότητα συμβαδίζουν. Πιθανό όμως είναι, είτε να μην τηρήθηκε η απόλυτη γεωγραφική ακρίβεια, είτε η σειρά παρουσίασης να υπαγορεύτηκε από την – μη επιβεβαιωμένη- διαδρομή του Ευρύλοχου. Η περιγραφή του, θεωρήθηκε αρχικά από τους ερευνητές ως ακριβής και τον 20^ο αιώνα οι επιγραφές δείχνουν να τον επιβεβαιώνουν. Ο Θουκυδίδης προσέφερε την μοναδική φιλολογική αναφορά των πόλεων της ενδοχώρας. Η ερμηνεία της, εξυπηρέτησε στην ταύτιση πολλών αμφίβολων αρχαιολογικών θέσεων.

Από την άλλη, δεν πρέπει να παραβλέπουμε πως ο Θουκυδίδης δεν θεωρούσε την τοπογραφία κομμάτι του έργου του, οπότε οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με την αξία των διάσπαρτων και αποσπασματικών πληροφοριών, η οποία είναι συχνά περιορισμένη⁹. Ακόμη, ο ιστορικός δεν τηρούσε ενιαία τακτική: υπάρχουν περιπτώσεις που οι περιγραφές του μοιάζουν ανούσιες και άλλες, όπου ενώ φαίνονται απαραίτητες, απουσιάζουν¹⁰. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της μάχης των Αθηναίων στο Αιγίτιον, το 426 π.Χ.. Η περιγραφή του φυσικού χώρου είναι ελάχιστη, παρά τον καίριο ρόλο που διαδραμάτισε στην καταστροφή των Αθηναίων (3.98.1: *...ἐσπίπτοντες ἔς τε χαράδρας ἀνεκβάτους καὶ χωρία ὧν οὐκ ἦσαν ἔμπειροι διεφθείροντο*). Ο Θουκυδίδης αφηγήθηκε την εκστρατεία σε λίγες γραμμές και απουσιάζουν ολοκληρωτικά οι πληροφορίες για τις αιτωλικές πόλεις που κατέλαβαν οι Αθηναίοι ή για τη διαδρομή που ακολούθησαν στην εισβολή και την υποχώρησή τους. Αντίθετα, νωρίτερα, είχε αφιερώσει σημαντική έκταση κειμένου στις ναυμαχίες του Φορμίωνα στον Κορινθιακό. Στην εξέλιξη του πολέμου, η ήττα στο Αιγίτιον, στοίχισε περισσότερο στην Αθήνα, από τα κέρδη των ναυμαχιών.

Δεν είναι εύκολο να υπολογιστούν τα γεωγραφικά όρια της περιοχής. Βασιζόμαστε στις ανασκαφές, στις υπαγορεύσεις του φυσικού τοπίου και τις πληροφορίες των πηγών. Η απουσία πηγών από την εξεταζόμενη περίοδο, δυσκολεύει περισσότερο την έρευνα. Οι αποκλίσεις των όψιμων πηγών οφείλονταν στο γεγονός ότι συνδύαζαν την πολιτική πραγματικότητα της εποχής τους με ιστορικά δεδομένα που αντλούσαν

⁸ IG IX,1² 3.739.

⁹ Pearson 1939, 48-54. Sieveking 1964, 73. Funke & Haake 2006, 373-4.

¹⁰ Σωτηριάδης 1907, 295. Funke-Haake 2006, 375-6, 382-4. Για την περίπτωση της δυτικής Λοκρίδας, ενδέχεται το ενδιαφέρον και η γνώση για την περιοχή να ήταν μικρά.

από τις πηγές τους. Συχνά άλλαζαν την οπτική τους, χωρίς να το αντιλαμβάνονται¹¹.

Η δυτική Λοκρίδα αποτελούσε μια στενή λωρίδα γης ανάμεσα στα βουνά και τις ακτές του Κορινθιακού και πλαισιωνόταν από αιτωλικά φύλα. Το ανατολικότερο κομμάτι της, όμως, εκτεινόταν αρκετά προς την ενδοχώρα, συνορεύοντας με τους Φωκείς¹². Ο προσδιορισμός των δυτικών συνόρων της χώρας προβληματίζει, καθώς εξαιτίας των επάλληλων πολιτικών μεταβολών, ιδιαίτερα του 4^ο π.Χ. αιώνα, συχνά άλλαζαν¹³. Αρχικά προσδιορίζονται, σύμφωνα με το Στράβωνα, στο όρος Ταφιασσός (Κλόκοβα), ενώ και ο ποταμός Μόρνος και το ακρωτήριο του Αντίρριου, εξυπηρετούσαν επίσης ως φυσικά σύνορα (8.2.3, *τὸ δ' Ἀντίρριον ἐν μεθορίοις τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Λοκρίδος ἴδρυται*· 10.2.21, *Ἀντίρριον τὸ τῆς Αἰτωλίας ὄριον καὶ τῆς Λοκρίδος*). Σε αυτή την περιοχή, βρίσκονταν η Μακύνεια, το Μολύκρειο, το Αντίρριο και η Ναύπακτος. Μαζί με το Ευπάλιον, αποτέλεσαν αργότερα την *Αἰτωλία Ἐπίκτητο*¹⁴. Οι Αιτωλοί κάλυπταν την Λοκρίδα και στο Βορρά¹⁵. Οι οροσειρές του Κόρακα (Βαρδούσια) και της Γκιώνας αποτελούσαν τα φυσικά όρια. Παρά τους φυσικούς περιορισμούς, είναι δύσκολο να εξακριβωθούν οι εκτάσεις που κατείχαν Αιτωλοί και Λοκροί, με τα δύο φύλα πιθανώς να νέμονταν τα πρηνή των βουνών. Η πόλη των Φυσκέων βρισκόταν κοντά στην μεθόριο και μοιραζόταν με τους Αιτωλούς την πεδιάδα του σημερινού Λιδωρικίου. Η ταύτιση των επισφαλών αιτωλικών θέσεων είναι σημαντική και για την τοπογραφία της λοκρικής περιοχής. Στα ανατολικά, οι δυτικοί Λοκροί έφταναν ως και τις δυτικές πλαγιές του Παρνασσού, εκεί όπου δημιουργούνταν διαχρονικά προβλήματα με τους Δελφούς και οι προσπάθειες ακριβής οριοθέτησης

¹¹ Woodhouse 1897, 64-5. Bakhuizen 1996, 230-2. Η πολιτική πραγματικότητα «επέτρεψε» στον Πολύβιο να αποκαλεί την Οιάνθεια αιτωλική (4.57.2) και να θεωρεί αιτωλική όλη την βόρεια ακτή του Κορινθιακού κόλπου (*παρὰ τῆς τῶν Αἰτωλῶν*). Ιδιαίτερα τον 4^ο π.Χ. αιώνα, η κατάσταση ήταν πολύ ρευστή. Η δυτικότερη περιοχή είχε ήδη γίνει αιτωλική και η κατάκτηση συνεχίστηκε σταδιακά, ενώ από τα μέσα περίπου του αιώνα δημιουργήθηκε και το λοκρικό *Κοινό*. Ο Στράβωνας (10.2.3), θεωρεί ως λοκρικά μέρη της Αιτωλίας μόνο τη Ναύπακτο και το Ευπάλιο.

¹² Στράβων 9.3.1, *Τῶν δὲ πλευρῶν τοῦ Παρνασσοῦ τὸ μὲν ἐσπέριον νέμονται Λοκροὶ τε οἱ Ὀζόλαι καὶ τινες τῶν Δωριέων καὶ Αἰτωλοὶ κατὰ τὸν Κόρακα...* 9.3.3, *...πρὸς δύσιν πλευρὸν οἱ Λοκροὶ κατέχουσιν οἱ Ὀζόλαι, τὸ δὲ νότιον οἱ Δελφοὶ*· Πανσανίας 10.38.1, *ἡ δὲ γῆ ἢ Λοκρῶν ...προσεχὴς τῇ Φωκίδι ἐστὶ κατὰ τὴν Κίρραν*. Ψ-Σκύλαξ 35, *Ἡ δὲ Αἰτωλία παρῆκει τὴν Λοκρίδα πᾶσαν ἀπὸ μεσσηγείας*. Szemler 1991, 98.

¹³ Woodhouse 1897, 57-9, 63-4. Lerat 1952 I, 7-8, 189-91. Gomme 1956, 401.

¹⁴ Στράβων, 10.2.3 *«...ἐπίκτητον δὲ τὴν τοῖς Λοκροῖς συνάπτουσιν ὡς ἐπὶ Ναύπακτόν τε καὶ Εὐπάλιον»*. Σωτηριάδης 1907, 274. Rousset 2004, 391-2.

¹⁵ Ψευδο-Σκύλαξ 35, *Ἡ δὲ Αἰτωλία παρῆκει τὴν Λοκρίδα πᾶσαν ἀπὸ μεσσηγείας...* Στράβων 10.2.1: *Αἰτωλοὶ δὲ τὸ πρὸς ἔω μέχρι τῶν Ὀζολῶν Λοκρῶν καὶ τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τῶν Οἰταίων*.

των εδαφών, συχνή¹⁶. Τέλος, η παραλιακή γραμμή από την ανατολική όχθη του Μόρνου μέχρι και τον κόλπο της Κρίσσας αποκάλυψε μια σειρά οχυρών θέσεων, είτε παράκτιων, είτε πάντως πολύ κοντά σ' αυτή. Εδώ εισέρχεται εντονότερο το πρόβλημα των ταυτίσεων, που όπως θα δούμε είναι οι περισσότερες επισφαλείς. Οι ανασκαφές καλούνται να γεμίσουν τα σημαντικά κενά της ερμηνείας των πηγών.

Οι πληροφορίες για το εσωτερικό της χώρας, είναι επίσης ελάχιστες. Το τραχύ της έδαφος, εύκολα αντιληπτό στις μέρες μας, μνημονεύθηκε και από τις πηγές. Ο Στράβωνας (10.2.3) αναφέρθηκε στο ορεινό και τραχύ έδαφος της *επίκτητου Αιτωλίας* (*τραχυτέραν τε ούσαν καὶ λυπροτέραν*), ενώ ο Θουκυδίδης (3.101.2) σχολίασε μόνο πως η περιοχή της Μυανίας, αποτελούσε *το πιο δύσβατο σημείο της Λοκρίδας*. Επίσης, στη συνθήκη της πόλης με την Υπνία (IG IX² 3.748, βλ. αρ.1), τον 2^ο π.Χ. αιώνα, γίνεται λόγος για βοσκοτόπια, αλλά όχι για καλλιεργήσιμη γη. Η Άμφισσα ήταν ιδρυμένη μεταξύ της Γκιώνας και του Παρνασσού (Στέφανος Β., 1.91.19-20, *διὰ τὸ περιέχεσθαι τὸν τόπον ὄρεσιν*). Οι Λοκροί μοιράζονταν τον Ταφιασσό και τον Κόρακα με τους Αιτωλούς και τον Παρνασσό με τους Φωκείς. Οι ορεινοί όγκοι κατέρχονταν σχεδόν ως τη θάλασσα, εμποδίζοντας την απρόσκοπτη χερσαία επικοινωνία με την ενδοχώρα της και την υπόλοιπη Ελλάδα¹⁷. Όμως, δεν γνωρίζουμε κάποιο κατεξοχήν «λοκρικό» βουνό, ενώ ο Μόρνος είναι η μόνη αξιομνημόνευτη υδροφόρα πηγή της¹⁸. Το φυσικό τοπίο αποτέλεσε τροχοπέδη για την ανάπτυξη της δυτικής Λοκρίδας.

Οι πόλεις εδράζονταν σε χαμηλούς λόφους. Είχαν οχύρωση που τις κάλυπτε πλήρως, ενώ στέφονταν από ακροπόλεις που διέθεταν κατά κανόνα ξεχωριστή οχύρωση. Τα τείχη εκμεταλλεύονταν τις ιδιαιτερότητες του εδάφους και παρότι είναι αρκετά κατεστραμμένα, το σχέδιό τους αποτυπώνεται με σχετική ευκολία. Οι λίθοι είναι συνήθως χαμηλής ποιότητας και στοιχειώδους επεξεργασίας, κατασκευασμένοι από επιχώριο υλικό, το οποίο εν πολλοίς επαναχρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα. Η τειχοδομία, η κεραμική και η ιστορική πορεία της δυτικής Ελλάδας συνυπολογίζονται ώστε να εκτιμηθεί η χρονολόγηση των οχυρώσεων στην ύστερη κλασική εποχή. Μια δεύτερη περίοδος ήταν η «αιτωλική φάση» των λοκρικών πόλεων, την ελληνιστική

¹⁶ Στράβων, 9.3.1: *Τῶν δὲ πλευρῶν τοῦ Παρνασσοῦ τὸ μὲν ἐσπέριον νέμονται Λοκροὶ τε οἱ Ὀζόλαι καὶ τινες τῶν Δωριέων καὶ Αἰτωλοὶ κατὰ τὸν Κόρακα...* τὸ δὲ Φωκεῖς..., 9.3.3: *Εἴρηται δ' ὅτι καὶ ὁ Παρνασσὸς ἐπὶ τῶν ἐσπερίων ὄρων ἴδρυται τῆς Φωκίδος. Τοῦτου δὲ τὸ μὲν πρὸς δύοσιν πλευρὸν οἱ Λοκροὶ κατέχουσιν οἱ Ὀζόλαι, τὸ δὲ νότιον οἱ Δελφοί.*

¹⁷ Περιεγράφηκε εύστοχα ως *Küste ohne Hinterland* (= ακτή χωρίς ενδοχώρα) στο Philippson & Kirsten 1958, 359.

¹⁸ Leake 1835 II, 598. Σωτηριάδης 1907, 283, 289, 306-7. Χαλαμπούπουλος 1998, 321-41. Σαράντη 2018b, 19.

εποχή. Δεν αποκλείεται όμως, με βάση τη χρήση των θέσεων από αιώνες, να στήθηκαν πάνω σε παλαιότερο οχυρωματικό δίκτυο. Εκτός από τις οχυρωμένες πόλεις, η χώρα διέθετε και ένα ευρύτατα ανεπτυγμένο δίκτυο πύργων. Χρονολογείται στην «αιτωλική φάση» της Λοκρίδας τον 3^ο αι. π.Χ., αλλά επίσης μπορεί να βασίστηκε σε υπάρχον δίκτυο. Οι πύργοι βρίσκονται σε στρατηγικά σημεία και εποπτεύουν τις ακτές και τις πεδιάδες. Χρησίμευαν ως αμυντικά παρατηρητήρια και οικονομικά κέντρα¹⁹.

Οι ενδείξεις δημοσίων κτηρίων και γενικά οικοδομημάτων, εντός και εκτός των οχυρώσεων, σπανίζουν ή δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν. Τα νεκροταφεία βρίσκονταν εκτός της οχύρωσης, αλλά κοντά σε αυτήν. Το χρονικό τους πλαίσιο είναι ιδιαίτερα ευρύ, αλλά τα ευρήματα δεν είναι πολλά και στερούνται μεγάλης αξίας. Η χρονολόγηση δείχνει την αδιάλειπτη χρήση τους για αιώνες. Όσον αφορά τις λατρείες, έχουμε ένα τεράστιο κενό. Απουσιάζει τελείως η πλαστική και οι αφιερωματικές επιγραφές έχουν αποκαλύψει ορισμένα ονόματα που αλλιώς θα ήταν άγνωστα (λ.χ. Αφροδίτη, Άρτεμη και Διόνυσος στη Ναύπακτο, Βασίλεια στην Τολοφώνα). Σώζεται μόνο ένας ναός, ενώ αρκετούς γνωρίζουμε ονομαστικά από τον Πausanias (10.38.1-10). Πολλές από τις λατρείες απευθύνονταν σε άγνωστο παραλήπτη (λ.χ. Βασίλεια, Ζεύς Μειλίχιος, Ανακτες Παιδες, Αγαθοί Θεοί). Είναι γνωστή, μόνο μια γιορτή, των Ριείων.

Είναι δύσκολο μέσα από τους ελλιπείς καταλόγους και τις περιορισμένες αρχαιολογικές έρευνες, να υπολογιστεί ο πραγματικός αριθμός των πόλεων της δυτικής Λοκρίδας της κλασσικής περιόδου. Επιπρόσθετα, ήδη από την αρχαιότητα, διαφωνούσαν για τα βασικά συστατικά στοιχεία που διαμόρφωναν μια πόλη. Την κλασική εποχή πάντως, τα κριτήρια θα ήταν ήδη παγιωμένα. Κατεξοχήν ένδειξη για την σύσταση πόλης, θεωρείται η οχύρωση. Στην δυτική Λοκρίδα, τα οχυρωματικά έργα συνολικά χρονολογούνται πιθανότατα στην Ελληνιστική περίοδο. Νωρίτερα όμως, ο Θουκυδίδης αναφέρει τέσσερις θέσεις ως πόλεις και ένα χωριό με την ονομασία Πόλη. Ο Ηρόδοτος είχε χαρακτηρίσει την Άμφισσα πόλη (8.32), ενώ ο όρος συνοδεύει Οιάνθεια και Χάλειον στην επιγραφή του 5^{ου} π.Χ. για την πειρατεία. Σύμφωνα με ακόμα παλιότερα επιγραφικά τεκμήρια, η Οιάνθεια συμμετείχε σε δίκτυο *προξενίας*. Η πόλη επικράτησε στον ελληνικό χώρο, ως ένα κέντρο το οποίο συγκέντρωνε τις πτυχές του ανθρώπινου βίου: στέγαζε τους πολιτικούς θεσμούς και είχε υπό την εποπτεία

¹⁹ Lerat 1952 I, 217-9. Ραπτόπουλος & Πιλάλας 2015, 859-861

της όλες τις κοινωφελείς, θρησκευτικές, στρατιωτικές, εκπαιδευτικές και οικονομικές δραστηριότητες των πολιτών. Συνεπώς, έπρεπε να διαθέτει και τα αντίστοιχα οικοδομήματα, που εξυπηρετούσαν αυτές τις ανάγκες²⁰.

²⁰ Wycherley 1962, 36-174. Glotz 1994, 28-32. Hansen 2004a-b, 135-142. Rousset 2004, 391-2. Hansen 2006, 98, 102-5, 113-5.

ΚΕΦ. Ι: ΔΥΤΙΚΗ ΟΧΘΗ ΜΟΡΝΟΥ

Α) ΜΑΚΥΝΕΙΑ

Το όνομα Μακύνεια απαντά στα κείμενα μεταξύ των αιτωλικών πόλεων, γεγονός που αιτιολογείται από την γεωγραφική θέση και την ιστορική πορεία της²¹. Ήταν όμως λοκρική, εφόσον αναφέρθηκε από τον Πλούταρχο στις ερμηνείες του προσωνομίου Οζόλες των δυτικών Λοκρών²². Η ταύτισή της, στον λόφο Παλαιό-καστρο της Μαμάκου θεωρείται αρκετά βέβαιη: εκεί βρίσκονται τα δυτικότερα αρχαία ίχνη της Λοκρίδας. Η πόλη συνδεόταν στενά με το Μολύκρειον. Η χώρα της, έφτανε στα δυτικά τις ανατολικές υπώρειες του Ταφιασσού, ενώ το ανατολικό όριο με το Μολύκρειο είναι άγνωστο. Η θέση είναι εξαιρετικά προνομιακή, καθώς επιτρέπει την εποπτεία της γύρω περιοχής. Επιπλέον, βρίσκεται κοντά στην οδική αρτηρία Αντιρρίου και Ταφιασσού και σε πολύ μικρή απόσταση από τη θάλασσα²³.

Ο Στράβωνας ψέγει τον Ελλάνικο, ο οποίος την κατέταξε μεταξύ των αρχαιότερων πόλεων. Η εποχή της ίδρυσής της, *ὕστερον τῆς τῶν Ἡρακλειδῶν καθόδου*, δεν είναι γνωστή. Πιθανόν να ήταν κορινθιακή αποικία του Κύψελου²⁴. Για την ιστορία της, δεν γνωρίζουμε τίποτα: ίσως να έπεσε στα χέρια των Αθηναίων, όπως το Μολύκρειο και η Ναύπακτος, πριν τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ήταν, πιθανότατα, η πρώτη πόλη που κατακτήθηκε από τους Αιτωλούς, στα μέσα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Στο ανώτερο τμήμα του, ο λόφος που φιλοξενούσε την πόλη είναι σχεδόν επίπεδος. Ο περίβολος της ακρόπολης ήταν ενισχυμένος με οκτώ τετράπλευρους πύργους και δύο αμυντικές γωνιώδεις προεξοχές. Υπάρχουν τρεις πύλες, οι οποίες ενισχύονταν εκατέρωθεν από εσωτερικούς και εξωτερικούς πύργους²⁵. Η κεραμική που έχει βρεθεί, ανήκει κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους. Η οχύρωση είναι αρκετά κατεστραμμένη. Διακρίνεται όμως με ευκολία το ελλειπτικό της σχήμα υπό μορφή ακανόνιστου πολυγώνου, καθώς προσαρμόζεται στο περίγραμμα του λόφου. Ίχνη εξωτερικής οχύρωσης δεν συναντούμε. Το τείχος είναι κτισμένο κυρίως με ορθογώ-

²¹ Στ. Βυζάντιος 3. 429,34, *Μακύνεια, πόλις Αιτωλίας*. Σαράντη & Γεώργια 2018, 531.

²² Πλούταρχος, *Ηθικά, Αίτια Ελλ.*, 15. *ἔστι καὶ Ἀρχύτας ὁ Ἀμφισσεύς· γέγραφε γὰρ οὕτω· «Τὴν βοτρυο-στέφανον μυρίπουν Μάκυναν ἑραννήν».*

²³ Στράβων 10.2.4· 10.2.21 *εἴθ' ὁ Ταφιασσὸς τὸ ὄρος, εἴτα Μακυνία πόλις, εἴτα Μολύκρεια καὶ πλησίον τὸ Ἀντίρριον*. Stiros & Psimoulis & Kolonas 2005, 299. Σαράντη 2015, 621· 2018a 163-5, 170.

²⁴ Στράβων, 10.2.6 *«Ἐλλάνικος ... τὰς δ' ὕστερον καὶ τῆς τῶν Ἡρακλειδῶν καθόδου κτισθείσας Μακυνίαν καὶ Μολύκρειαν ἐν ταῖς ἀρχαίαις καταλέγει πλείστην εὐχέρειαν ἐπιδεικνύμενος ...».*

²⁵ Ο Woodhouse (1897, 326-7) είχε δει μόνο της νότιας πλευράς. Οι Lerat (1952 I, 83), Πορτελάνος (1998, 306-10), σημείωσαν και τις τρεις. Για τους πύργους: Lerat 1952 I, 82-3, Πορτελάνος 1998, 306-10.

νιους λιθόπλινθους, οι οποίοι σώζονται σε μικρό ύψος μόλις δυο πλίνθων. Οι πλίνθοι έχουν τη σύσταση του βράχου του λόφου και είναι στοιχειωδώς επεξεργασμένοι. Δεν είναι δυνατή η ασφαλής χρονολόγηση με βάση το σύστημα δόμησης²⁶. Η ανατολική πλευρά του λόφου είναι εξαιρετικά απόκρημνη, οπότε η οχύρωση ήταν περιττή. Εντός της οχύρωσης δεν παρατηρούνται με σαφήνεια αρχαία ερείπια. Ακόμη, απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό και η κεραμική. Στο Ν.Α. άκρο του οικισμού αποκαλύφθηκε ένας, ανεξάρτητος της οχύρωσης, τετράγωνος πύργος. Βρίσκεται κοντά στον παρακείμενο χείμαρρο και εποπτεύει όλη την πεδιάδα μεταξύ Μακύνειας και Ταφιασσού.

Ο οικισμός εκτείνεται ακανόνιστα, στα Ν.Δ. της ακρόπολης. Τα σημάδια κατοίκησης καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από την ύστερη γεωμετρική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Στην ανατολική πλευρά ερευνήθηκαν και ελάχιστα κατάλοιπα κτιρίων της μέσης εποχής του Χαλκού, στοιχείο που επιβεβαιώνεται από κεραμικά και άλλα ευρήματα. Υπάρχουν ακόμα εδώ τρία φρεάτια και μια μεγάλη λιθόκτιστη δεξαμενή ομβρίων υδάτων. Φαίνεται πως μερικώς δικαιώνεται ο Ελλάνικος, έστω και αν δεν προκύπτει η αδιάλειπτη κατοίκηση της θέσης. Καλύτερα διατηρημένα είναι τα κτήρια στο δυτικότερο άκρο της έκτασης του οικισμού, τα οποία ανήκουν στην κλασική φάση του. Σε αυτή τη περίοδο ανήκουν τα περισσότερα ευρήματα²⁷. Η πολεοδομική συγκρότηση καθορίστηκε από τη μορφολογία του εδάφους. Η έντονη βάθυνση του εδάφους, επέτρεψε την κατάχωση και ευνόησε τη διατήρηση των πρώιμων καταλοίπων, με ταυτόχρονη δημιουργία νέων κτισμάτων. Όπως και η οχύρωση, οι οικίες είναι κατασκευασμένες από ντόπιο ψαμμίτη με ελάχιστη επεξεργασία και έλλειψη πολυτέλειας.

Το σημαντικότερο δημόσιο οικοδόμημα, είναι ένα θέατρο. Βρισκόταν Β.Α. της οχυρωμένης ακρόπολης, πολύ κοντά στην κύρια πύλη και είχε θέα προς το Αντίρριο. Είναι κατασκευασμένο από τοπικό ψαμμόλιθο. Η χάραξή του είναι ακανόνιστη²⁸ και ακολουθεί την τοπογραφία του λόφου. Σώζονται δεκατέσσερις σειρές εδωλίων. Οι ανώτερες σειρές είναι σε καλύτερη κατάσταση, με αρκετούς λίθους να διατηρούνται *in situ*. Δεν είναι ορατές ενδείξεις διαζωμάτων και σκάλες. Είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν και ως βουλευτήριο ή χώρος συγκέντρωσης των πολιτών. Το θέα-

²⁶ Woodhouse 1897, 326-31. Lerat 1952 I, 84. Σαράντη 2018a, 164.

²⁷ Σαράντη 2015, 622. Σαράντη & Γεώργια 2018, 532-6.

²⁸ Σε μικρές πόλεις όπως η Μακύνεια, η αρχιτεκτονική ενός θεάτρου μπορούσε να παρεκκλίνει από τα τυπικά και να προσαρμόζεται στις περιβαλλοντικές συνθήκες, τη διαθεσιμότητα δομικού υλικού, τις πληθυσμιακές ανάγκες, και τη χρηματοδότηση. Πορτελάνος 1998, 310. Stiros & Psimoulis & Kolonas 2005, 299-312. Σαράντη 2018a, 166.

τρο της Μακύνειας, χρονολογείται με βάση το σχέδιό του, στον 4^ο/3^ο αιώνα π.Χ..

Από τα νεκροταφεία της πόλης απουσιάζουν τα ευρήματα. Από τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία πάντως, συνάγεται η ύπαρξη τουλάχιστον δύο νεκροταφείων: ένα στα Ν.Δ. της ακρόπολης, όπου υπάρχει μια σειρά μεμονωμένων τάφων και ένα στα Ν.Α.²⁹.

Ένας αμφιπρόστυλος ναός, αποτελεί τη μοναδική ισχυρή ένδειξη ιερού στην πόλη. Βρίσκεται εκτός των τειχών, στα Β.Α. της ακρόπολης και πολύ κοντά στο θέατρο. Παρότι δεν έχει αποδοθεί με βεβαιότητα, αλλά η θέση του και η εγγύτητα με το θέατρο είναι στοιχεία τα οποία ίσως σηματοδοτούν την λατρεία μιας πολιούχου θεότητας. Υπάρχουν μερικά ακόμα στοιχεία που υποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλων λατρευτικών κτιρίων: στην κορυφή υψώματος σε απόσταση 800 περίπου μέτρων ανατολικά της ακρόπολης, εντοπίστηκαν κατάλοιπα ενός ιερού, πιθανώς του 4ου αι. π.Χ.. Σ' αντίστοιχη απόσταση με κατεύθυνση όμως προς τα Ν.Δ. ανιχνεύθηκαν σε σύγχρονη κατασκευή αρχαίοι λιθόπλινθοι και σφόνδυλοι κιόνων. Τέλος, κοντά σε χείμαρρο ανατολικά της πόλης, εντοπίζεται ένα μεγάλο, σχεδόν τετράγωνο, κτήριο. Είναι αταύτιστο και η κύρια φάση του ανήκει στην ελληνιστική περίοδο, έχει όμως ενδείξεις που ανάγονται στην πρώιμη κλασική εποχή³⁰.

B) ΜΟΛΥΚΡΕΙΟΝ

Το όνομα της πόλης εμφανίζεται στις φιλολογικές πηγές με αρκετές παραλλαγές, δεν καταγράφεται όμως στις επιγραφές³¹. Το βόρειο ακρωτήριο, στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, ονομαζόταν *Μολυκρικό Ρίο* λόγω της εγγύτητας την πόλη του Μολύκρειου από το οποίο απείχε περίπου 6 χλμ. ή *Αντίρριο* και φιλοξενούσε ναό του Ποσειδώνα³². Κυρίως με αυτή την αφορμή αναφέρεται η περιοχή στα κείμενα των γεωγράφων. Η σχεδόν άμεση επαφή με την θάλασσα, οδήγησε πολλούς να μην ξεχωρίζουν το Μολύκρειο από το Αντίρριο, στην περιοχή του οποίου υπέθεταν ένα μικρό

²⁹ Σαράντη 2018a, 168.

³⁰ Σαράντη 2018a, 167.

³¹ Στον Θουκυδίδη το όνομα της πόλης είναι *Μολύκρειον* (2.84.4, 3.102.2). Με άλλη ορθογραφία συναντάται στον Πausανία (*Μολύκριον*, 5.3.6). Αργότερα (9.31.6), έγραψε το αντίστοιχο θηλυκό, *Μολυκρίαν*. Το ίδιο και ο Διόδωρος (12.60.3). Με δύο εκδοχές στον τονισμό σημειώνεται από τον Στράβωνα (*Μολύκρεια*, 9.4.8 και *Μολυκρεία*, 10.2.4' 10.2.21). Oldfather 1933, 34-5.

³² Woodhouse 1987, 324.

επίναιο, ωστόσο αυτό δεν άφησε κατάλοιπα³³. Τα λείψανα της πόλης του Μολύκρειου εντοπίζονται στο λόφο Ελληνικό, μεταξύ των σύγχρονων χωριών Βελβίνας και Αγίου Γεωργίου³⁴. Το Μολύκρειο ήταν από τις δυτικότερες λοκρικές πόλεις κοντά στην Αιτωλία και σπουδαία στρατηγική θέση. Ο Στράβωνας (10.2.6) θεώρησε πως η ίδρυση και του Μολύκρειου ήταν μεταγενέστερη της «καθόδου των Ηρακλειδών» και επέκρινε τον Ελλάνικο που το είχε κατατάξει μεταξύ των αρχαιότερων πόλεων. Σύμφωνα με το Θουκυδίδη ήταν αποικία των Κορινθίων³⁵. Την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου είχε ήδη περιέλθει στην Αθήνα. Το 426 π.Χ., ο Ευρύλοχος, κατέλαβε το Μολύκρειο και έκτοτε αυτό παρέμεινε αιτωλική κτήση, χωρίς να γνωρίζουμε κάτι περαιτέρω.

Η ακρόπολη, διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα με μικρή υψομετρική διαφορά. Το βόρειο πλάτωμα είναι χαμηλότερο και ευκολότερα προσβάσιμο, ενώ το νότιο είναι λίγο ψηλότερο³⁶. Η οχύρωσή σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος της, αν και το ύψος των πλίνθων ποικίλλει. Εντός της ακρόπολης λείπουν σημάδια μόνιμης κατοίκησης. Το τείχος, ακολουθεί την φυσική πορεία του λόφου και είναι χτισμένο με τοπικό ασβεστόλιθο. Απουσιάζουν οι πύργοι και οι πύλες θα ήταν τουλάχιστον δύο.

Στη Β.Δ. πλευρά, στο χαμηλότερο τμήμα της ακρόπολης, εντοπίζεται ένας ναός. Η θέση του ήταν γνωστή από το 19^ο αιώνα. Είναι περίπτερος, διπλός εν παραστάσει και χρονολογείται με βάση την αρχιτεκτονική του μεταξύ 5^{ου}- 4^{ου} αιώνα π.Χ.. Ακολουθούσε την μορφολογία του εδάφους ώστε να διαθέτει επαρκή ελεύθερο βοηθητικό χώρο. Ο ανασκαφέας πρότεινε πως ο ναός έμεινε ημιτελής, στηριζόμενος σε κατασκευαστικά λάθη και την απουσία αρχιτεκτονικών ευρημάτων³⁷. Θραύσματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ., αρχικά υπαινίσσονται μια γυναικεία θεότητα. Τα υπόλοιπα ευρήματα όμως είναι όπλα των ύστερων αρχαϊκών ή πρώιμων κλασικών χρόνων, οπότε εξετάζεται η περίπτωση συλλατρείας της με ανδρική πολεμική μορφή. Αποδίδεται, με επιφύλαξη, στην Αθηνά ή τον Ποσειδώνα. Η εκδοχή της Αθηνάς ταιριάζει με την αύξηση της επιρροής της Αθήνας κατά την κλα-

³³ Ο Στράβωνας ξεχωρίζει τους δύο οικισμούς: 8.2.3, *συνπίπτουσι κατὰ τὸ Ρίον καὶ τὸ Ἀντίρριον... ἔστι τὸ δ' Ἀντίρριον ἐν μεθορίοις τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Λοκρίδος ἴδρυται, καλοῦσι δὲ [καὶ] Μολύκριον Ρίον.* 9.4.8, *Καὶ ἡ Μολύκρεια δ' ἔστι κατὰ τὸ Ἀντίρριον* καὶ 10.2.21, *Μολύκρεια καὶ πλησίον τὸ Ἀντίρριον.*

³⁴ Ορλάνδος 1927, 55-64. Πορτελάνος 1998, 311-2. Αλεξοπούλου 2004, 48-50.

³⁵ Θουκ. 3.102.2. *ἐπὶ τε Μολύκρειον ἐλθόντες τὴν Κορινθίων μὲν ἀποικίαν, Ἀθηναίων δὲ ὑπήκοον.* (ἐπίσης Θουκ. 2.86.3). Salmon 1984, 213, 277-9.

³⁶ Lerat 1952 I, 85. Πορτελάνος 1998, 313. Αλεξοπούλου 2004, 55-6.

³⁷ Lerat 1952 I, 85. Πορτελάνος 1998, 314-5. Αλεξοπούλου 2004, 52-3. Μουστάκα & Καλτσάς 2016, 135-141.

σική περίοδο και με την πιθανότητα της ανολοκλήρωτης κατασκευής. Ισχυροποιείται, εξαιτίας μιας επιγραφής από τη βάση της στοάς, η οποία έχει αποκατασταθεί ως *[Α-ΘΑ]*ναι.

Η στοά βρίσκεται βόρεια του ναού, παράλληλα με αυτόν και σε πολύ κοντινή απόσταση. Φέρει επιμήκη τοίχο στη μέση και οι εγκάρσιοι τοίχοι στα άκρα σχηματίζουν ορθές γωνίες. Διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, έτσι η έλλειψη στοιχείων δεν μας επιτρέπει να την χρονολογήσουμε. Θα πρέπει να τοποθετηθεί στην ίδια περίοδο με το ναό³⁸ και σύμφωνα με τον Ορλάνδο είχε προσωρινό χαρακτήρα, κάτι που συνηγορεί και στο επιχείρημα περί ανολοκλήρωτου ναού. Έχουν εντοπιστεί ακόμη δυο αταύτιστα επιμήκη κτήρια σε αυτή την πλευρά, στα νότια του ναού. Το ένα είναι ορθογώνιο, χωρίζεται σε μικρότερους χώρους και έχει δώσει εμπορικά και αγροτικά ευρήματα.

Στο νότιο, ψηλότερο πλάτωμα της ακρόπολης βρίσκονται τα θεμέλια ενός ορθογώνιου οικοδομήματος. Είναι μικρότερων διαστάσεων από τον ναό, αλλά θεωρείται με επιφύλαξη και αυτό ναός, πρωιμότερος λόγω της μέτριας τοιχοποιίας του. Στη βόρεια πλευρά του διακρίνονται τα ίχνη κυβικού βάθρου αγάλματος ή βωμός. Βρίσκεται πολύ κοντά με το στάδιο, γι' αυτό ο ναός αποδίδεται στον Ποσειδώνα³⁹.

Η ύπαρξη σταδίου είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς είναι και το μοναδικό της περιοχής. Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του υψώματος σε επίμηκες πλάτωμα, χαμηλότερα σε σχέση με τον πιθανό βωμό. Ο στίβος διαθέτει αφετηρία, τέρμα και λίθινες κερκίδες. Η αποκάλυψή του ενίσχυσε την ταύτιση της θέσης, η εγγύτητα με το ναό, συνέδεσε το στάδιο με τα Ρίεια. Στην περιοχή του Μολύκρειου σημειώνεται στις φιλολογικές πηγές η ύπαρξη ενός σημαντικού ιερού του Ποσειδώνα⁴⁰. Αυτός ο ναός έχει βρεθεί, πιθανότατα, αν επιβεβαιωθεί η ταυτότητα του οικοδομήματος στο νότιο πλάτωμα της ακρόπολης του Μολύκρειου. Μαζί με το παρακείμενο στάδιο, είναι στοιχεία που συνδυαστικά ανταποκρίνονται με την τέλεση μιας γιορτής. Η μόνη

³⁸ Lerat 1952 I, 85. Πορτελάνος 1998, 315-6. Αλεξοπούλου 2004, 53-4.

³⁹ Lerat 1952 I, 85. Βλ. για τα Ρίεια στη συνέχεια.

⁴⁰ Θουκ. 2.84.4. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ... ἐς Μολύκρειον ἀπέπλεον, καὶ τροπαῖον στήσαντες ἐπὶ τῷ Ρίῳ καὶ ναῦν ἀναθέντες τῷ Ποσειδῶνι. Ψ-Σκύλαξ 35. καὶ ὁ Δελφικὸς κόλπος... ἐπ' αὐτοῦ ἱερόν· Διόδ. 12.48. οἱ δ' Ἀθηναῖοι τρόπαιον στήσαντες καὶ τῷ Ποσειδῶνι περὶ τὸν Ἰσθμὸν ναῦν καθιερῶσαντες ἀπέπλευσαν. Πausanias, 10.11.6. γενέσθαι δὲ ἀπὸ τῶν ναυμαχιῶν τούτων καὶ θυσίαν Θησεῖ καὶ τῷ Ποσειδῶνι ἐπὶ τῷ ὀνομαζομένῳ Ρίῳ. Μουστάκα & Καλτσάς 2016, 145-6.

λοκρική γιορτή που γνωρίζουμε, είναι τα *Ρίεια*⁴¹. Η σύνδεση της εορτής με το «ναό» του Ποσειδώνα και το στάδιο στο Μολύκρειο είναι μια σημαντική πιθανότητα.

Γ) ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ

Η θέση της αρχαίας πόλης ταυτίζεται με την σύγχρονη, απλωμένη μεταξύ χαμηλών λόφων και στενής παραλίας. Ανατολικά υπολογίζεται ως την παραλία του Γριμπόβου, ενώ η χώρα της εκτεινόταν ως τον Μόρνο. Δυτικά, το ρέμα Λαγκαδούλα, αποτελούσε επίσης όριο της πόλης, όπως υποδεικνύει και παρακείμενο νεκροταφείο. Παρείχε σημαντικά φυσικά πλεονεκτήματα, με σημαντικότερο τη γειτνίαση με το Αντίρριο που επέτρεπε τον έλεγχο των θαλάσσιων διαδρομών στον κόλπο⁴².

Έως και τον 5^ο π.Χ. αιώνα η πόλη ανήκε στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου. Για την κλασική περίοδο σημαντική πηγή αποτελεί ο Θουκυδίδης, ο οποίος κατέγραψε τον σημαντικό ρόλο της στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Αρκέστηκε, όμως, σε ελάχιστες τοπογραφικές πληροφορίες για τη Ναύπακτο και την ευρύτερη περιοχή της. Την δεύτερη σημαντικότερη πηγή αποτελεί ο μεταγενέστερος Πausanias: παρείχε την μοναδική αναφορά των ιερών και των λατρειών της Ναυπάκτου (10.38.10-3). Η πόλη απασχόλησε τους περιηγητές και στα νεότερα χρόνια: τα έργα τους παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για την τοπογραφία της. Το ενδιαφέρον περιορίστηκε στην περιγραφή του λιμανιού και της μεσαιωνικής οχύρωσης, στην ανάλυση των επιγραφών και σε αυθαίρετες τοποθετήσεις των ιερών⁴³.

Η ιστορία της πόλης χάνεται στους αιώνες. Πιθανότατα η θέση υπήρχε ήδη κατά την «κάθοδο των Δωριέων», οπότε και χρησιμοποιήθηκε για την περάτωσή τους στην Πελοπόννησο. Μόνο ο Ψευδο-Σκύμνος, σημείωσε ως ιδρυτή της τον Τήμενο⁴⁴.

⁴¹ IG IV, 428, στ.10-1: *Ρίεια πάλαν καὶ πυγμὰν καὶ παγκράτιον*. Η επιγραφή προέρχεται από την Σικυώνα, στα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, όπου ο Καλλίστρατος, υπήρξε νικητής αγωνισμάτων σε πολλές εορτές, μεταξύ των οποίων και τα Ρίεια. Πλούταρχος, *Ηθικά, των επτά σοφών συμπόσιον* 19: *τοῦ δ' Ἡσιόδου τὸν νεκρὸν ... πρὸς τὸ Ρίον κατὰ τὴν Μολύκρειαν ἐκόμιζε. ἐτύγγανε δὲ Λοκροῖς ἢ τῶν Ρίων καθεστῶσα θυσία καὶ πανήγυρις, ἣν ἄγουσιν ἔτι νῦν ἐπιφανῶς περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον*. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, τελούνταν ακόμη στην εποχή του (1^{ος} αι.) μεγαλοπρεπής γιορτή στο Ρίο, που υπήρχε και πριν από το φόνο του Ησιόδου (ίσως 7^ο αι. π.Χ.). Lerat 1952 II, 118.

⁴² Σωτηριάδης 1907, 274. Σαράντη 2006, 499· 2018b, 17-20. Kallet 2016, 19.

⁴³ Συνοπτικά, οι αρχαίες και νεότερες πηγές για την τοπογραφία της πόλης στην Σαράντη 2018b, 31-9. Επιπλέον, σε γενικά έργα: λ.χ. Leake 1835 II, 587-622. Bursian 1862, 147. Woodhouse 1897, 309-22. Oldfather 1926, 1135-1288. Lerat 1952 I, 38-41. Πορτελάνος 1998, 570-89.

⁴⁴ Ψ-Σκύμνος, 478-9: *Πρὸς τῷ Ρίῳ κεῖται δε Ναύπακτος πόλις, ἣν Δωριεῖς κτίζουσιν οἱ σύν Τημένῳ. Ἐπειτ' ἀπ' Αἰτωλῶν παροικοῦσιν Λοκροί*. Πολύαινος 1.9. Η ανάμνηση διαφυλάχθηκε μέσω του ονόματος (ναῦς+ πῆγνυμι [= κατασκευάζω]). Η σύνδεση της Ναυπάκτου με την κατασκευή στόλου ήταν ι-

Η Ναύπακτος της κλασικής εποχής γνώρισε πολυτάραχη ιστορία. Στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δέχθηκε ενίσχυση από την ανατολική Λοκρίδα. Το 456 π.Χ. οι Αθηναίοι την παραχώρησαν στους Μεσσήνιους εξόριστους (Θουκ. 1.103.3). Ο Θουκυδίδης ανέφερε πολλές φορές την ύπαρξη μοίρας αθηναϊκού στόλου στο λιμάνι της⁴⁵ και οι Μεσσήνιοι παρέμειναν σύμμαχοι της Αθήνας στον Πελοποννησιακό⁴⁶. Το 429 π.Χ. στην περιοχή της έλαβαν χώρα σημαντικές ναυμαχίες. Το 426 π.Χ., οι Ναυπάκτιοι έπεισαν τον Δημοσθένη να επιτεθεί στους Αιτωλούς, σε μια εκστρατεία που εξελίχθηκε καταστροφικά για την Αθήνα. Ως απάντηση, ο Σπαρτιάτης Ευρύλοχος προσπάθησε ανεπιτυχώς να καταλάβει την πόλη. Μετά το τέλος του πολέμου, οι Μεσσήνιοι εκδιώχθηκαν και η Ναύπακτος δόθηκε ξανά στους Λοκρούς. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. η πόλη άλλαζε συνεχώς χέρια. Μεταξύ 389-367 π.Χ. περιήλθε στην κυριαρχία της Αχαΐας, «ελευθερώθηκε» κατόπιν από τους Θηβαίους και επέστρεψε στους δυτικούς Λοκρούς. Γνώρισε ίσως και μια βραχύβια αιτωλική κατοχή. Κατά τη διάρκεια του Τρίτου Ιερού πολέμου, ανήκε στην Αχαΐα. Το 338 π.Χ., ο Φίλιππος Β΄ την παρεχώρησε στους Αιτωλούς, στην κατοχή των οποίων παρέμεινε ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Η οχύρωση της πόλης ανάγεται στα κλασικά χρόνια, εφόσον αναφέρεται από τον Θουκυδίδη. Καθώς συνυπάρχουν διάφορα συστήματα δόμησης, δεν μπορούν να αποτελέσουν κριτήριο χρονολόγησης. Με βάση αντίστοιχα δεδομένα της περιοχής, δεν θεωρείται πιθανό να προϋπήρχε⁴⁷. Ο Θουκυδίδης, κατά την απόπειρα κατάληψής της Ναυπάκτου από τον Ευρύλοχο το 426 π.Χ., κατέγραψε την ύπαρξη ατείχιστων προάστειων και έναν μεγάλο οχυρωματικό περίβολο, ο οποίος προφανώς κάλυπτε όλη την πόλη⁴⁸. Οι παλαιότεροι μελετητές, αρκέστηκαν στο αυθαίρετο συμπέρασμα ότι η αρχαία οχύρωση συνέπιπτε με την μεταγενέστερη. Ο Lerat, που ασχολήθηκε

σχυρή, εἴτε τῶν Ἡρακλειδῶν ἐκεῖ ναυπηγησαμένων τὸν στόλον, εἴθ' ...Λοκρῶν ἔτι πρότερον παρασκευασάντων· (Στράβων 4.7).

⁴⁵ Στα εξής χωρία: 2.69, 2.80.4, 2.81.1, 2.84.4, 2.92.7, 2.103.1, 3.75.1, 3.98.5, 4.13.2, 4.49, 4.76.1, 7.17.4, 7.19.5, 7.34.1, 7.34.7. Salmon 1984, 336.

⁴⁶ Θουκ. 2.9.4, 7.57.8, Διόδ. 12.42.4. Οι «Μεσσήνιοι οἱ ἐν Ναυπάκτῳ» καταγράφονται ως σύμμαχοι των Αθηναίων στον πόλεμο και οι «Λοκροί» των Σπαρτιατών. *FD* III 4, 1 [1-4]. Kallet 2016, 23-31.

⁴⁷ Υποθέσεις χρονολόγησης, στο Πορτελάνος 1998, 1545-1551. Ο Noack (1897, 80-3) χρονολόγησε τις οχυρώσεις της περιοχής στον 5^ο/ 4^ο αιώνα π.Χ. (βλ. και Murray 1982, 444-59). Στηριζόμενοι κυρίως σε ιστορικά δεδομένα, άλλοι μελετητές (Kirsten 1941, 99-119· Winter 1971, 97-8), τις τοποθέτησαν στον 3^ο αιώνα π.Χ.. Η Σαράντη (2018b, 240) υποστήριξε πως στην περίπτωση της Ναυπάκτου μόνο η ανατολική και η παραθαλάσσια οχύρωση ήταν αιτωλικές προσθήκες των ελληνιστικών χρόνων (βλ. συνδυαστικά και Ραπτόπουλος & Πιλάλας 2015, 859-66).

⁴⁸ Θουκ. 3.102.2-4 «καὶ τὸ προάστειον ἀτείχιστον ὃν εἶλον»...δεινὸν γὰρ ἦν μὴ μεγάλου ὄντος τοῦ τείχους, ὀλίγων δὲ τῶν ἀμυνομένων, οὐκ ἀντίσχωσιν». Pritchett 1992, 50-51. Σαράντη 2006, 501-4· 2012, 763-5.

διεξοδικότερα, θεώρησε πως τα στοιχεία δεν επαρκούν για να εξαχθεί τέτοιο συμπέρασμα⁴⁹.

Σήμερα, ο αρχαίος περίβολος θεωρείται ευρύτερος του μεσαιωνικού, ιδιαίτερα προς στην ανατολική πεδινή απόληξη του λόφου. Η οχυρωμένη ακρόπολη, το δυτικό και το βόρειο τείχος ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τα αντίστοιχα μεσαιωνικά. Τα αναγνωρισμένα τμήματα της αρχαίας οχύρωσης είναι λίγα και ακέραιο το ύψος του τείχους δεν σώζεται. Η μορφολογία του εδάφους αξιοποιήθηκε στο μέγιστο, ειδικά στο ψηλότερο κομμάτι του λόφου. Η ακρόπολη είχε ξεχωριστή οχύρωση⁵⁰, σύνηθες στις λοκρικές πόλεις. Καλύτερα διατηρημένο είναι το δυτικό τμήμα. Η βόρεια πλευρά, είναι εξαιρετικά δυσπρόσιτη και ίσως γι' αυτό η αρχαία χάραξη διαφέρει αρκετά της ενετικής. Το νότιο τείχος, δεν είναι σαφές αν ταυτίζεται με το διατείχισμα μεταξύ των 2^{ου} και 3^{ου} μεσαιωνικών διαζωμάτων. Εντός της ακρόπολης δεν είναι ορατά ίχνη κτηρίων. Στην οχύρωση της πόλης, σε καλύτερη κατάσταση είναι επίσης ο δυτικός βραχίονας του τείχους (μεσαιωνικά διαζώματα 3-4), ο οποίος συμπίπτει αρκετά με τον μεσαιωνικό. Στην βόρεια πλευρά, η αρχαία οχύρωση ακολουθεί σχεδόν απόλυτα τη μεσαιωνική. Ανατολικά η οχύρωση ήταν αρκετά εκτενέστερη της ενετικής, αλλά παράλληλη με αυτήν. Η πόλη ίσως εκτεινόταν και πέραν του τείχους, δεν γνωρίζουμε όμως αν πράγματι τα *ανοχύρωτα προάστεια* του Θουκυδίδη ήταν ανατολικά. Πέρα του ποταμού Σκά, πάντως, δεν έχουν βρεθεί σημάδια κατοίκησης⁵¹. Για το «θαλάσσιο» τείχος η εικόνα δεν είναι ξεκάθαρη, καθώς οι ανασκαφές είναι περιορισμένες.

Σύγχρονη της πρώτης οικοδομικής φάσης της οχύρωσης της πόλης, είναι μάλλον η οχύρωση στη θέση Άρβαλα, σε παρακείμενο λόφο στα βόρεια της ακρόπολης. Πρόκειται για έναν μικρών διαστάσεων, απλής κατασκευής περίβολο. Ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την κλίση του εδάφους και δεν διακρίνονται άλλα ίχνη δόμησης. Η χρονολογική και λειτουργική συσχέτισή της με την πόλη και την οχύρωσή της, δεν είναι εύκολο να καθοριστεί. Από αρχιτεκτονική άποψη, παρουσιάζει στοιχεία πρώιμων οχυρώσεων. Αίσθηση προκαλεί η ολική έλλειψη αναφορών της στις πηγές.

⁴⁹ Leake 1835 II, 608-9. Woodhouse 1897, 310. Lerat 1952 II, 87-9.

⁵⁰ Ο T. Livius (36.30.6), περιγράφοντας την πολιορκία της πόλης από τους Ρωμαίους το 191 π.Χ., γράφει «...*uno castell adversus arcem posito ceteras partes urbis divisit copiis pro situ moenium, circumsegit*». Για τις ανάγκες της πολιορκίας στήθηκε οχυρό απέναντι από την ακρόπολη, στην οποία είχαν καταφύγει οι κάτοικοι και την θεωρούσαν απόρρητη.

⁵¹ Πορτελάνος 1998, 574-88. Σαράντη 2006, 502-16· 2012, 764-5· 2016, 47-60· 2018b, 201-40. Για τα ανατολικά προάστεια: Πορτελάνος 1998, 590-1, υπ. 3-6.

Είναι σαφής ο σημαντικός ρόλος της Ναυπάκτου ως λιμάνι. Υπήρξε στόχος επιχειρήσεων στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου και φιλοξένησε μοίρα του αθηναϊκού στόλου. Το λιμάνι της πόλης ταυτίζεται με το σημερινό. Υπολογίζεται ως λίγο μεγαλύτερο και η μόνη ουσιαστική διαφορά είναι η χωροταξική θέση τους σε σχέση με την πόλη. Το αρχαίο λιμάνι καταλάμβανε το Ν.Δ. άκρο, ενώ σήμερα τη χωρίζει περίπου στη μέση. Θεωρούμε πως η Αθήνα μερίμνησε για τις ανάγκες του, οπότε υποθέτουμε την ύπαρξη νεωσοίκων. Δεν μπορεί να αποκατασταθεί η εικόνα του, καθώς έχουν ανασκαφεί λίγα τμήματα του παραθαλάσσιου τείχους και σε απόσταση από τη θάλασσα. Η σύνδεση της οχύρωσης του λιμανιού με τον υπόλοιπο οχυρωματικό περίβολο είναι άγνωστη. Παρακείμενος πύργος ενίσχυε μια πύλη που οδηγούσε στη θάλασσα⁵². Υπάρχουν ενδείξεις και για άλλο λιμάνι, «εμπορικό», αμέσως ανατολικά του «πολεμικού». Η ύπαρξή του υπονοείται από την δεύτερη ναυμαχία, το 429 π.Χ. (Θουκ. 2.91.1): οι Αθηναίοι εγκλωβίστηκαν κοντά στην ακτή και έστρεψαν τις πλώρες των πλοίων τους προς τη θάλασσα, για να αμυνθούν. Μοιάζει αδύνατο να έγινε με ταχύτητα ένας τόσο απαιτητικός ελιγμός. Υποθέτουμε, είτε την ύπαρξη δεύτερου λιμανιού, είτε κάποιες υποτυπώδεις εγκαταστάσεις στα περίξ του «πολεμικού».

Στην επιγραφή για τον εποικισμό της Ναυπάκτου, διαβάζουμε για αγορά⁵³. Δεν υπάρχει άλλη ένδειξη προκειμένου να προσδιορίσουμε την θέση και την φύση της. Σύμφωνα με τη διάταξη της οχύρωσης και την εδαφική κλίση, φαίνεται πιθανό να βρισκόταν επί των χαμηλότερων πρανών του λόφου, που φιλοξενεί σήμερα μερικά δημόσια κτήρια. Δεν γνωρίζουμε τη θέση κανενός δημόσιου κτηρίου που θα υπήρχαν⁵⁴.

Τα νεκροταφεία ήταν δύο, εκατέρωθεν του κύριου λόφου, εκτός της οχύρωσης. Το δυτικό βρίσκεται στην περιοχή της Λαγκαδούλας και το ανατολικό στον λόφο του Άγιου Γεωργίου. Διαπιστώνεται η συνύπαρξη κλασικών και ελληνιστικών ταφών, καθώς και όλων των ειδών των ταφικών τύπων, στοιχείο που υποδηλώνει την αδιάλειπτη χρήση τους. Στο δυτικό νεκροταφείο οι κλασικές και ελληνιστικές ταφές καλύπτουν την ίδια έκταση. Στο ανατολικό, οι κλασικές ταφές είναι περιορισμένες κοντά στο τείχος. Όσον αφορά τα ευρήματα, τον 4^ο π.Χ. αιώνα παρατηρείται ποικι-

⁵² Σαράντη 2018b, 242-8.

⁵³ IG IX I² 3 718, *καρῶσαι ἐν τὰ γορᾶι ἰκέν Λογροῖς ἰ τοῖ<ς> ἡυποκναμιδίοις ἰ ἐν τᾷ πόλι, ἡοῖ κ' ἐι, ἰ καρῶσαι ἐν τὰγορᾶι* : Αποδεικνύεται η ύπαρξη αγοράς στη Ναύπακτο, ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Για τη σημασία της λέξης *ἀγορᾶι* στην πόλη, βλ. σ. 107 + υπ. 341.

⁵⁴ Σαράντη 2018b, 251-3.

λία⁵⁵.

Αν και στις πηγές καταγράφεται μια πληθώρα ιερών, οι γνώσεις μας γι' αυτά είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Για τις λατρείες απουσιάζουν εντελώς. Μόνο το ιερό του Ασκληπιού είναι ταυτισμένο, αν και εγκαταλελειμμένο ήδη στην εποχή του Πausανία⁵⁶. Ο ναός του Ποσειδῶνα⁵⁷ και το *Ἀπολλώνιον*⁵⁸ βρίσκονταν, αόριστα, κοντά στη θάλασσα. Άγνωστη παραμένει η θέση του ιερού της Ἀρτεμης⁵⁹ και του σπηλαίου της Αφροδίτης⁶⁰. Το ιερό του Διόνυσου⁶¹ και της Αθηνάς Πολιάδας⁶² είναι γνωστά μόνο μέσω των επιγραφών.

⁵⁵ Κόλια & Σαράντη 2004, 231-5.

⁵⁶ Πausανίας 10.38.13. Lerat 1952 I, 90' 154-5. Σαράντη 2018b, 274, 276-283, 286-7, 292-3.

⁵⁷ Πausανίας 10.38.12 «ἐνταῦθα ἔστι μὲν ἐπὶ θαλάσῃ ναὸς Ποσειδῶνος καὶ ἄγαλμα ὀρθὸν χαλκοῦ πεποιημένον». Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τη θέση του ιερού. Ο Woodhouse (1897, 311-3) πρότεινε χωρίς στοιχεία την περιοχή της Αγ. Παρασκευής και θεώρησε πως το χωρίο αναφερόταν στον ναό του Μολύκρειου. Αυτό έχει αντικρουσθεί επαρκώς από τον Lerat (1952 II, 150-1).

⁵⁸ Θουκυδίδης 2.91.1, «καὶ σχοῦσαι ἀντίπρωροι κατὰ τὸ Ἀπολλώνιον...». Προκύπτει πως το ιερό βρισκόταν στην περιοχή του λιμανιού. Woodhouse 1897, 316-8. Lerat 1952 II, 152-3. Σαράντη 2016, 56' 2018b, 272.

⁵⁹ Πaus. 10.38.12: «ἔστι δὲ καὶ ἱερὸν Ἀρτέμιδος καὶ ἄγαλμα λευκοῦ λίθου· σχῆμα δὲ ἀκοντιζούσης...ἐπὶ κλησὶν εἴληφεν Αἰτωλή». Νωρίτερα (4.31.7-8) είχε περιγράψει ἄγαλμα στον τύπο της ἀκοντιζούσης, τη λατρεία της οποίας έφεραν στη Ναύπακτο οι Μεσσήνιοι. Ο περιηγητής εξίσωσε την Ἀρτεμη Λαφρία με την Ἀρτεμη Αιτωλή. Woodhouse 1897, 311, 320-2. Lerat 1952, II, 161. Antonetti 1990, 256-7.

⁶⁰ Πaus. 10.38.13 «Ἀφροδίτη δὲ ἔχει μὲν ἐν σπηλαίῳ τιμὰς· εὗχονται δὲ καὶ ἄλλων εἵνεκα καὶ αἱ γυναῖκες μάλιστα αἱ χῆραι γάμον αἰτοῦσι παρὰ τῆς θεοῦ». Ο Woodhouse, θεώρησε αυθαίρετα, ως πιθανή θέση το λόφο του Α. Γεωργίου. Woodhouse 1897, 316. Σαράντη 2006, 505-6.

⁶¹ Δεν περιέχονται στοιχεία για τη θέση του ιερού ή λατρευτικές πρακτικές. Οι απελευθερωτικές επιγραφές (IG IX I² III, 624-8) αποτελούν την μοναδική ένδειξη λατρείας του θεού σε όλη την δυτική Λοκρίδα. Woodhouse 1897, 317. Lerat 1952, II, 153.

⁶² SEG LI 642. Το ιερό είναι, κατά τα άλλα, άγνωστο. Η εύρεση της επιγραφής κοντά στη θέση Ἀρβαλα, δεν υποδηλώνει τη θέση του. Η λατρεία της Αθηνάς ήταν αρκετά όψιμη και σχετίζονταν με την επιρροή της Αθήνας στην πόλη.

ΚΕΦ. ΙΙ: ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΝΔΟΧΩΡΑ

Α) ΑΜΦΙΣΣΑ

Αποτελούσε σύμφωνα με τον Πausανία (10.38.4) την *μεγίστη καὶ ὀνομαστοτάτη πόλις τῶν Λοκρῶν*. Ήταν ιδρυμένη στο Β.Δ. άκρο της κοιλάδας της Κρίσσας, μεταξύ της Γκιώνας και του Παρνασσού⁶³. Η θέση της ήταν σημαντική για το ανατολικό τμήμα της δυτικής Λοκρίδας, καθώς, εξαιτίας της εγγύτητά της με το στενό του Κυτινίου, ήλεγχε το πέρασμα προς τους Δελφούς από δυτικά και ταυτόχρονα οδηγούσε στα Ν.Δ., προς την υπόλοιπη Λοκρίδα. Διέθετε τη μεγαλύτερη *χώρα* από τις λοκρικές πόλεις: συνόρευε με την Μυανία στο νότο, τους Φυσκεῖς στα δυτικά και με φωκικές πόλεις στα Ν.Α., ενώ δεν είναι βέβαιο αν είχε πρόσβαση και στη θάλασσα⁶⁴. Τα σπουδαιότερα σύνορά της ήταν ανατολικά, με τους Δελφούς: προξενούσαν σε Αμφισσεῖς και Φωκεῖς διαχρονικά προβλήματα που επέφεραν μέχρι και ένοπλες συγκρούσεις. Είχαν γίνει πολλές προσπάθειες λεπτομερούς οριοθέτησής τους⁶⁵.

Οι Αμφισσεῖς ενεπλάκησαν στα περισσότερα πανελλήνια γεγονότα. Το 480 π.Χ., προσέφεραν καταφύγιο στους κυνηγημένους Φωκεῖς. Στον Πελοποννησιακό πόλεμο, ήταν οι μόνοι από τους δυτικούς Λοκρούς που υποστήριξαν την Σπάρτη και μάλιστα, το 426 π.Χ., έπεισαν τους περισσότερους Λοκρούς να συνδράμουν τον Ευρύλοχο στην πορεία του προς τη Ναύπακτο. Δεν έχουμε πληροφόρηση για την μορφή της υποστήριξης. Στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, ίσως στην περιοχή της πρέπει να αναζητηθεί η *αμφισβητούμενη γη*, η οποία υπήρξε αφορμή για το ξέσπασμα του Κορινθιακού πόλεμου. Στον Τρίτο Ιερό Πόλεμο οι Αμφισσεῖς επιτέθηκαν -ανεπιτυχώς- στους Φωκεῖς που είχαν καταλάβει το μαντείο των Δελφών. Ο Φιλόμηλος πολιόρκη-

⁶³ Στράβων 9.4.8, *ἐπὶ τοῖς ἄκροις ἱδρύεται τοῦ Κρισαίου πεδίου*. Στέφανος Β., 1.91.19-20, *διὰ τὸ περιέχουσαι τὸν τόπον ὄρεσιν*. Η γεωγραφική εξήγηση του ονόματος της Αμφισσας βρίσκεται σε απόσπασμα από την *Οπουντιανή Πολιτεία* του Αριστοτέλη (Rose 1886, 346).

⁶⁴ Θουκ. 3.101.2, *...τοὺς ὁμόρους αὐτοῖς Μυονέας*. Kase 1991, 34-42. Szemler 1991, 92. Freitag 1996, 110-3. Πορτελάνος 1998, 863. Rousset 2004, 393-4.

⁶⁵ Μια πολεμική σύγκρουση Λοκρῶν και Φωκέων, για την οποία είμαστε ανεπαρκώς πληροφορημένοι, έλαβε χώρα στη διάρκεια της ειρήνης του Νικία (421 π.Χ.). Στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, η περιοχή της Αμφισσας ίσως αποτέλεσε αφορμή για τον Κορινθιακό πόλεμο. Οι διαιτησίες ήταν συνηθισμένος τρόπος επίλυσης συνοριακών προβλημάτων. Για την περιοχή του Παρνασσού είναι γνωστές τουλάχιστον πέντε. Στην επιγραφή του 125 π.Χ. (SIG³ 826 E30) σχολιάζονται παλαιότερες αποφάσεις: οι Αμφισσεῖς είχαν ζητήσει από την Αμφικτιονία να αλλάξει η δυσμενής για αυτούς χάραξη του 338 π.Χ. (κατάληψη από τον Φίλιππο Β΄) προς χάρη ακόμα παλαιότερων αποφάσεων. Το αίτημα απορρίφθηκε (Lerat 1952 II, 54, 101). Για τον 2^ο π.Χ. αιώνα, γνωρίζουμε άλλες δύο περιπτώσεις (FD III 3.383, SIG³ 827). Στην FD III 2.136, τα εδάφη των φωκικών πόλεων έφταναν στον Παρνασσό. Λαμβάνουμε ως γενικό όριο τις κορυφές της οροσειράς και τοποθετούμε στις δυτικές πλαγιές τους Λοκρούς και στις ανατολικές τους Φωκεῖς. Buckler & Beck 2008, 49.

σε την πόλη, χωρίς να ευοδωθεί η προσπάθειά του. Αντίθετα, επιτυχής ήταν η προσπάθεια του Ονόμαρχου το 353 π.Χ.. Στον Τέταρτο Ιερό Πόλεμο, οι Αμφισσείς κρίθηκαν ένοχοι για την καλλιέργεια της Ιερής γης «αναγκάζοντας» την Αμφικτιονία να στραφεί εναντίον τους, αλλά οι δυσμενείς όροι που της επιβλήθηκαν, δεν έγιναν σεβαστοί. Ο Φίλιππος Β΄ ενεπλάκη στον πόλεμο και πριν τη Χαιρώνεια, κατέλαβε την Άμφισσα⁶⁶.

Ο οχυρωματικός περίβολος ήταν μεγάλος και κάλυπτε όλη την πόλη. Εντός της σύγχρονης πόλης η πορεία του τείχους εκτιμάται κατά προσέγγιση. Σημαντικά ερείπια είναι ορατά κυρίως στο λόφο του μεσαιωνικού κάστρου. Το μεσαιωνικό τείχος χαρακτήρηκε σε μεγάλο βαθμό επάνω στο αρχαίο. Η ιδιαιτερότητα της Άμφισσας έγκειται στο γεγονός ότι παρά την εκτεταμένη χρήση των αρχαίων υλικών, αυτή η επαναχρησιμοποίηση δεν πραγματοποιήθηκε στην αρχική θέση των πλίνθων. Οι δύο ανώτεροι περίβολοι συνέθεταν την οχύρωση της ακρόπολης⁶⁷. Από διάφορα ιστορικά γεγονότα, όπως οι πολιορκίες του Φιλόμηλου (355/4 π.Χ.) και των Αιτωλών (321 π.Χ.)⁶⁸ προκύπτει ότι η πόλη θα ήταν οχυρωμένη τουλάχιστον από τον 4^ο π.Χ. αιώνα. Η προσεγμένη σε πολλά σημεία τειχοποιία τοποθετεί την οχύρωση στην ελληνιστική εποχή, αλλά η ταυτόχρονη χρήση των συστημάτων δόμησης δεν βοηθά⁶⁹. Τα κινητά ευρήματα παρουσιάζουν έναν πλουραλισμό, από τα γεωμετρικά ως και τα βυζαντινά χρόνια. Τα οικήματα εντός της ακρόπολης, είναι κυρίως μεσαιωνικής προέλευσης.

Εντός της οχύρωσης, έχουν ανακαλυφθεί επίσης αρκετές διάσπαρτες ταφικές θέσεις. Η χρήση του νεκροταφείου εκτείνεται από τα γεωμετρικά χρόνια μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν μεμονωμένες ταφές με κτερίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Αυτό το στοιχείο κάνει πιθανή την υπόθεση της, έστω μερικής ή πρόσκαιρης, καταστροφής της πόλης από το Φίλιππο Β΄ (338 π.Χ.), αλλά και αυτήν που κατέγραψε ο Στράβωνας (9.3.4), μετά τον Δεύτερο Ιερό Πόλεμο (449/8 π.Χ.).

Μυθικοί ιδρυτές της ήταν το ζευγάρι Ανδραίμονας - Γόργη. Επώνυμη της πό-

⁶⁶ Για τη συνοπτική ιστορία της Άμφισσας: ενδεικτικά, Oldfather 1926, 1194. Lerat 1952, II 28-9, 47-55. Πορτελάνος 1998, 863-5.

⁶⁷ T. Livius, 37.6 «*oppidani, relicta urbe (iam enim magna ex parte nudata moenibus erat), in arcem, quam inexpugnabilem habent, omnes armati atque inermes concessere*». Η αφήγηση σχετικά με την πολιορκία της Άμφισσας το 190 π.Χ., είναι χαρακτηριστική: όταν ο Μάνιος Ακύλιος πολιορκήσε την πόλη και κατέστρεψε τα τείχη της, όλοι οι κάτοικοι κατέφυγαν στην ακρόπολη, την οποία θεωρούσαν απόρθητη.

⁶⁸ Διόδωρος 18.38.2 «*ἐν παρόδῳ δὲ τοὺς Ἀμφισσεῖς Λοκροὺς πολιορκήσαντες τὴν τε χώραν αὐτῶν κατέδραμον καὶ τινα τῶν πλησίων πολισμάτων εἶλον*». Δεν προκύπτει η κατάληψη της πόλης, παρά μόνο η λεηλασία της χώρας της, η οποία ήταν αρκετά μεγάλη ώστε περιείχε μικρές πόλεις.

⁶⁹ Lerat 1952 I, 175-8.

λης ήταν μια νύμφη, κόρη του Μάκαρος, εγγονή του Αιόλου και ερωμένη του Απόλλωνα. Τον τάφο τους, είδε τον 2^ο αιώνα ο Πausανίας⁷⁰. Μαρτυρεί αυτός επίσης, πως πάνω στην ακρόπολη υπήρχε ναός της Αθηνάς και χάλκινο άγαλμά της, αν και σήμερα δεν μπορεί να προσδιοριστεί η θέση του⁷¹. Είναι ακόμη γνωστή μια τελετή των *Ἀνάκτων παίδων*, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο⁷². Με βάση τις πολλές απελευθερωτικές επιγραφές, ο Lerat (1952 I, 179· II, 155) εκτίμησε την ύπαρξη και ενός μικρού ιερού του Ασκληπιού, στη νότια γωνία της ακρόπολης, κοντά στην κρήνη.

B) ΦΥΣΚΕΙΣ

Η πόλη τοποθετείται στο σημερινό χωριό Μαλανδρίνο. Είναι εντυπωσιακή η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία αναφορών της στις φιλολογικές πηγές⁷³. Οι επιγραφές ήταν αυτές που την ανέδειξαν: παρότι επρόκειτο για μια ορεινή και αρκετά απομακρυσμένη πόλη της λοκρικής επικράτειας, αποτέλεσε διοικητικό κέντρο των *Κοινών* των δυτικών Λοκρών, τον 4^ο και τον 2^ο π.Χ. αιώνα, αντίστοιχα⁷⁴. Η πόλη έλκυε το όνομά της από τον ομώνυμο γιο του *Αμφικτίονα* και πατέρα του *Λοκρού*, επώνυμου ήρωα των Λοκρών και ιδρυτή της πόλης, *Φύσκος*. Η πεδιάδα Λιδωρικίου, μέρος της «χώρας» της, ήταν το βορειότερο όριο μεταξύ των Λοκρών και των Αιτωλών⁷⁵.

Ο αρχαίος οικισμός βρίσκεται σε λόφο, νότια του σημερινού χωριού. Το ύψωμα διαιρείται σε δύο μικρότερους λόφους, με την οχυρωμένη ακρόπολη να εδρά-

⁷⁰ Πausανίας 10.38.4-5 «*τεθῆναι δὲ τῇ πόλει τὸ ὄνομα ἀπὸ Ἀμφίσσης τῆς Μάκαρος τοῦ Αἰόλου φασὶ καὶ Ἀπόλλωνα ἐραστὴν γενέσθαι τῆς Ἀμφίσσης. [5] ...ἐς μνήμην ἔστι μὲν μνῆμα Ἀμφίσσης, ἔστι δὲ Ἀνδραίμονος: σὺν δὲ αὐτῷ ταφῆναι λέγουσι καὶ Γόργην τὴν Οἰνέως συνοικήσασαν τῷ Ἀνδραίμονι*».

⁷¹ Πausανίας 10.38.5, «*ἐν δὲ τῇ ἀκροπόλει ναὸς σφισιν Ἀθηνᾶς καὶ ἄγαλμα ὀρθὸν χαλκοῦ πεποιημένον. κομισθῆναι δὲ ὑπὸ Θόαντός φασιν αὐτὴν ἐξ Ἰλίου καὶ εἶναι λαφύρων τῶν ἐκ Τροίας*». Ο Θόας ήταν γιός του Ανδραίμονα και αρχηγός των Αιτωλών που έλαβαν μέρος στον Τρωϊκὸ πόλεμο. Το άγαλμα θα ήταν ακόμα παλαιότερό, εφόσον άνηκε στα λάφυρα.

⁷² Πausανίας, 10.38.7 «*ἄγουσι δὲ καὶ τελετὴν οἱ Ἀμφισσεῖς Ἀνάκτων καλουμένων παίδων: οἵτινες δὲ θεῶν εἰσιν οἱ Ἀνακτες παῖδες, οὐ κατὰ ταῦτά ἐστιν εἰρημένον, ἀλλ' οἱ μὲν εἶναι Διοσκόρους, οἱ δὲ Κούρητας, οἱ δὲ πλέον τι ἐπίστασθαι νομίζοντες Καβείρους λέγουσι*». Lerat 1952 I, 154.

⁷³ Ο Πλούταρχος (*Αἰτ. Ελλ.* 15) αποτέλεσε την εξαίρεση, παρέχοντας και τον ιδρυτικό μύθο της πόλης «*Φυσκίου τοῦ Ἀμφικτύονος... ἔκτισε πόλεις Φυσκεῖς καὶ ... ὅσας οἱ κληθέντες Ὀζόλαι Λοκροὶ κατέκτισαν*» αναφερόμενος στην καταγωγή των δυτικών Λοκρών. Ο Oldfather (1941, 1168) χρονολόγησε την πόλη την περίοδο της αιτωλικῆς κυριαρχίας, αιτιολογώντας με αυτόν τον τρόπο την απουσία φιλολογικῶν μαρτυριῶν.

⁷⁴ IG IX,1² 3.665 «*...[ἔ]δοξε τῶι κοινῶι τῶν Λοκρῶν τῶν Ἐσ[περί]/[ων]...*». Κατά τον Lerat (1952 II, 55) το διάταγμα μπορούσε να εκδοθεῖ μόνο στην πρωτεύουσα. Lerat 1952 I, 133-4. Πορτελάνος 1998, 749. Rousset 2004, 392.

⁷⁵ Σωτηριάδης 1907, 278-9.

ζεται στον νοτιότερο. Ο λόφος αυτός σήμερα «φιλοξενεί» την εκκλησία του Αγίου Νικολάου⁷⁶ και καλύπτεται σχεδόν ολοκληρωτικά από το σύγχρονο νεκροταφείο. Η ακρόπολη, που ενισχυόταν από πολλούς πύργους και γωνιώδεις προεξοχές, είχε ξεχωριστή οχύρωση. Ήταν σε άμεση επαφή με την πόλη και η βόρεια πλευρά της λειτουργούσε ως εξωτερικό τείχος και συνέχιζε την οχύρωσή της, ενώ η νότια ήταν ένα εσωτερικό διατείχισμα που αυτονομούσε τις δυο οχυρώσεις. Σποραδικοί πολυγωνικοί πλίνθοι υποδεικνύουν μια πρόιμη οχυρωματική φάση στην ακρόπολη, η οποία μπορεί να υπολογιστεί στον 5^ο π.Χ. αιώνα. Είναι και αυτό αρκετά σύνηθες, όμως η ύπαρξη κλασικών οχυρώσεων δεν μπορεί και να επιβεβαιωθεί. Η οχύρωση κάλυπτε όλο τον λόφο της πόλης και εκμεταλλεύονταν την πορεία του εδάφους. Η κύρια φάση του χρονολογείται στον 4^ο, με εκτεταμένες επισκευές τον 3^ο π.Χ. αιώνα⁷⁷. Στο εσωτερικό της οχύρωσης δεν έχουν βρεθεί κτήρια. Ούτε εντός του χωριού υπάρχουν ορατά ευρήματα, παρά μόνο μια σειρά επιγραφών⁷⁸. Μεγάλος αριθμός λιθόπλινθων, βρίσκεται απέναντι από την οχύρωση της ακρόπολης, χωρίς να επιβεβαιώνεται κάποιο κτίσμα.

Η γνώση μας για τις λατρείες της πόλης προέρχεται αποκλειστικά από τις αφιερωματικές επιγραφές. Δυο αφιερώσεις του 3^{ου} π.Χ., παρουσιάζουν μια λατρευτική σύνδεση του *Δία Μειλίχιου* και των *Αγαθών Θεών*. Το προσωνύμιο του Δια και οι Θεοί, σχετίζονται πιθανώς με τους *Μειλίχιους Θεούς* της Μυανίας. Η προσπάθεια ερμηνείας της φύσης αυτών των μορφών είναι δύσκολη. Το επίθετο *Μειλίχιος* απαντάται συχνά στον ελληνικό χώρο. Με τον γενικό τίτλο *Αγαθοί Θεοί* μπορεί να υποδηλώνεται μια υποομάδα θεοτήτων με κοινά χαρακτηριστικά⁷⁹. Ως τόπος πιθανής αναζήτησης του ιερού ορίζεται ο λοφίσκος στον οποίο εδράζεται ο βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη. Βρίσκεται έξω από την βόρεια πύλη, στα Β.Δ. του οχυρωματικού περιβόλου. Δεν διακρίνεται κάποια αρχαία θεμελίωση, είναι όμως, όπως και ο Άγιος Νικόλαος της ακρόπολης, κτισμένος πάνω σε παλαιοχριστιανικό ναό. Η ταυτότητα της *Βασιλείας*, η λατρεία της οποίας διαδόθηκε σημαντικά στη δυτική Λοκρίδα, είναι επίσης προβληματική. Η θέση ανεύρεσης των επιγραφών μπορεί με επιφύλαξη να τοποθετήσει το ιερό της στην κορυφή της ακρόπολης και αυτό ίσως συνεπάγεται μια ουράνια θεότητα. Σε άλλη περίπτωση, επρόκειτο για θεά η οποία καλούνταν βασιλίσ-

⁷⁶ Ο σύγχρονος ναός είναι κατασκευασμένος πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία ίσως είχε «διαδεχθεί» έναν αρχαίο ναό. Το πιο πιθανό είναι ο χώρος να φιλοξενούσε ιερό της Βασιλείας, καθώς σε άλλα παραδείγματα της Λοκρίδας βρισκόταν εντός οχύρωσης. Βλ. Lerat 1952 I, 129-32.

⁷⁷ Lerat 1952 I, 124-8. Βλ. Πορτελάνος 1998, 740-3 για την ακρόπολη και 743-8, 751-2 για τα τείχη.

⁷⁸ Oldfather 1941, 1167. Lerat 1952 I, 132-4. Πορτελάνος 1998, 747.

⁷⁹ Lerat 1952 I, 135-6· II, 145-9.

σα⁸⁰. Τέλος, η φράση *ταῖς Ἀθήναις ταῖς Ἰλιάδαι*⁸¹ σε πλήθος απελευθερώσεων πιστοποιήσε τη λατρεία της Αθηνάς Ιλιάδας. Το ιερό ήταν εξαιρετικής σπουδαιότητας για την δυτική Λοκρίδα και η συγκεκριμένη λατρεία θα γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση. Αγνοούμε όμως την ακριβή θέση του. Λόγω της τοποθεσίας εύρεσης των επιγραφών μπορεί να υπολογιστεί εκτός της οχύρωσης, στους πρόποδες του λόφου του χωριού, όπου ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος⁸².

Γ) ΜΥΑΝΙΑ

Τοποθετείται με βεβαιότητα στην Αγία Ευθυμία, σύμφωνα με το *Χρονικό του Γαλαξειδίου*. Η πρόταση *πρὸς ἡπειρον Μυονία σταδίοις ἄνωτέρω τριάκοντα Ἀμφίσσης* του Πausανία (10.38.8) οδήγησε στο παρελθόν σε εσφαλμένες υποθέσεις για την θέση της. Αναφέρεται ως γειτονική πόλη της Ἀμφίσσης (Θουκ. 3.101.2 *τοὺς ὁμόρους αὐτοῖς Μυονέας*,) και της Υπνίας (IG IX² 3.748. FD III 4.352)⁸³. Ὅπως αρκετά συχνά συνέβαινε, το όνομα και το εθνικό της γνώριζαν αρκετές γλωσσικές παραλλαγές⁸⁴. Η πόλη *κεῖται... ἐπὶ ὕψηλοῦ* και το τραχύ έδαφός φαίνεται και στην συμφωνία με την Υπνία, όπου δεν γίνεται λόγος για καλλιεργήσιμη γη. Αν και *δυσεσβολώτατος* («το πιο δύσβατο πέραςμα στη Λοκρίδα», Θουκ. 3.101.2), ήταν σπουδαίας στρατηγικής σημασίας: το έδαφός της οδηγούσε προς κάθε κατεύθυνση στη δυτική Λοκρίδα⁸⁵.

Για την ιστορία της πόλης γνωρίζουμε μόνο από την αναφορά του Θουκυδίδη (3.101.2) για την εκστρατεία του 426 π.Χ. *πρῶτον ...τοὺς ὁμόρους αὐτοῖς Μυονέας... οὗτοι καὶ ξυνεστράτευον πάντες*. Πείσθηκε πρώτη από τους Ἀμφισσεῖς (ίσως και λόγω

⁸⁰ Lerat 1952 II, 158-61.

⁸¹ IG IX, 1² 3.671-83.

⁸² Lerat 1952 I 136' II, 156-8. Daverio Rocchi 2015, 181, 193. Ο Lerat χρονολόγησε τη θεμελίωση στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Βλ. στη συνέχεια (σ. 96-7) για τη μυθική θρησκευτική παράδοση που συνδέει τον Αίαντα, την Αθηνά και την Τροία και αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία της Αθηνάς Ιλιάδας για την σύσταση του λοκρικού έθνους.

⁸³ Σάθας 1865, 215. *Εἰς έτος ἀφ' (1580) σεισμός μέγας καὶ τρομερός ἐγκρέμισε πολλά σπίτια στο Γαλαξειδί, Σάλονα, Λοιδορίκι καὶ Ἐπακτο ... Ετότε γοῶν σύρριζα ἐχάλασε ἓνα χωριό, ποῦ το ἐλέγασιν Μυνία καὶ οἱ ἐγκάτοικοι, ποῦ ἐγλύσασιν, ἐπήρασιν τα βουνά κλαίοντας' καὶ ἐκεῖ ἐφανερωθῆκε ὁ Ἅγιος Ευθύμιος καὶ τοὺς ἐπαρηγόρησε...Καὶ ἀκούοντας ἐκεῖνα τα λόγια ἐγυρίσασιν καὶ ἐξανακτίσασιν πίσω τα πεσμένα σπίτια καὶ το χωρίον ὠνομάσασιν Ἀγίαν Ευθυμίαν πρὸς δοξαν τοῦ Ἀγίου. Ὅτι το χωριό ὀνομαζόταν Μυνία, δείχνει ὅτι διατηρούσε, έστω καὶ παραφρασμένο, το αρχαίο όνομα. Συνεπώς ταυτίζεται με βεβαιότητα (Παράρτημα αρ.1). Η αντιγραφή της φράσης *ἐν τῇ ἡπείρῳ* του Πausανία από τον Στέφανο Βυζάντιο (3.465.17), οδήγησε ερευνητές στην αναζήτηση της Μυάνιας σε θέσεις στα βόρεια της Ἀμφίσσης (Oldfather 1935a, 990. Szemler 1991, 93-9), αλλά οι προτάσεις αυτές καταρρίφθηκαν (Πορτελάνος 1998, 851-3).*

⁸⁴ Βλ. Lerat 1946, 330.

⁸⁵ Lerat 1952 II, 39-40.

της θέσης της) να ταχθεί με τους Σπαρτιάτες στην πορεία του προς τη Ναύπακτο.

Η οχύρωση⁸⁶ αναπτύσσεται σε ένα χαμηλής κλίσης λόφο, είναι περίπου τετράγωνη και ενισχύεται από πολλούς πύργους. Υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη εσωτερικού τείχους που δημιουργούσε δυο ξεχωριστές οχυρώσεις για την πόλη και την ακρόπολή της, συνηθισμένη πρακτική στη δυτική Λοκρίδα. Στο εσωτερικό της οχύρωσης δεν διακρίνουμε σημαντικές κατασκευές και τα κινητά ευρήματα αφορούν την ελληνιστική περίοδο. Λίγο έξω από την οχύρωση και σε κατεύθυνση Β.Α προς την Άμφισσα, συναντάμε έναν, ανεξάρτητο από την λοιπή οχύρωση, πύργο. Είναι συνηθισμένης κατασκευής. Βρίσκεται σε ένα βραχώδες πλάτωμα και μπροστά του ανοίγεται μια μικρή πεδιάδα. Στην IG IX² 3.748, αναφέρονται *χωροφυλακέοντες* και *σκοπιάς*, δηλαδή ένοπλοι φρουροί και περίπολοι. Οπότε συνεπάγεται και η ύπαρξη πύργων-φρουρίων. Η διττή λειτουργία του ήταν τυπική για την λοκρική ενδοχώρα⁸⁷.

Σήμερα το χωριό εκτείνεται λίγο ανατολικότερα από την αρχαία οχύρωση. Εντός του, παρατηρούνται μερικά κατάλοιπα οικοδομημάτων στο επίπεδο χαμηλών δόμων, μεταξύ των οποίων ένα πηγάδι. Νότια του χωριού, κάτω από την εκκλησία του Αγίου Ευθυμίου υπάρχει κρηπίδωμα με λαξευτούς λιθόπλινθους, που πιθανότατα να ανήκε σε αρχαίο ναό. Το νεκροταφείο δεν ανέδειξε σημαντικά ευρήματα.

Οι Μυανείς διέθεταν ιερό άλσος και βωμό υπέρ των *θεῶν Μειλιχίων* και ο Πausanίας (10.38.8) περιγράφει και την λατρευτική πρακτική η οποία ακολουθείτο: *ἄλσος καὶ βωμὸς θεῶν Μειλιχίων ἐστὶ· νυκτεριναὶ δὲ αἱ θυσίαι θεοῖς τοῖς Μειλιχίοις εἰσὶ καὶ ἀναλῶσαι τὰ κρέα αὐτόθι πρὶν ἢ ἥλιον ἐπισχεῖν νομίζουσι*. Δε γνωρίζουμε τίποτα άλλο. Οι νυκτερινές θυσίες υποδεικνύουν χθόνιες θεότητες, υπόθεση που ισχυροποιείται από το γεγονός ότι το δρώμενο τελείτο σε άλσος, εκτός δηλαδή των ορίων της πόλης. Υποθέτουμε την ύπαρξη σύνδεσης με τον *Ζεὺ Μειλίχιο* και τους *Αγαθούς θεούς* των Φυσκέων. Ο πληθυντικός δηλώνει ότι απευθύνονται σε ένα θείο ζεύγος ή σε μια υποομάδα θεοτήτων με κοινά χαρακτηριστικά. Ενδιαφέρον προκαλεί η λατρεία του Ποσειδῶνα σε αυτή την ορεινή πόλη της ενδοχώρας. Σε ιερή περιοχή (*τέμενος*) πάνω από την πόλη με το όνομα *Ποσειδώνιον* υπήρχε ναός (αντιπ. το *Ἀπολλώνιον* στη Ναύπακτο, στο Θουκ. 2.91.1). Ἀγάλμα του θεού, τον καιρό που επισκέφθηκε την πόλη ο Πausanίας, δεν υπήρχε. Ο θεός στη Μυανία θα είχε την ιδιότητα του Σείστη. Γνωρίζουμε τέλος, ένα ανάθημα των Μυανέων στον Δία της Ολυμπίας (Πau-

⁸⁶ Leake 1835 II, 592. Oldfather 1926, 1144-5. Lerat 1052 I, 170-2. Πορτελάνος 1998, 853-6.

⁸⁷ IG IX² 3.748, στ.34-40. Chamoux & Lerat 1947, 77. Daverio Rocchi 2015, 183. Έχει γίνει αναφορά στο δίκτυο των πύργων στη δυτική Λοκρίδα, ενώ σχολιάζονται και ανά περίπτωση.

σ. 6.19.4-5 και 10.38.8), αλλά η λατρεία του Δία στην πόλη δεν προκύπτει από κάποιο εύρημα.

Δ) ΥΠΝΙΑ ΚΑΙ ΤΡΙΤΕΑ

Στην περιγραφή της πορείας του Ευρύλοχου δια μέσου της δυτικής Λοκρίδας το 426 π.Χ., ο Θουκυδίδης (3.101.2), πριν περάσει στις πόλεις των παραλίων (...*Χαλαίους*...) και έπειτα από την Μυανία, καταγράφει *Ἰπνέας καὶ Μεσσαπίους καὶ Τριταιάς*. Είναι σαφές ο προσανατολισμός της αφήγησης από τα ανατολικά προς τα δυτικά και ταυτόχρονα, από βορρά προς νότο. Καθώς οι αρχαιολογικές έρευνες αποκάλυψαν οχυρωμένες θέσεις στην ενδοχώρα, δύο από τις παραπάνω «υποψήφιος» μπόρεσαν να τοποθετηθούν στα σύγχρονα χωριά της Τριταίας και των Πεντεορίων.

Σύμφωνα με την γεωγραφική ακρίβεια της αφήγησης του Θουκυδίδα⁸⁸, η Υπνία⁸⁹ πρέπει να γειτνιάζει με την Μυανία και η Τριτέα με το Χάλειον. Οι επιγραφές επαλήθευσαν την υπόθεση: στην IG IX² 3.748 (και FD III 4.352), παρατίθεται ένας κανονισμός μεταξύ Υπνίας και Μυανίας. Είναι σαφές ότι εκτός από όμορες, διέθεταν και κοινά σύνορα (στ.34-6: *χωροφυλακεόντων δὲ τοῖς Μυανεῖς τὰν Μυα[νιάδα] - τοῖς Ὑπνιεῖς τὰν Ὑπνιάδα - τὰς σκοπιάς καὶ τὰ ὅρια κοινᾷ*)⁹⁰. Αυτό συμπεραίνεται και στην IG IX, 1² 3.739 (Παραρτημα αρ.2) όσον αφορά την Τριτέα και το Χάλειον. Πλέον το Χάλειον ταυτίζεται με ασφάλεια στο Γαλαξείδι και όχι στην Ιτέα. Με βάση την παλαιότερη ταύτισή του και την δήλωση του Στέφανου Β. (4.37.15) πως η *Τριτεία* βρισκόταν *μεταξὺ Φωκίδος καὶ Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν*, έγινε η υπόθεση πως η Τριτέα θα ήταν στα σύνορα και αρκετά κοντά στην Άμφισσα. Εκτός από την ταύτιση του Χάλειου, επιπρόσθετα αντίθετα επιχειρήματα έχουν υποστηρίξει επαρκώς ο Lerat⁹¹ και άλλοι. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, είναι δυνατόν με κάθε επιφύλαξη, να τοποθετήσουμε την Υπνία στην Τριταία και την αρχαία Τριτέα στα Πεντεόρια.

Ακολουθώντας την πηγή, μπορούμε να αναφερθούμε πρώτα στην Υπνία. Στην επιγραφή που αναφέρθηκε (IG IX² 3.748), καταγράφονται η πόλη (*Ὑπνίας*), η χώρα (*Ὑπνιάς, Ὑπνιάδα*) και οι πολίτες (*Ὑπνιεῖς*). Το ορεινό της γης της, το οποίο αναφέρθηκε και στη Μυανία, φαίνεται από την απουσία αναφοράς στην καλλιεργήσιμη γη,

⁸⁸ Έχει σχολιαστεί εκτενώς αυτή η «εμπιστοσύνη» στην γεωγραφική ακρίβεια του Θουκυδίδα.

⁸⁹ Στις επιγραφές η πόλη γράφεται πάντα με Υ-, συνεπώς ο τύπος του εθνικού *Ἰπνέας* εδώ αντικαθίσταται.

⁹⁰ IG IX² 3.748. Lerat 1952 II, 88-9.

⁹¹ Leake 1835 II, 621. Lerat 1952 I, 211-2. Gomme 1956, 410. Πορτελάνος 1998, 847.

ενώ υπάρχουν διευκρινίσεις για τα πρόβατα, αλλά και για τα βοσκοτόπια (στ. 39-42).

Η θέση της πόλης έχει υψηλή στρατηγική σημασία: στην επιγραφή γίνεται λόγος για πύργους- φυλάκια στα περίχωρά της. Η ακρόπολη έχει επαφή με την Μυανία και με τον κόλπο της Ιτέας. Για την ιστορία της γνωρίζουμε μόνο την αναφορά του Θουκυδίδη, δηλαδή ότι οι Υπνείς έδωσαν στρατό και ομήρους στον Ευρύλοχο.

Ενδιαφέρουσα είναι η ιδιομορφία που παρουσιάζει η οχύρωση της ακρόπολης: πρόκειται για τρεις διαδοχικούς περιβόλους, σχετικά ομόκεντρους. Ο μικρότερος εσωτερικός, είναι περίπου τετράπλευρος και καταλαμβάνει την κορυφή του λόφου. Εξωτερικά του, ο δεύτερος περίβολος, είναι ωσειδής και ευρύτερος. Στον χώρο που περιβάλλουν οι δύο περίβολοι, δεν έχουν βρεθεί οικοδομήματα. Περικλείονται από έναν μεγαλύτερο, κυκλικό περίβολο, ο οποίος είναι καλύτερα διατηρημένος και ποιοτικότερης κατασκευής σε σχέση με τους άλλους. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κυκλώπεια τειχοποιία, εξαιτίας των πολλών μεγάλων λιθόπλινθων που χρησιμοποιήθηκαν, της μικρής επεξεργασίας και του σημαντικού πλάτους. Αντίθετα, οι εσωτερικοί περίβολοι, σώζονται κυρίως σε χαμηλό ύψος και μικρό πάχος, ενώ φαίνονται ιδιαίτερα άτεχνα κατασκευασμένοι. Στα δυτικά του εξωτερικού περιβόλου, συνεχίζει προς το σύγχρονο χωριό ένα τείχος, τμήμα της οχύρωσης της πόλης⁹². Ο Lerat⁹³ δυσκολεύτηκε να θεωρήσει αυτό το σύστημα οχυρώσεων ως αρχαίο, εξαιτίας της πολυπλοκότητάς του και της απουσίας άλλων αρχαίων ενδείξεων στο εσωτερικό. Ωστόσο η κατασκευή δεν είναι πρωτόγνωρη, ενώ η σύνδεση του εξωτερικού περιβόλου με την οχύρωση της πόλης, αποτελούσε σύνηθες στοιχείο στη δυτική Λοκρίδα. Στο νεκροταφείο, σώζονται τα θεμέλια ενός ανεξάρτητου της οχύρωσης πύργου, μάλλον αμυντικής χρήσης⁹⁴. Είναι τετράπλευρος και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

Η οχύρωση της Τριτέας βρίσκεται στα 500 μ. νότια του χωριού Πεντεόρια, γύρω από την κορυφή λόφου, την οποία στέφει εκκλησιάκι της Παναγίας. Έχει και αυτή εξαιρετική θέση: βρίσκεται σε ένα σημείο ένωσης φυσικών οδών προς το εσωτερικό αλλά και τα παράλια. Έχει οπτική επαφή με την οχύρωση της Τολοφώνας στα Ν.Δ. και είναι κοντά στην Υπνία και την Μυανία προς στα Β.Α. και στο Χάλειον νότια⁹⁵. Για την ιστορία της πόλης γνωρίζουμε μόνο την αναφορά του Θουκυδίδη για

⁹² Lerat 1952 I, 169. Πορτελάνος 1998, 849-50.

⁹³ Chamoux & Lerat 1947, 78. Lerat 1952 I, 169.

⁹⁴ Chamoux & Lerat 1947, 79. Ραπτόπουλος & Πιλάλας 2015, 786. Στην IG IX2 3.748, στ. 23-5, η αναφορά φρουρών και περιπολιών μεταξύ Υπνίας και Μυανίας, συνεπάγεται πάντως την ύπαρξη πύργων όχι μόνο αμυντικού, αλλά και οικονομικού χαρακτήρα.

⁹⁵ Πορτελάνος 1998, 857-8.

την εκστρατεία του Ευρύλοχου. Η επιγραφή που αναφέρθηκε (IG IX,1² 3. 739), αφορά τις ενοικιάσεις κλήρων και χρονολογείται ως και τα τέλη του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η οχύρωση της ακρόπολης σχηματίζει περίπου ένα δάκρυ, με οξεία βόρεια πλευρά και διευρυμένο ελλειπτικό σχήμα στη νότια. Η πορεία των τειχών της, καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον λόφο. Στα Β.Α. το τείχος παρουσιάζει εικόνα εκτενούς καταστροφής, ενώ στα Β.Δ. απουσιάζει εντελώς και υπολογίζεται νοητά⁹⁶. Η οχύρωση στο σωζόμενο τμήμα της διαθέτει εννέα πύργους (φυσιολογικά θα ήταν περισσότεροι), οι οποίοι είναι κυρίως ορθογώνιοι με τραπεζιόσχημη τειχοδομία⁹⁷.

Εσωτερικά της οχύρωσης διακρίνουμε ίχνη αρχαίων κατασκευών, μεταξύ των οποίων μια στέρνα στην βόρεια γωνία και ένα μεγάλο κτήριο δίπλα στην εκκλησία της Παναγίας. Η εκκλησία διαθέτει λιθόπλινθους όμοιας κατασκευής με του τείχους. Δεν μπορεί όμως να υποτεθεί η παρουσία ενός αρχαίου κτηρίου στη θέση της. Όσον αφορά τα κινητά ευρήματα, αυτά εμφανίζονται σε μικρούς αριθμούς, αποτελούμενα κυρίως από ελληνιστική κεραμική⁹⁸. Η ύπαρξη πολλών κεραμικών θραυσμάτων και στην Β.Α. πλευρά του λόφου, δημιουργεί την υποψία για επέκταση της πόλης στην πλευρά αυτή. Η μεγάλη καταστροφή του τείχους, δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε πιθανές μελλοντικές τροποποιήσεις και προσθήκες, υποθέτουμε όμως ότι ο οικισμός εκτεινόταν στην ανατολική, Β.Α. και Ν.Α. πλευρά της οχύρωσης⁹⁹. Στα Ν.Α., πολλοί πλίνθοι λειτούργησαν ως οικοδομικό υλικό σε σύγχρονες κατασκευές¹⁰⁰.

Στα 300 μ. Ν.Δ. του σύγχρονου χωριού και 500 Β.Δ. της αρχαίας οχύρωσης υπάρχουν θεμέλια κτηρίου, ενδεχομένως ιερού. Αυτό συμπεραίνεται από μία αναθηματική επιγραφή «Πασίας, Δάμαρον/ Ἀρτεμιτί Ταυροπόλω[ι]», πιθανώς από την βάση αγάλματος αφιερωμένου στην Ἀρτέμη Ταυροπόλο. Δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο για το επίθετο της θεάς και τη λατρεία της. Σε μια ορεινή πολίχνη, όπως η Τριτέα, ίσως είναι απλή προσφώνηση μιας θεάς του κυνηγιού και των ζώων. Συναντάται αντίστοιχα σε λίγα μέρη του ελληνικού και ασιατικού χώρου, δίχως προφανή σύνδεση μεταξύ τους¹⁰¹.

⁹⁶ Lerat 1952 I, 146. Ο Lerat εξέφρασε την άποψη πως το απόκρημνο του εδάφους έκανε την οχύρωση περιττή στη βόρεια πλευρά. Πορτελάνος 1998, 860.

⁹⁷ Για τους πύργους της οχύρωσης, βλ. Lerat 1952 I, 146-7. Πορτελάνος 1998, 858-9.

⁹⁸ Πορτελάνος 1998, 860.

⁹⁹ Πορτελάνος 1998, 860.

¹⁰⁰ Πορτελάνος 1998, 861.

¹⁰¹ Lerat 1952 I, 148-9· II, 161-7. Πορτελάνος 1998, 861.

ΚΕΦ.ΙΙΙ: ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΓΡΑΜΜΗ ΜΟΡΝΟΥ-ΚΡΙΣΣΑΣ

Α) ΕΥΠΑΛΙΟ, ΕΡΥΘΡΕΣ, ΟΙΝΕΩΝ

Το Ευπάλιον και ο Οινεώνας είναι άρρηκτα συνδεδεμένες πόλεις, καθώς η ταύτισή τους επαφίεται σε μεγάλο βαθμό στην ερμηνεία της αναφοράς του Θουκυδίδη για τα γεγονότα του 426 π.Χ. (3.101.2). Κομβικής σημασίας για την ταύτισή τους, είναι ο προσδιορισμός της θέσης του ναού του *Νεμείου Διός*, για τον οποίο δεν έχουμε κανένα στοιχείο. Το ιερό εμφανίζεται μόλις δυο φορές στις πηγές: στην πρώτη, στον θάνατο του Ησιόδου, ο φόνος του οποίου έλαβε χώρα κοντά του. Το σώμα του υπηρέτη του, Τρωίλου, ρίχθηκε στον παρακείμενο Δάφνο ποταμό (Μόρνο) και του Ησιόδου στη θάλασσα. Τη δεύτερη φορά που συναντάται το ιερό, είναι στο χώρο στρατοπέδευσης του Δημοσθένη το 426 π.Χ.¹⁰². Φαίνεται πως ήταν πιο κοντά στον Οινεώνα, χωρίς να προκύπτει σχέση άμεσης εξάρτησης. Η χρήση του χώρου του, δεν αποδεικνύει την απόσταση από την πόλη¹⁰³. Συμπεραίνουμε πως το ιερό ήταν κάπου κοντά στη θάλασσα, τον Μόρνο και τους Αιτωλούς¹⁰⁴. Με βάση την γεωγραφική συνέπεια του Θουκυδίδη, ο Οινεώνας θα ήταν ανατολικότερη πόλη από το Ευπάλιο¹⁰⁵. Σε αυτό συνηγορεί και η απόδοση του γειτονικού Κάμπου ως την αιτωλική Ποτιδανεία. Από την άλλη, ίσως τα εδάφη του Οινεώνα συνόρευαν με της Ναυπάκτου, καθώς το πτώμα του Τρωίλου ρίχτηκε στον Μόρνο, ενώ τα οστά του Ησιόδου κατά τον Πανσανία (9.39.3) *ἐκ τῆς Ναυπακτίας ἀγαγοῦσιν ἐς τὴν Ὀρχομενίαν*. Στα ιστορικά χρόνια, ο Δημοσθένης τον επέλεξε για να αποβιβάσει το στρατό του, οπότε ήταν λογικό να κατευθύνθηκε σε μια κοντινή πόλη της συμμαχικής Ναυπάκτου. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια, πως δε μπορούσε να παρεμβάλλεται άλλη πόλη.

¹⁰² Πλούτ., *Ηθικά, των επτά σοφών συμπόσιον* 19. Θουκ. 3.95.3-3.96.2. Freitag 1996, 98-9.

¹⁰³ Παρομοίως, τίποτα δεν στηρίζει τον συσχετισμό του με το Ευπάλιο (Woodhouse 1897, 350-1). Ο Σωτηριάδης (1907, 287-8) είχε απαντήσει ικανοποιητικά ότι η αφήγηση του Θουκυδίδη δεν τοποθετεί σαφώς τη θέση του ιερού. Συνεπώς μπορούσε να είναι τόσο μακριά από τον Οινεώνα ώστε να ανήκει στο Ευπάλιο. Η σκέψη, παρότι λογική, δεν είναι χρήσιμη: ο συσχετισμός του ιερού με την πόλη του Οινεώνα είναι άγνωστος, οπότε θα μπορούσε να είναι είτε σε άμεση επαφή μαζί της, είτε οπουδήποτε στη χώρα της.

¹⁰⁴ Leake 1897 II, 613-4. Lerat 1952 II, 144-5. Η θέση του ιερού παραμένει πρακτικά άγνωστη. Ο Σωτηριάδης (1907, 288-9), προτείνει μια θέση μεταξύ του λόφου του Καστρακίου και του έλους Αύλακα, καθώς εκεί διέκρινε λείψανα ιερού και αυτό του Νεμείου Δία είναι το μοναδικό γνωστό.

¹⁰⁵ Θουκυδίδης 3.98.3, *ἐπὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὸν Οἰνεῶνα τῆς Λοκρίδος*. Στέφανος Βυζάντιος 3.485.18-9, *Οἰνεῶν Λοκρίδος λιμὴν. Θουκυδίδης (3.95.3 κ.α.). τὸ ἔθνηκον Οἰνεωνεύς*. Ο Rousset (2004, 392) δεν τον θεωρεῖ πόλη τον Οινεώνα, ούτε το Ευπάλιο και τις Ερυθρές. Η ύπαρξη λιμανιού ή επίνειου είναι ένα από τα επιχειρήματα των ταυτίσεων. Ο Σωτηριάδης (1907, 283) ανταπάντησε προτείνοντας τη σχέση του οικισμού της περιοχής του Ευπαλίου με τη θάλασσα.

ΕΥΠΑΛΙΟΝ

Η απόδοση του αρχαίου Ευπαλίου στην περιοχή του σύγχρονου χωριού, είναι πλέον η κρατούσα αντίληψη¹⁰⁶, αν και δεν επιβεβαιώνεται επιγραφικά. Η οχύρωση βρίσκεται στην κορυφή λόφου. Η μόνη γεωγραφική πηγή είναι ο Στράβωνας, ο οποίος το κατέγραψε ως σημαντικό λιμάνι της Λοκρίδας (9.4.8). Ακόμη, κατέταξε την πόλη στην Επίκτητη Αιτωλία (10.2.3). Ιστορικά, καταγράφεται από τον Θουκυδίδη: το 426 π.Χ. ο Δημοσθένης έστειλε εκεί τα λάφυρα της εκστρατείας του από την Αιτωλία (3.96.2). Λίγο αργότερα, δεν συνεργάστηκε με τον Ευρύλοχο και καταλήφθηκε (3.101.2).

Η οχύρωση δεσπόζει στην πεδιάδα και έχει οπτική επαφή με τη Ναύπακτο, το Μοναστηράκι (Ερυθρές), τη Μαγούλα Κλήματος (Οινεώνας), τον Κάμπο (Ποτιδανεία) και το Καστράκι (Απολλωνία;). Είναι ωοειδής, θυμίζοντας τη Μακύνεια και ενισχύεται από πολλούς πύργους. Η δυτική πλευρά είναι κατεστραμμένη, σχεδόν ολοκληρωτικά και Β.Δ. διακρίνεται ελάχιστα, εξαιτίας και την πυκνής βλάστησης. Οι λίθοι, συνήθως τραπεζιόσχημοι και ελαφρώς πολυγωνικοί, είναι χαμηλής κατασκευής. Η κύρια πύλη βρίσκεται στην Ν.Δ. γωνία της οχύρωσης και διαθέτει εκατέρωθεν πύργους¹⁰⁷. Η οχύρωση μπορεί να ενταχθεί ιστορικά στον 5^ο π.Χ. αιώνα: παρότι αρκετά ευπρόσιτη, η πόλη αντιστάθηκε στον Ευρύλοχο το 426 π.Χ.. Δεν διευκρινίζεται, αλλά η επιλογή ίσως προϋπέθετε «αίσθηση ασφάλειας» εξαιτίας οχύρωσης. Ακόμα, «αυθαίρετα», υποθέτουμε πως η διαχρονική έχθρα των δυτικών Λοκρών με τους Αιτωλούς, καθιστούσε μια απροστάτευτη πόλη κοντά στα «σύνορα» εύκολο στόχο.

Στο εσωτερικό της οχύρωσης υπάρχουν αρκετοί αναλημματικοί τοίχοι και λιθοσσωροί, στοιχεία που υποδηλώνουν κατασκευές εκ των οποίων πιθανόν και δημόσια κτήρια¹⁰⁸. Τα ευρήματα έξω από την οχύρωση, στην ομαλότερη ανατολική και Β.Α. πλευρά του λόφου, υποδηλώνουν το χώρο στον οποίο αναπτύχθηκε η πόλη. Το βόρειο όριο της, ήταν αμέσως κάτω από την Β.Α. πλευρά της οχύρωσης και συνέχιζε ως τη βάση του λόφου, δυτικά του σημερινού χωριού. Το παράδειγμα είναι πρωτόγνωρο για την δυτική Λοκρίδα, αλλά δεν φαίνεται η πόλη να ήταν οχυρωμένη¹⁰⁹. Τα

¹⁰⁶ Woodhouse 1897, 351-2. Lerat 1952, I, 98-101· 192-3. Pritchett 1991, 60-1. Πορτελάνος 1998, 630. Αντίθετα, ο Σωτηριάδης (1907, 281-6) και οι παλαιότεροί του (λ.χ. Bursian 1862 I, 148), τοποθετούσαν στην περιοχή του σημερινού Ευπαλίου τον Οινεώνα και στο Κλήμα το Ευπάλιον.

¹⁰⁷ Lerat 1952 I, 99-100. Πορτελάνος 1998, 630-4. Είναι γενικά ασυνήθιστο για τις οχυρώσεις, στη δυτική Λοκρίδα πάντως συναντάται και στη Μυανία.

¹⁰⁸ Ο Woodhouse (1897, 345) κατέγραψε θεμέλια στα ανατολικά, αλλά αργότερα ο Lerat δεν διέκρινε τίποτα. Πορτελάνος 1998, 634-5.

¹⁰⁹ Lerat 1952 I, 100. Υπάρχει και το αντίστοιχο παράδειγμα της Τολοφώνας.

ευρήματα στην πλαγιά αυτή είναι εκτενή: πολλά αναλήμματα και ερείπια κτηρίων, για τα οποία οι καλλιέργειες δεν παρέχουν τη δυνατότητα να εκτιμηθούν¹¹⁰. Η κεραμική είναι πλούσια στο λόφο, χρονολογείται κυρίως στον 4^ο π.Χ. αιώνα. Η νότια πλευρά του λόφου έχει αποκαλύψει μεγάλο αριθμό τάφων, κιβωτιόσχημων και θαλαμοειδών, ανασκαμμένων από τον Σωτηριάδη. Τα ευρήματά τους χρονολογούνται στον 4/3^ο π.Χ. αιώνα¹¹¹.

ΕΡΥΘΡΕΣ

Από πολλούς ταυτίζεται με το ακρωτήριο Κόκκινο στα δυτικά του οικισμού του Μοναστηρακίου, το οποίο βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το Ευάλιο (1,5 χλμ.) και το Κλήμα/ Οινεώνα (2,5 χλμ.)¹¹². Ίσως εξυπηρετούσε και το Ευάλιο και τον Οινεώνα, καθώς απέχει περίπου όμοια και από τις δύο θέσεις. Το ακρωτήριο αναφέρει ο Τ. Λίβιος ως επίνειο του Ευπαλίου, καθώς και ο Στέφανος Βυζάντιος (2.280.10, *Ερυθραί (...) καὶ ἄλλη Λοκρίδος*). Η αναφορά του Λίβιου πως ο Φίλιππος έγινε αντιληπτός από τις φρουρές της Απολλωνίας (Καστράκι;) και Ποτιδανείας (Κάμπος), ίσως είναι αποδεικτικό στοιχείο για την θέση του. Αναφέρεται καθαρά μόνο στον Λίβιο (28.8.8-10), ως σημείο αποβίβασης του Φιλίππου Ε' το 208 π.Χ., αλλά υπολογίζεται μεταξύ άλλων και πιθανό σημείο και για την αποβίβαση του Δημοσθένη το 426 π.Χ.¹¹³.

ΟΙΝΕΩΝ

Η πόλη τοποθετείται με επιφύλαξη στη Μαγούλα Κλήματος, στα 3.5 χλμ. από την οχύρωση του Ευπαλίου¹¹⁴. Ο Woodhouse (1897, 343-52) υποστήριξε την ταύτιση λόγω της διαχρονικής ετυμολογικής σχέσης του ονόματος με το κρασί. Ο οχυρωμένος λόφος είναι κατάφυτος από αμπέλια. Το επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε και για άλ-

¹¹⁰ Woodhouse 1897, 346. Lerat 1952 I, 100. Pritchett 1991, 60-1.

¹¹¹ Σωτηριάδης 1907, 392-4. Lerat 1952 I, 100-1. Πορτελάνος 1998, 634-6.

¹¹² Εκτός των πηγών και των αρχαιολογικών ερευνών, μεγάλη μερίδα ερευνητών, θεώρησαν την ίδια σημασίας ετυμολογία (Ερυθρές= ακρωτήριο Κόκκινο) ως ένα ακόμη επιχείρημα (βλ. Woodhouse 1897, 349. Pritchett 1991, 57-60. Freitag 1996, 100. Rousset 2004, 392. Σαράντη 2018b, 25). Ο Σωτηριάδης (1907, 285) δεν αποδέχθηκε αυτή την εξήγηση, αλλά επίσης δεν πρότεινε κάποια άλλη θέση, θεωρώντας παράλληλα ανακριβή την αναφορά του Λίβιου. Ο Lerat (1952 I, 195) το τοποθέτησε στον κόλπο του Μοναστηρακίου, χωρίς να πάρει ακριβή θέση.

¹¹³ Την υπόθεση ενστερνίζονται κυρίως νεότεροι μελετητές (Pritchett 1991, 57-60. Freitag 1996, 100. Σαράντη 2018b, 25). Ο Σωτηριάδης (1907) και ο Lerat (1952 I, 156-7) διαφωνούν. Ο Πορτελάνος (1998, 643) επίσης αρχικά διαφωνεί αλλά στη συνέχεια καταλήγει ότι μπορεί απλά να μην λεγόταν ακόμη Ερυθρές το ακρωτήριο.

¹¹⁴ Leake 1835 II, 606. Lerat 1946, 334-5. Χαραλαμπίδης 1998, 332-3. Ο Freitag (1996, 100) καταγράφει τις πιθανές θέσεις, αλλά δεν εκθέτει τη δική του άποψη. Σαράντη 2018b, 25.

λες λοκρικές θέσεις, δεν είναι όμως πλήρως αποδεκτό. Η οχύρωση του Κλήματος, απέχει από τις Ερυθρές περίπου 2.8 χλμ., αλλά τα υψώματα που παρεμβάλλονται, κάνουν την πρόσβαση δύσκολη. Έχει απρόσκοπτη θέα προς το Ευάλιο και τον Κάμπο. Η μη αναφορά στον στόλο κατά την εκτροπή της εκστρατείας του Δημοσθένη, από τον Θουκυδίδη, οδηγεί στην αναζήτηση παραλιακής θέσης για τον Οινεώνα¹¹⁵.

Ο Θουκυδίδης σημείωσε πως ο Ευρύλοχος στη πορεία του προς τη Ναύπακτο το 426 π.Χ., *Οινεῶνα αἶρεϊ καὶ Εὐπάλιον* και αυτό το χωρίο αποτελεί την μοναδική μαρτυρία για την ιστορία της πόλης. Δεν κατέγραψε τον τόπο που αποβιβάστηκε ο Δημοσθένης, αν και έθεσε ως βάση της εκστρατείας τον Οινεώνα, από όπου ξεκίνησε και κατέληξε αυτή (3.95.3, *ὥρμᾶτο δὲ ἐξ Οἰνεῶνος...* 3.98.3, *ἐπὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὸν Οἰνεῶνα τῆς Λοκρίδος, ὅθεν περ καὶ ὥρμήθησαν, οἱ περιγεγόμενοι κατέφυγον*). Ο Σωτηριάδης (1907, 284) και ο Lerat (1952 I, 193-4), αυθαίρετα και αναπόδεικτα, τοποθέτησαν τον Οινεώνα στην κατοχή των Αθηναίων. Η πόλη είναι ισχυρά «δεμένη» με τους λοκρικούς μύθους: ο Ορεσθέας ήταν γιός του Δευκαλίωνα και βασιλιάς των Λοκρών. Εγγονός του ήταν ο Οινέας, ομώνυμος της πόλης. Η κόρη του, Γόργη, με το σύζυγό της τον Ανδραίμονα, θεωρούνταν οι ιδρυτές της Άμφισσας (Παυσανίας, 10.38.1).

Ο μικρός λόφος που φιλοξενεί την οχύρωση είναι σχεδόν επίπεδος. Ο περίβολος αποτελείται από ατημέλητα επεξεργασμένους λίθους. Αποτυπώνεται ελάχιστα, εξαιτίας και της έντονης βλάστησης¹¹⁶. Ο οχυρωμένος περίβολος δεν παρέχει ενδείξεις, αλλά στα δυτικά του λόφου, διάφοροι λίθοι ίσως δηλώνουν υπολείμματα οικιών. Η πόλη πιθανώς αναπτυσσόταν δυτικά, Β.Δ. και βόρεια, όπου η κλίση του εδάφους είναι ομαλότερη, αν και οι εκτεταμένες καλλιέργειες δυσκολεύουν το ερευνητικό έργο¹¹⁷. Στην περιοχή του λόφου, συναντώνται πολυάριθμα όστρακα, μερικά από τα οποία ανήκουν στην κλασική περίοδο και η κατανομή τους φανερώνει και την έκταση της πόλης¹¹⁸. Στους πρόποδες του λόφου, βρίσκουμε αρκετά συχνά και τάφους, που σημαίνει ότι εκεί βρισκόταν το αρχαίο νεκροταφείο.

¹¹⁵ Ερμηνεύοντας τον Στέφανο Β. (3.485.18-9) και τα αποσπάσματα του Θουκυδίδη στα οποία αυτός στηρίχθηκε, ο Lerat (1952 I, 193-4) τόνισε την αναγκαιότητα η θέση του Οινεώνα να αποτελεί λιμάνι, συνεπώς τον τοποθέτησε αρκετά ανατολικά, στο Μαραθιά ή τη Γλύφα. Εκτός από το παραθαλάσσιο των θέσεων όμως, δεν υπάρχει κάποια άλλη ένδειξη, ώστε να αλλάξει πειστικά την ταύτιση του Κλήματος.

¹¹⁶ Σωτηριάδης 1907, 282. Oldfather 1926, 1147' 1937, 2191-2193. Πορτελάνος 1998, 639.

¹¹⁷ Πορτελάνος 1998, 641.

¹¹⁸ Oldfather 1926, 1147' 1937, 2191-2193. Πορτελάνος 1998, 641.

B) ΥΑΙΟΙ- ΠΟΛΙΣ

Η περίπτωση των *Υαίων* ξεχωρίζει διότι δημιουργεί ένα διττό πρόβλημα: από τη μια λόγω της αβέβαιης ταύτισής τους και από την άλλη γιατί μάλλον αποτελούν παράδειγμα ενός μικρότερου λαού εντός του λοκρικού έθνους. Στο 3.101.2, ο Θουκυδίδης έγραψε: *Υαῖοι οὐκ ἔδοσαν ὁμήρους πρὶν αὐτῶν εἶλον κώμην Πόλιν ὄνομα ἔχουσαν*. Οι Υαίοι, αρνήθηκαν να συμμαχήσουν με τους Σπαρτιάτες, μέχρι που «αναγκάστηκαν», όταν ο Ευρύλοχος κατέλαβε την κωμόπολή τους Πόλη. Δεν συναντώνται όμως, πουθενά αλλού στις φιλολογικές πηγές, ούτε οι Υαίοι, ούτε και η Πόλις.

Το χωρίο μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως: είτε ότι η Πόλη αποτελούσε το κέντρο των Υαίων, έστω και αν ήταν απλά ένα μεγάλο χωριό, είτε Πόλη ονομαζόταν ένα από τα χωριά της επικράτειας των Υαίων¹¹⁹. Θεωρούμε πως η *Υαία*, ήταν επινόηση του Στέφανου Βυζάντιου, τουλάχιστον όσον αφορά την εποχή του Θουκυδίδα (4.664.4 *Υαία· πόλις Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν. τὸ ἐθνικὸν Υαῖος. Θουκυδίδης 3,101,2*). Ήταν συνηθισμένο άλλωστε στη Β.Δ. Ελλάδα, οι μικροί λαοί να μην είναι ομώνυμοι του κέντρου συνάθροισής τους. Τα άλλα εθνικά που αναφέρονται στο χωρίο (*Μυονέας, Ίπνέας, Μεσσαπίους, Τριταιέας, Χαλαίους, Τολοφωνίους, Ήσσίους, Οἰανθέας*), στην πλειοψηφία τους αφορούν σίγουρα ονόματα πολιτών ομώνυμων πόλεων. Συνεπώς, μπορούμε με επιφύλαξη να υποθέσουμε, πως οι Υαίοι ήταν ένα μικρό φύλο εντός του λοκρικού έθνους και του οποίου μια από τις πόλεις ονομαζόταν Πόλη.

Οι *Υαίοι* και οι *Πολιείς*, συναντώνται σε επιγραφές, αν και δεν συνυπάρχουν σε κάποια. Φαίνεται πως, στην Ελληνιστική τουλάχιστον περίοδο, οι Υαίοι και οι Πολίτες ανήκαν σε διαφορετικές κοινότητες, με τους πολίτες τους να συμμετέχουν σε επίσημες διαδικασίες και να λαμβάνουν υψηλές θέσεις στην Αιτωλική Συμπολιτεία: στα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, παραχωρείται σε έναν Υαίο η προξενία (IG IX I² 31). Στα τέλη του αιώνα, Υαίοι εμφανίζονται ως Αιτωλοί ιερομνήμονες σε αμφικτιονικούς καταλόγους (FD III 3.221 και SIG³ 553). Η πόλις *Υαίων* αφιέρωσε άγαλμα Καλυδώνιου καλλιτέχνη στο Θέρμο, το α' μισό του 2^{ου} π.Χ. αιώνα (IG IX I² 71). Σε επιγραφή μετά τα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, ένας Υαίος είναι γραμματέας του αιτωλικού κοινού (IG IX I² 34). Αντίστοιχα στο α' μισό του 3^{ου} αιώνα, ένας *Πολιέας* καταγράφεται στους εγγυητές μιας αιτωλικής προξενίας (IG IX I² 8) στο Θέρμο. Στα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, οι *Πολιείς* αναφέρονται μεταξύ των λαών της αιτωλικής ομοσπονδίας που

¹¹⁹ Rousset 2004, 394.

δέχθηκαν τη λατρεία της Άρτεμης Λευκοφρυηνής (IG IX I² 186)¹²⁰. Στις αρχές του 2^{ου}, ένας *Πολιέας* είναι εγγυητής απονομής τιμών της Αιτωλικής Συμπολιτείας σε δύο πολίτες της Μαγνησίας του Μαιάνδρου (IG IX I² 187, βλ. και την SIG³ 598D).

Αν και πιθανώς υπήρξε η *πόλις Υαίων*, έστω στην Ελληνιστική εποχή, δεν έχουμε κανένα στοιχείο για τη θέση της. Συνεπώς, στρεφόμαστε στην Πόλη και τα συμπεράσματα που μπορούμε να εξάγουμε από τις πηγές. Οι Υαίοι, παρέμειναν Αιτωλοί και μετά την ίδρυση του λοκρικού κοινού το 167 π.Χ., εφόσον Υαίος θήτευσε ως γραμματέας της Αιτωλικής Συμπολιτείας το 143/2 π.Χ.. Άρα, μπορούν να τοποθετηθούν γενικά προς τα δυτικά της χώρας. Σε αυτό συνηγορεί και το κείμενο του Θουκυδίδη, όπου οι Υαίοι κατατάχθηκαν σε αυτούς που αντιστάθηκαν αρχικά στον Ευρύλοχο το 426 π.Χ.. Επομένως, αναζητούμε μια αρκετά δυτική θέση, αλλά ανατολικότερα του Οινεώνα και του Ευπαλίου, που καταγράφονται μετά. Η σειρά του καταλόγου του Θουκυδίδη, μοιάζει να επιβεβαιώνεται γεωγραφικά. Οι Υαίοι πρέπει να ήταν ανάμεσα στην Οιάνθεια και τον Οινεώνα. Σύμφωνα με την αφήγηση του Θουκυδίδη, η *Πόλις* πρέπει να ήταν σε στρατηγικό σημείο, τόσο για την επικράτειά των Υαίων (στην οποία ενδεχομένως να ήταν και το κέντρο), όσο και για την πορεία του Ευρύλοχου, εφόσον ο Σπαρτιάτης επιχείρησε να την καταλάβει¹²¹. Οι προσπάθειες ταύτισης της Πόλης, είναι από ιδιαίτερα επισφαλείς ως και λανθασμένες: σημαντική «υποψηφιότητα» θέτει η Γλύφα, παραθαλάσσιο χωριό της Φωκίδας, στην οποία τα ευρήματα, σύμφωνα με το ανασκαφικό έργο, αποκαλύπτουν μια ισχυρή οχύρωση¹²².

Γ) ΟΙΑΝΘΕΙΑ

Η πόλη αποτελούσε σημαντικό λιμάνι της δυτικής Λοκρίδας και τοποθετείται στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Τολοφώνας, κοντά στην παραθαλάσσια Ερατεινή. Πρόκειται για επισφαλή ταύτιση, καθώς η Γλύφα και το Γαλαξείδι υπήρξαν επίσης κατά το παρελθόν υποψήφιος, με ισχυρά επιχειρήματα¹²³. Μια σειρά επιγραφών, αποκαλύπτει σχεδόν όλα όσα μπορούμε να μάθουμε γι' αυτή. Από νωρίς

¹²⁰ Lerat 1952 I, 31-2.

¹²¹ Lerat 1952 I, 197.

¹²² Ο Leake (1987 II, 618-20) εσφαλμένα, υιοθέτησε την παράφραση της Υαία ως Ύλη και την τοποθέτησε στο Κάλλιον. Philippson & Kirsten 1958, 636, υπ. 19. Πορτελάνος 1998, 645-6. Rousset 2004, 394.

¹²³ Παλιότερα ταυτιζόταν «σίγουρα» με το Γαλαξείδι, καθώς επίσης ταίριαζε με την περιγραφή του Πausανία (βλ. παρακάτω υπ. 147). Πλέον στο Γαλαξείδι τοποθετείται το Χάλειον: Leake 1897 II, 594-5. Lerat 1952 I, 109-14. Πορτελάνος 1998, 713-4.

αποτελούσε πόλη και συμμετείχε στο διπλωματικό και θρησκευτικό δίκτυο της Ελλάδας¹²⁴. Κατά τον Πausανία (10.38.8) ήταν κοντά στη Ναύπακτο και σύμφωνα με τη συνθήκη με το Χάλειο (IG IX 1.333) προκύπτει ότι ήταν επίσης όμορες. Δεν συνεπάγονται πάντως και άμεση γειτονία. Το όνομα της συναντάται με διάφορες παραλλαγές¹²⁵.

Μυθικός ιδρυτής της, ήταν ο Λοκρός¹²⁶. Εκτός της μοναδικής αναφοράς από τον Θουκυδίδη στην εκστρατεία του Ευρύλοχου το 426 π.Χ., δε ξέρουμε τίποτα για την ιστορία της. Οι κάτοικοι της πόλης αναφέρονται από τον ιστορικό τελευταίοι μεταξύ των Λοκρών οι οποίοι *ξυνεστράτευον*. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. εκ παραδρομής, εξαιτίας μιας φυσικής καταστροφής, μαθαίνουμε για την ύπαρξη ενός τυράννου στην πόλη¹²⁷. Πρόκειται για την μοναδική τέτοια ένδειξη για τη Λοκρίδα της εποχής. Πιθανότατα πάντως, λίγο αργότερα, η βοιωτική επιρροή ήταν αυτή που εξάλειψε την τυραννία στην πόλη. Η πόλη συμμετείχε στο *λοκρικό Κοινό* του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Το ακρωτήριο δημιουργεί ένα μικρό πεδινό κομμάτι. Σε αυτούς τους χαμηλούς λόφους που δεσπόζουν της θάλασσας, εντοπίζονται τα αρχαία ίχνη. Ένα τείχος τραπεζιόσχημης, «διπλής όψης», διακρίνεται σε επίπεδο θεμελίωσης. Πιθανότατα σχημάτιζε έναν περίβολο, που ακολουθούσε την πορεία του λόφου και τον περικλείε μάλλον όλον. Η κορυφή του λόφου ίσως φέρει ερείπια αρχαίων κατασκευών, όμως πλέον δεν εντοπίζονται. Παρατηρούνται διάφορες κατασκευαστικές φάσεις από την δόμηση των τειχών. Ο λόφος και η παραλία, βρίθουν οστράκων αττικής κεραμικής κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Παρακείμενο βραχώδες έξαρμα έχει χαρακτηρι-

¹²⁴ Η Οϊάνθεια συμμετείχε στο σύστημα *προξενίας* τουλάχιστον από τις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα (IG IX,1 867, βλ. Παράρτημα αρ.3. Θέμελης 1984, 232. Freitag 1996, 101. Rousset 2004, 396-7. Archibald 2009, 308-9. Monedero 2015, 256). Αποτελούσε σταθμό στην πορεία θεαροδόκων τουλάχιστον από τον 4^ο αιώνα π.Χ. (IG IV² 1 95, στ. 5: Οϊανθέαι). Επιπλέον, είχε αρκετά ανεπτυγμένο νομικό σύστημα από τον 5^ο αιώνα π.Χ. (IG IX 1² 3.717, Freitag 1996, 101-3. Monedero 2015, 256).

¹²⁵ Στο παλαιότερο επίσημο αρχείο, τη συνθήκη με το Χάλειο, η πόλη αποκαλείται *Οϊανθέα*. Ο τύπος επαναλαμβάνεται στον κατάλογο των θεαροδόκων της Επιδαύρου (IG IV²,1 95 στ. 5.). Από αυτόν προέρχεται το εθνικό που αναγράφεται στη συνθήκη (στ. 7., *Οϊανθεύς*), στο επίγραμμα του Μενεκράτη (*Οϊανθέος*) και στον Θουκυδίδη (3.101.2, *Οϊανθέας*). Ο Πausανίας (10.38.9, *Οϊάνθεια*) και ο Στράβωνας (9.4.8, *Οϊάνθεια*), άλλαξαν την κατάληξη. Παραλλαγή του Πausανία χρησιμοποίησε ο Πλούταρχος (*Ηθικά, Αίτια Ελλ.* 15, *Υάντειαν*). Από τον 3^ο π.Χ. αιώνα επιγραφικά και γραμματειακά συνυπήρξαν και σταδιακά επικράτησαν οι τύποι *Εύανθις* και *Εύανθεύς* (λ.χ. Ψ-Σκύλαξ 36, *Εύάνθις*). Η αλλαγή δεν έγινε τυχαία, Εύανθης λεγόταν ο γιός του Διόνυσου (Στράβων 6.1.7). Lerat 1952 I, 41-4.

¹²⁶ Πλούταρχος, *Αίτια Ελληνικά* 15.

¹²⁷ Ο Πολύαινος (8.46) αφηγείται το περιστατικό που οδήγησε στην τιμωρία του Ποσειδώνα: μόνο μέσα από αυτή την πηγή μαθαίνουμε τη δράση του Οϊανθέα τυράννου Φρικόδημου. Ο Διόδωρος (15.49.1-4) και ο Πausανίας (7.24.6) ασχολήθηκαν με *τὴν μῆνιν* του θεού, που έριξε σεισμό (Πausανίας) ή σεισμό και κατακλυσμό (Διόδωρος, Πολύαινος) καταστρέφοντας πόλεις της Αχαΐας.

στεί ως ακρόπολη: αποτελεί έναν τριγωνικό περίβολο στην κορυφή της πλαγιάς μικρού βουνού. Στις άκρες του ήταν αρκετή η φυσική οχύρωση, με τον βράχο να «κόβεται» κατακόρυφα. Η τειχοποιία φαίνεται αντίστοιχη με αυτήν του περιβόλου του Ν.Α. λόφου. Η κατασκευή του περιβόλου έγινε με μικρούς σχετικά λίθους, χωρίς ιδιαίτερα επιμελημένη επεξεργασία. Είναι ενδιαφέρον ότι δεν εντοπίζεται οχύρωση που να συνέδεε τους δύο οχυρωματικούς περιβόλους. Στο εσωτερικό της οχύρωσης υφίστανται και εδώ λίγα ίχνη κτηρίων, ενώ αντίθετα με τον λόφο της «πόλης» απουσιάζει εντελώς η κεραμική. Η «ακρόπολη» γενικά τοποθετείται προγενέστερα της οχύρωσης της «πόλης», τουλάχιστον όσον αφορά την τραπεζιόσχημη κατασκευή των τειχών. Χρονικά μπορεί να συσχετιστεί με τις ενδείξεις που παρουσιάζει η «πόλη»¹²⁸.

Ο Πausanias¹²⁹ κατέγραψε την ύπαρξη ενός ιερού της Αφροδίτης: έξω και λίγο πάνω από την πόλη, υπήρχε δάσος από πεύκα και κυπαρίσσια που φιλοξενούσε το ναό και το άγαλμα της Άρτεμης. Στην εποχή του περιηγητή δεν σώζονταν ούτε σε επίπεδο ενδείξεων. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τις λατρείες τους.

Δ) ΤΟΛΟΦΩΝ

Η αρχαία Τολοφώνα τοποθετείται στο χωριό Άγιοι Πάντες. Η ταύτισή της έγινε από αφιερωματική επιγραφή που βρέθηκε σε εγκατελειμμένη εκκλησία του Αγίου Νικολάου¹³⁰. Την θέση της πόλης ανάμεσα στην Οιάνθεια (Τολοφώνα) και το Χάλειο (Γαλαξειδί), υπαινίσσεται στην καταγραφή του ο Θουκυδίδης (3.101.2) και επιβεβαιώνεται επιγραφικά (SGDI 2580)¹³¹. Εκτός από την αναφορά στην εκστρατεία του Ευρυλόχου το 426 π.Χ., το τοπωνύμιο είναι κατά τα άλλα άγνωστο στις φιλολογικές πηγές. Συναντάται μόνο στον Διονύσιο Καλλιφώντα¹³² και στον Στέφανο

¹²⁸ Oldfather 1926, 1146. Lerat 1952 I, 111. Πορτελάνος 1998, 716-20.

¹²⁹ 10.38.9, *ἐν Οἰανθείᾳ δὲ Ἀφροδίτης τε ἱερὸν καὶ ὀλίγον ὑπὲρ τὴν πόλιν κυπαρίσσου τε ἀναμῖξ καὶ τῆς πίτυός ἐστιν ἄλσος καὶ ναός τε Ἀρτέμιδος καὶ ἄγαλμα ἐν τῷ ἄλσει· γραφαὶ δὲ ἐπὶ τῶν τοίχων ἐξίτηλοί τε ἦσαν ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ οὐδὲν ἔτι ἐλείπετο ἐς θεὰν αὐτῶν*. Η φράση *ὀλίγον ὑπὲρ τὴν πόλιν* χρησιμοποιήθηκε για να θεωρηθεί η μονή της Μεταμόρφωσης ως τόπος του ιερού της Άρτεμης, λίγο πάνω από το Γαλαξειδί. Όμως αυτό αντικρούει σε άλλα στοιχεία (βλ. σ. 46-7).

¹³⁰ IG IX, 1² 3.715 (βλ. Παράρτημα αρ.4) Lerat 1952 I, 142-4. Πορτελάνος 1998, 726. Η επιγραφή παρουσιάστηκε από τον Lerat το 1947 και ήταν η πρώτη επιγραφή της Τολοφώνας που βρέθηκε, συνεπώς χρησίμευσε και στην ταύτισή της. Είναι απελευθερωτική και χρονολογείται μετά το 167 π.Χ..

¹³¹ Chamoux & Lerat 1947, 63. Freitag 1996, 106. Ο Lerat στην ουσία υποστήριξε αυτή την ταύτιση και η επιγραφή επιβεβαίωσε τα λεγόμενά του.

¹³² Διονύσιος Καλλ. 65-7, *ἐν ᾗ πόλιν Ναύπακτος· εἴθ' ὑποκείμενος λιμὴν μέγας πόλιν τε Τολοφών. Μετὰ δὲ τὴν Τολοφῶνα ποταμός ἐσθ' Ὑλαιθος λεγόμενος*. Lerat 1952 I, 144-5. Freitag 1996, 106-7. Εσφαλμένα το όνομα Τολοφών δόθηκε στη Βιτρινίτσα, ενώ παλαιότερα εκεί αποδιδόταν η Τολοφώνα,

Βυζάντιο (4.628.1, *Τολοφών· πόλις Λοκρῶν των Ὀζολῶν. τὸ ἐθνικὸν Τολοφώνιος*).

Η οχύρωση διακρίνεται στη θέση *Μάρμαρα*, 2.5 περίπου χλμ. από την ακτή, στις παρυφές απόκρημνου βουνού, 500μ. βορειότερα του χωριού των Αγίων Πάντων. Δυο ασυνήθιστα στοιχεία είναι η απουσία ξεχωριστής οχύρωσης στην ακρόπολη και το μικρό, ακόμα και για τα λοκρικά δεδομένα, μέγεθος του περιβόλου. Είναι πιθανό η πόλη να μην περιβαλόταν όλη από τον περίβολο. Η τειχοποιία είναι τραπεζιόσχημη, ψευδοϊσόδομη και σώζεται σε σημαντικό ύψος ως και 5 δόμων. Χρονολογείται στον 4^ο π.Χ. αιώνα. Η θέση της πόλης, παρότι ευπρόσιτη, έχει θέα σε όλη την πεδιάδα και την ακτή¹³³. Η οχύρωση είναι γενικά συμμετρική, τριγωνικού και ελλειπτικού σχήματος. Οι πύργοι είναι πολλοί και ισχυροί, προκειμένου να αντιστάθμιζεται η αδύναμη θέση. Στις μεγάλες πλευρές, ανατολικά και δυτικά, υπήρχαν πύλες, σε αντίθεση με τη νότια. Αυτές οι πλευρές διαθέτουν και τους περισσότερους πύργους, ομοιόμορφης κατασκευής και σε ίσες αποστάσεις. Καλύτερα διατηρούνται η δυτική και η νότια πλευρά, ενώ η ανατολική είναι περισσότερο κατεστραμένη, ίσως λόγω της ευκολότερης πρόσβασης από το δρόμο, πιθανώς και της πυκνής βλάστησης¹³⁴.

Τα αρχαία ίχνη είναι ελάχιστα σε επίπεδο κτηρίων, τόσο εσωτερικά, όσο και εξωτερικά του περιβόλου. Έχουν βρεθεί όμως άφθονα κεραμικά δείγματα, τα οποία φανερώνουν για τον οικισμό σημαντικό χρονικό εύρος ύπαρξης, από την μυκηναϊκή περίοδο ως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Δεν μπορεί να αποκλειστεί μια εγκατάσταση παλαιότερη από τα αιτωλικά χρόνια, οπότε τοποθετείται η κατασκευή του τείχους.

Η εύρεση της αφιερωματικής επιγραφής με την εγγύηση της Βασιλείας¹³⁵, δεν προδίδει κανένα βοηθητικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της φύσης της θεάς. Οπότε, όπως και στους Φυσκεείς, παραμένει άγνωστη. Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας, στην ανατολική πύλη, είναι κατασκευασμένη με αρχαίους λιθόπλινθους. Δεν υπάρχει πάντως κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος, που να δηλώνει την ύπαρξη αρχαίου ναού στη θέση αυτή¹³⁶.

πλέον όμως ταυτίζεται η Οιάνθεια. Αντίστοιχα, τα Μάρμαρα αποδίδονταν, μέχρι να δημοσιευθεί η επιγραφή, στην προβληματικής ύπαρξης πόλη Φαιστό (εξαιτίας της παλιάς ονομασίας του *Αρχαία Ηφαίστεια*) ως τότε: βλ. Leake 1835 II, 620. Oldfather 1926, 1145· 1938, 1595.

¹³³ Chamoux & Lerat 1947, 60. Lerat 1952 I, 138-9. Πορτελάνος 1998, 725.

¹³⁴ Chamoux & Lerat 1947, 62-3. Lerat 1952 I, 139-42. Πορτελάνος 1998, 727-31.

¹³⁵ IG IX, 1² 3.715, στ. 4: *τῇ Βασιλείᾳ τῇ ἐν Τ[ολ]φῶνι*.

¹³⁶ Lerat 1952 II, 158-61. Πορτελάνος 1998, 733.

Ε) ΧΑΛΕΙΟΝ

Η πόλη τοποθετείται με επιφύλαξη στο Γαλαξειδί¹³⁷. Συναντάται με αρκετές γλωσσικές παραλλαγές στις φιλολογικές πηγές και τις επιγραφές¹³⁸. Ήταν παραθαλάσσια πόλη, το τελευταίο προς ανατολικά σημαντικό λιμάνι των Λοκρών.

Η χρονολόγηση μεγάλου αριθμού αγγείων της Γεωμετρικής περιόδου, υποδεικνύει την πρώιμη επιρροή της Κορίνθου. Από το Χάλειον προέρχονται δύο επιγραφές των αρχών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, οι οποίες συνέβαλαν σημαντικά στις γνώσεις μας για την πολιτική οργάνωση της δυτικής Λοκρίδας: η συνθήκη με την Οιάνθεια και η συμμετοχή στον εποικισμό της Ναυπάκτου, δείχνουν πως ήδη η πόλη ήταν αρκετά σημαντική, δεν παρέχουν όμως καμία ουσιαστική πληροφορία για την πορεία της. Για την ιστορία της γνωρίζουμε μόνο την αφήγηση του Θουκυδίδη (3.101.2) για την εκστρατεία του 426 π.Χ.: οι πολίτες του Χαλείου συμμάχησαν με τους Σπαρτιάτες. Κάποια στιγμή τον 3^ο αιώνα π.Χ. έγινε αιτωλική πόλη. Αργότερα έγινε ανεξάρτητη και δεν φαίνεται να συμμετείχε στο λοκρικό *Κοινό* του 2^{ου} π.Χ. αιώνα¹³⁹.

Η περιοχή του οικισμού εμφανίζει στοιχεία αδιάλειπτης κατοίκησης, από την ύστερη γεωμετρική περίοδο έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Στα νησάκια του κόλπου υπάρχουν και ακόμα παλαιότερα ευρήματα (λ.χ. στη νήσο Αψηφία: πρωτοελλαδικά όστρακα). Η πόλη, πάντως, η οποία καταλαμβάνεται από το σημερινό χωριό, ανάγεται, σύμφωνα με τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία, στην Ελληνιστική περίοδο.

Οι περισσότεροι περιηγητές δεν έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την οχύρωση. Ο Lerat¹⁴⁰ ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε επισταμένως, ενώ σημαντικά στοιχεία είχε γνωστοποιήσει νωρίτερα ο Σάθας. Σήμερα διακρίνεται πολύ δύσκολα μέσα στην πυκνή σύγχρονη δόμηση, αλλά φαίνεται να πλαισιώνει όλο τον λόφο του χωριού. Ένα από τα καλύτερα διατηρούμενα τμήματα, βρίσκεται προς τα βόρεια. Η Ν.Α. πλευρά, που γειτνιάζει με το λιμάνι, είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη, καθώς το υλικό επαναχρησιμοποιήθηκε¹⁴¹. Εντός του περιβόλου δεν διακρίνεται κάποιο κτήριο¹⁴².

Το γεγονός ότι η πόλη συμμάχησε με τον Ευρύλοχο το 426 π.Χ., υποδηλώνει

¹³⁷ Leake 1897 II, 594-5. Θέμελης 1984, 232. Monedero 2015, 257. Η απόδοση του Γαλαξειδίου στην Οιάνθεια, διαθέτει επίσης ισχυρά επιχειρήματα. Όμως έπειτα το Χάλειο μένει αταύτιστο, καθώς δεν είναι δυνατό να αποδοθεί αλλού, βλ. Chamoux & Lerat 1947, 48· Lerat 1952 I, 198-209. Η οριστικοποίηση της θέσης του Χαλείου, συνέβαλε και στην ταύτιση και άλλων θέσεων.

¹³⁸ Lerat 1946, 331· 1952 I, 26-8.

¹³⁹ Βλ. παρακάτω, σ. 112 και υπ. 362. Lerat 1952 II, 98-9. Freitag 1996, 107-110.

¹⁴⁰ Lerat 1952 I, 153-6. Πορτελάνος 1998, 840-4.

¹⁴¹ Σάθας 1865, 192. Lerat 1952 I, 153. Πορτελάνος 1998, 839· 845-7.

¹⁴² Πορτελάνος 1998, 845. Monedero 2015, 257.

ίσως αδυναμία αντίστασης, εξαιτίας της έλλειψης ικανής οχύρωσης. Το τείχος χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.. Η ύπαρξη της θέσης από αιώνες, πάντως, δεν απαγορεύει την υπόθεση προγενέστερης οχύρωσης. Διακρίνεται πράγματι αρχιτεκτονικά μια πρωϊμότερη τεχνική, αλλά δεν υποστηρίζεται αρχαιολογικά, επομένως υιοθετούμε την «αιτωλική» περίοδο της πόλης ως χρόνο κατασκευής της οχύρωσης. Βόρεια της ακρόπολης συναντάμε, έναν, ανεξάρτητο από την οχύρωση πύργο. Σώζεται στο ύψος ενός δόμου και είναι σύγχρονος του τείχους. Η θέση του, παρουσιάζει σπουδαία πλεονεκτήματα: πρόκειται για ένα μοναδικό σημείο, από το οποίο διακρίνονται τρεις λοκρικές πόλεις, το Χάλειον, η Μυανία και η Τριταία. Καθώς ανεγέρθηκε χαμηλά, προστατεύεται από τον λόφο και δεν είναι ορατός από το λιμάνι¹⁴³.

Σημαντική ήταν η λατρεία του *Απόλλωνος τοῦ Νασιώτα*, δηλαδή του Απόλλωνα του νησιού ή του Απόλλωνα του οποίου το ιερό βρίσκεται σε ένα νησί. Η εύρεση ισχυρών ενδείξεων για τη θέση του ιερού, θα έλυne και το πρόβλημα της οριστικής ταύτισης του Χαλείου¹⁴⁴. Αναζητείται, λόγω ονομασίας, στα νησάκια του κόλπου του Γαλαξειδίου και της Ιτέας. Ωστόσο, όσο έχουν ερευνηθεί, δεν παρέχουν αρχαία ίχνη. Το μεγαλύτερο και ανατολικότερο νησί, η Αψηφία, απέδωσε λίγα ευρήματα προϊστορικών και ελληνιστικών χρόνων. Δεν υπάρχει σημάδι που να παραπέμπει στο ναό που αναζητούμε.

¹⁴³ Ραπτόπουλος & Πιλάλας 2015, 785-6.

¹⁴⁴ Ανάλογη είναι η σημασία του Νέμειου για την ταύτιση Ευπαλίου- Οινεώνα. Ήταν προσωνύμιο του Απόλλωνα στους Δελφούς (FD III 3.145), πιθανώς λόγω της γέννησής του στη Δήλο. Δεν γνώρισε όμως σημαντική διάδοση. Στο Χάλειον το πιθανότερο είναι ο θεός να έλκυε την ονομασία του από τη θέση του ιερού του. Chamoux & Lerat 1947, 50-4. Lerat 1952 I, 158-62· II, 151-2. Πορτελάνος 1998, 844. Monedero 2015, 256.

Β' ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦ. Ι. Η «ΚΑΘΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΩΠΙΕΩΝ» ΚΑΙ Η ΔΥΤΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ

Κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και ιδιαίτερα την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, η Σπάρτη επιχείρησε να συσπειρώσει τους συμμάχους της και να συσφίξει τη σχέση τους με την ίδια, καθώς και τους μεταξύ τους δεσμούς, μέσω μιας κοινής δωρικής καταγωγής. Η συγγένεια συνδέθηκε με μια μεταναστευτική κίνηση που εξηγούσε τα γεγονότα κατά τα οποία οι πρόγονοι των Δωριέων της κλασικής εποχής, από μια περιοχή της Κεντρικής Βόρειας Ελλάδας, οδηγήθηκαν στην Πελοπόννησο από τους Ηρακλείδες¹⁴⁵. Δε γνωρίζουμε πότε διαμορφώθηκε αυτή η παράδοση, αλλά η *επιστροφή των Ηρακλειδών* μπορεί να θεωρηθεί ως προπαγάνδα νομιμοποίησης της εισβολής από το βορρά εκ μέρους των πόλεων¹⁴⁶. Κυριότερος «εκπρόσωπος» των εισβολέων ήταν οι Δωριείς, ο ερχομός των οποίων διαμόρφωσε τον ελληνικό κόσμο¹⁴⁷.

Η κυρίως Ελλάδα βρέθηκε σε αναταραχή. Η μυκηναϊκή, εποχή ηρεμίας¹⁴⁸ έδωσε τη θέση της στη συνεχή κινητικότητα. Η καταστροφή των περισσότερων σημαντικών μυκηναϊκών κέντρων συνδέθηκε με την μετανάστευση των δωρικών ομάδων. Οι Δωριείς, από τις παρυφές ενός κόσμου που κατέρρεε, βρέθηκαν στη καρδιά του και «αντικατέστησαν» τους Μυκηναίους. Οι συνεχείς μετακινήσεις, για τουλάχιστον τρεις γενιές, ανάγκασαν πολλά φύλα να βρουν νέους τόπους κατοίκησης¹⁴⁹.

Οι Δόλοπες, για παράδειγμα, ενώ ζούσαν αρχικά στην άνω πεδιάδα του Σπερχειού, μετακινήθηκαν άλλοι προς το βορρά στην άνω πεδιάδα του Αχελώου και άλλοι προς τη Σκύρο. Οι Ηρακλείς, οι Μαλιείς και οι Αινιάνες μοιράστηκαν την κοιλάδα του Σπερχειού, την οποία άφησαν οι Δόλοπες. Οι Δρύοπες, διαχωρίστηκαν και άλλοι πήγαν προς την Εύβοια και άλλοι στην Αργολίδα¹⁵⁰. Οι Δωριείς μετακινήθηκαν στο

¹⁴⁵ Hall 2014, 44. Οι Ηρακλείδες ήταν απόγονοι του Ηρακλή διωγμένοι από την Πελοπόννησο από τους Μυκηναίους και επέστρεφαν στη πατρογονική τους γη, με τη βία, σύμφωνα με την παράδοση.

¹⁴⁶ Cook 1962, 22. Hall 2014, 317. Η μετάδοση της παράδοσης στον αρχαίο κόσμο εξυπηρετούσε ένα πρακτικό σκοπό, να εξηγήσει ή να δικαιολογήσει το παρόν με βάση το παρελθόν.

¹⁴⁷ Van Soesbergen 1981, 49. Szemler 1991, 74.

¹⁴⁸ Desborough 2006, 658.

¹⁴⁹ Van Soesbergen 1981, 38-40. Szemler 1991, 74-5. Desborough 2006, 660. Έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες. Η παράδοση συμφωνεί για την εξωτερική εισβολή, όχι όμως και για την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού από αυτήν. Ο μυκηναϊκός κόσμος πρέπει να θεωρηθεί αρκετά ευρύς. Ο Ηρόδοτος (1.56.3) ανέφερε: *ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἑλλήνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε καὶ τὸν Ὀλυμπον χώραν (...) οἴκεε ἐν Πίνδῳ Μακεδόνων καλεόμενον· (...) ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτω ἐς Πελοπόννησον ἔλθον Δωρικὸν ἐκλήθη.*

¹⁵⁰ Διόδωρος 43.37. Πausanias 4.34.9. Η ανάμνηση των περιπλανήσεων και η επαφή με το παρελθόν διατηρούνταν μέσω των θρησκευτικών παραδόσεων. Οι Αινιάνες έστελναν στην Κασσωπαία ένα βόδι

κενό που άφησαν οι Δρύορες. Οι Θεσσαλοί οδηγήθηκαν από τη Θεσπρωτία στην ιστορική τους θέση, από μια οικογένεια Ηρακλειδών που αργότερα έγινε γνωστή ως Αλευάδες της Λάρισας και ήταν η ισχυρότερη στη Θεσσαλία για αιώνες. Αυτοί με τη σειρά τους, έδιωξαν, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, τους Βοιωτούς, οι οποίοι μετακινήθηκαν νότια στη πεδιάδα του Κηφισού, η οποία έκτοτε φέρει το όνομά τους.¹⁵¹ Δεν γνωρίζουμε τον αρχηγό των Βοιωτών, αλλά υπήρχε ένας δεσμός μεταξύ αυτών και της σπαρτιατικής βασιλικής οικογένειας των Αγιαδών. Παρατηρείται, μια διπλή τάση νομιμοποίησης, αφενός των μετακινήσεων των φύλων και αφετέρου των οικογενειών που επιβλήθηκαν. Δεν γνωρίζουμε αν τα δωρικά φύλα επιχωρίαζαν τότε στη μετέπειτα Δωρίδα¹⁵², ήταν όμως όμοροι των Βοιωτών. Οι προσπάθειες επέκτασης τους θα συναντούσαν εμπόδια, στα ανατολικά και νότια από τους Φωκείς και τους Οζόλες Λοκρούς, οι οποίοι νέμονταν τη βόρεια ακτή του Κορινθιακού κόλπου, στα δυτικά από τα αιτωλικά φύλα. Ίσως αυτή η πίεση τους οδήγησε να μεταναστεύσουν στην Πελοπόννησο¹⁵³.

Το μεταναστευτικό φαινόμενο της εποχής αυτής οδήγησε επίσης αλυσιδωτά στην τελική εγκατάσταση των δυτικών Λοκρών στην περιοχή που συναντώνται στα ιστορικά χρόνια. Οι Λοκροί κατοικούσαν σε δύο διαφορετικές περιοχές και παρότι στην αρχαιότητα θα ήταν γνωστό, σήμερα υπάρχουν αντιφατικές θεωρίες για το πότε και το ποιοι ευθύνονται γι' αυτό το διαχωρισμό. Σύμφωνα με την πρώτη θεωρία, στο τέλος της Μυκηναϊκής εποχής, οι Λοκροί, αναπτύχθηκαν προς δύο κατευθύνσεις, στα ανατολικά και στα νοτιοδυτικά. Σύμφωνα με τη δεύτερη, ο διαχωρισμός έγινε υπό την επίδραση εξωτερικής δύναμης. Και στις δυο περιπτώσεις, υπήρχε η διάκριση στο αν οι Λοκροί υπάγονταν στα τελευταία μεταναστευτικά φύλα ή αν πρόκειται για παλαιότερους κατοίκους, οι οποίοι αποφάσισαν και αυτοί να μετακινηθούν μέσα στη αναταραχή.

και τιμούσαν τον Νεοπτόλεμο στους Δελφούς. Οι Δρύορες έστελναν επίσης κάθε χρόνο θυσίες στους Δελφούς, λόγω της παραμονής τους στον Παρνασσό. Hammond 1931/2, 156-63.

¹⁵¹ Θουκυδίδης, 1.12.3: *Βοιωτοί τε γάρ οί νυν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἄλωσιν ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γῆν καλουμένην ᾠκισαν, Δωριῆς τε ὀγδοηκοστῷ ἔτει ζὼν Ἡρακλείδαις Πελοπόννησον ἔσχον.*

¹⁵² Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (1.107.2), στους Κλασικούς χρόνους η Δωρίδα θεωρούνταν μητρόπολη όλων των Δωριέων («... ἐς Δωριᾶς τὴν Λακεδαιμονίων μητρόπολιν...») και αργότερα ο Στράβωνας (9.4.10) «...καὶ μέσοι Δωριεῖς. Οὗτοι μὲν οὖν εἰσιν οἱ τὴν τετράπολιν οἰκήσαντες, ἣν φασιν εἶναι μητρόπολιν τῶν ἀπάντων Δωριέων...». Επίσης Τυρταίος απ. 2.

¹⁵³ Πausanias 5.1.1-2. Szemler 1991, 75. Hammond 2006, 691.

Η πρώτη θεωρία υποστηρίχθηκε από τον Oldfather¹⁵⁴, ο οποίος ισχυρίστηκε πως οι δυτικοί Λοκροί ήταν παλιοί κάτοικοι της περιοχής μεταξύ Οίτης και Θερμοπυλών, μαζί με κάποιους που είχαν έρθει νωρίτερα από την κύρια μεταναστευτική ροή. Οι βορειοδυτικοί Έλληνες πριν την επιστροφή των Ηρακλειδών, τους αφομοίωσαν και τους υποδούλωσαν. Στις γενικότερες ανακατατάξεις της εποχής, κάποιοι αποχώρησαν, χωρίστηκαν και ανεξήγητα επέλεξαν δυο διαφορετικούς προορισμούς. Η μια ομάδα κατευθύνθηκε ανατολικά προς το Μαλιακό κόλπο και τελικά εγκαταστάθηκε στην περιοχή που γνωρίζουμε ως ανατολική Λοκρίδα. Η άλλη ομάδα δεν επέλεξε να κατευθυνθεί με παρόμοια πορεία. Αντίθετα, από το βορρά, γύρισε νοτιοδυτικά και από την Οίτη πέρασε στην πεδιάδα του άνω Μόρνου και εγκαταστάθηκε στη περιοχή που αποκαλείται ιστορικά, δυτική Λοκρίδα. Ο Oldfather θεώρησε, κατ' αυτόν τον τρόπο, πως η πόλη των Φυσκέων ήταν η μητρόπολη των δυτικών Λοκρών ¹⁵⁵.

Ο Lerat με τη σειρά του πρότεινε τρεις πιθανές λύσεις. Η πρώτη ήταν σύμφωνη με την υπόθεση του Oldfather: οι Λοκροί, ήταν ανάμεσα στους παλιούς κατοίκους της Ελλάδας που μετακινήθηκαν και αυτοί ψάχνοντας νέα γη. Εναλλακτικά, επρόκειτο για ένα φύλο ανάμεσα στους τελευταίους νεοφερμένους της νοτιότερης Ελλάδας¹⁵⁶. Η δεύτερη θεωρία ήθελε ξανά τους Λοκρούς πρώιμους μετανάστες ή προηγούμενους κατοίκους του ελληνικού χώρου, οι οποίοι χωρίστηκαν αργότερα, υπό την πίεση όμως επόμενων μεταναστευτικών ροών. Απέρριψε τις νεότερες θεωρίες για τον διαχωρισμό του φύλου σε δύο ομάδες κατά τα ιστορικά χρόνια, ενώ άφησε εκτός την πιθανότητα της συμβολής της φωκικής εισβολής, την οποία ενστερνίζονται οι περισσότεροι ερευνητές. Ο ίδιος υποστήριξε μια τρίτη θεωρία¹⁵⁷, σύμφωνα με την οποία οι δυτικοί Λοκροί ήταν άποικοι των ανατολικών Λοκρών σε κάποια εποχή μεταξύ του

¹⁵⁴ Oldfather 1926, 1156.22-26, 1183.42- 1186.44. Szemler 1991, 89-90.

¹⁵⁵ Oldfather 1926, 1156.26-32, 1156.51-58.

¹⁵⁶ Lerat 1952 II, 12-4. Ότι ο Όμηρος δεν ανέφερε τους δυτικούς Λοκρούς στον κατάλογο των πλοίων (Anderson 1995, 181-191), αποδεικνύει κατά τον Lerat ότι αποτελούσαν κοινή ομάδα με τους ανατολικούς Λοκρούς την εποχή του έπους. Στην Katsonopoulou 2018, 244, υποστηρίζεται πως ο διαχωρισμός συνέβη στα ιστορικά χρόνια και πως ο Όμηρος δεν ασχολήθηκε με τους δυτικούς Λοκρούς, όχι από άγνοια, αλλά γιατί παρέλειψε περιοχές που καταλάμβαναν οι Δωριείς.

¹⁵⁷ Πλούταρχος, *Αἴτ. Ἑλλ.* 15: «Φυσκίου τοῦ Ἀμφικτύονος υἱὸς ἦν Λοκρός· ἐκ δὲ τούτου καὶ Καβύης Ὀποῦς. Πρὸς δὲν ὁ πατὴρ διενεχθεὶς καὶ συχνὸς τῶν πολιτῶν ἀναλαβὼν περὶ ἀποικίας ἐμαντεύετο. Τοῦ δὲ θεοῦ φήσαντος κτίζειν πόλιν ὅπου περ ἂν τύχῃ δηχθεὶς ὑπὸ κυνὸς ξυλίνης, ὑπερβαίνων εἰς τὴν ἐτέραν θάλασσαν ἐπάτησε κυνὸς βατον. Ἐνοχληθεὶς δὲ τῇ πληγῇ διέτριψεν ἡμέρας αὐτόθι πλείονας, ἐν αἷς καταμαθὼν τὸ χωρίον ἔκτισε πόλεις Φυσκεῖς καὶ Ὑάντειαν καὶ τὰς ἄλλας, ὅσας οἱ κληθέντες Ὀζόλαιοι Λοκροὶ κατώκησαν....». Lerat 1952 II, 13-7. Ο Lerat θεώρησε πως το χωρίο υποδηλώνει περιήγηση του Λοκρού από τη στεριά που σταμάτησε στην θάλασσα. Σε αυτό συμφώνησε με τον Oldfather, ο οποίος θεώρησε τους Φυσκεῖς ως τη βάση των Λοκρών. Ειπώθηκε πως κάτι τέτοιο δεν ήταν η ασφαλέστερη επιλογή, οι περισσότεροι όμως έχουν αποδεχθεί την χειρσαία εξάπλωση. Hammond 2006, 693.

Τρωικού πολέμου και της καθόδου των Δωριέων. Αυτή η χρονολογική προσέγγιση προέκυψε, διότι παραδοσιακά η περιοχή της Ναυπάκτου ήδη κατοικούνταν από τους δυτικούς Λοκρούς όταν οι Δωριείς χρησιμοποίησαν το στενό της Ναυπάκτου για να περάσουν στην Πελοπόννησο. Ο Lerat έφτασε στο συμπέρασμα αυτό χρησιμοποιώντας ένα χωρίο του Πλουτάρχου, σύμφωνα με το οποίο ο Λοκρός αποίκησε την περιοχή της δυτικής Λοκρίδας, όταν ήρθε σε διένεξη με τον υιό του Όπουντα. Στο απόσπασμα αναφέρεται πως ο Λοκρός «...ὕπερβαίνων εἰς τὴν ἑτέραν θάλασσαν...». Θεωρούμε ότι ορεινοί πληθυσμοί, όπως ήταν οι Λοκροί, θα γνώριζαν καλά τη γη και τα περάσματα στα νοτιοδυτικά και φαίνεται απίθανο να επέλεξαν μια επικίνδυνη πορεία δια θαλάσσης. Δε υπάρχει λόγος να μη προωθήθηκαν από τη στεριά. Το επιχείρημα πως οι Λοκροί έμειναν κυρίως σε μία *étroite bande côtière*¹⁵⁸ πιεζόμενοι από τους Αιτωλούς γείτονες, δε συνεπάγεται πως η εξάπλωσή τους έγινε από τη θάλασσα. Περισσότερο υποδηλώνει ότι οι Λοκροί ήρθαν στη περιοχή από το βορρά. Από την πεδιάδα της Άμφισσας είχαν πρόσβαση στα δυτικά και τα νοτιοδυτικά και η παράκτια ζώνη αποικήθηκε στο βαθμό που επέτρεψε η μορφολογία του εδάφους.

Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν με την Φωκικο-Δωρική θεωρία, κατά την οποία οι Λοκροί βρέθηκαν στη Κεντρική Ελλάδα πριν την άφιξη Φωκέων και Δωριέων και πως η φωκική κάθοδος από τον Παρνασσό στη πεδιάδα του Κηφισού ήταν αυτή που χώρισε τους Λοκρούς, οδηγώντας τους στις περιοχές που τελικά εγκαταστάθηκαν. Η μια ομάδα μετακινήθηκε βορειοανατολικά στη περιοχή του Καλλίδρομου, έχοντας στα νότια Φωκείς και Βοιωτούς και στα δυτικά τους Μαλιείς. Η δεύτερη ομάδα, χρησιμοποιώντας τα περάσματα του βόρειου τμήματος του Ισθμού έφτασε στην πεδιάδα της Άμφισσας¹⁵⁹. Εναντίον αυτής της εξήγησης τάχθηκε μερικώς ο Kirsten, ο οποίος υποστήριξε ότι οι Λοκροί χωρίστηκαν υπό την πίεση των Φωκέων. Αναφέρει μόνο ότι οι Λοκροί, οδηγήθηκαν στα βουνά εξαιτίας της και προσκολλήθηκαν σε ισχυρότερους λαούς. Ο Kirsten επέμενε αρκετά στο ρόλο των Φωκέων, ισχυριζόμενος πως η πολιτική και πολιτιστική συγγένεια ανατολικών και δυτικών Λοκρών στα ιστορικά χρόνια, δε θα ήταν δυνατή χωρίς την καλή τους θέληση.

¹⁵⁸ Antonetti 1990, 17 «στενή παράκτια λωρίδα γης».

¹⁵⁹ Glotz & Cohen 1938, 101. Larsen 1968, 41, υπ. 5. Kase 1991, 32-41. Monedero 2013, 447-8. Η πορεία αυτή προϋποθέτει μια σύμπραξη των Λοκρών με τους Φωκείς για τη χρήση των περασμάτων. Συγκεκριμένα η μετανάστευση των Λοκρών αφορούσε τα περάσματα Γραβιά (Κυτίνο)-Άμπλιανη, 32-4 και Άμπλιανη- Άμφισσα 34-6, 37-41. Πρόκειται για το βόρειο δρόμο του Ισθμού.

Το επιχείρημα, αν και εύλογο, δεν υποστηρίζεται με κάποιο τρόπο από τις πηγές¹⁶⁰.

Η παράδοση αποσιωπά την μυκηναϊκή καταστροφή, η οποία όμως δεν αμφισβητείται αρχαιολογικά. Οι μετακινήσεις των φύλων και η επιστροφή των Ηρακλειδών εμφανίζονται αξιοσημείωτα ομοιογενώς στην πορεία της λογοτεχνικής παράδοσης γεγονός που συνηγορεί στην αποδοχή της, ακόμα κι αν τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν συμφωνούν¹⁶¹. Οι πηγές δε διαφωνούν για την ιστορικότητα της καθόδου, μόνο στον ακριβή χρονικό προσδιορισμό της. Ο Θουκυδίδης (1.12.3) σημείωσε ότι «*οι Δωριείς 80 χρόνια μετά από τον τρωικό πόλεμο, μαζί με τους Ηρακλείδες, κατέκτησαν την Πελοπόννησον*». Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (9.26.1-5), αν ο Ύλλος έχανε στη μονομαχία *Ηρακλείδας ἀπαλλάσσεσθαι καὶ ἀπάγειν τὴν στρατιὴν ἑκατὸν τε ἔτεων μὴ ζητῆσαι κάτοδον ἐς Πελοπόννησον*. Κατά την εκδοχή του Διόδωρου (4.58) *μὴ κατιέναι τοὺς Ἡρακλείδας εἰς Πελοπόννησον ἐντὸς ἑτῶν πενήκοντα*. Αντιμετωπίζουμε ένα κενό τεσσάρων αιώνων, μεταξύ της εποχής της μετανάστευσης και της πρώτης λογοτεχνικής αναφοράς της, ενώ οι λεπτομέρειες τοποθετούνται ακόμα αργότερα¹⁶².

Οι πηγές δεν παρουσιάζουν το υπόβαθρο που απαιτούσε η κάθοδος. Οι Ηρακλείδες πέρασαν στο Ρίο από τη Ναύπακτο, χωρίς να εξηγείται η προέλευση, η οργάνωση, οι προετοιμασίες τις οποίες έκαναν για τα πλοία ή η κατάσταση που θα συναντούσαν. Αν και τα ομηρικά έπη δεν αναφέρουν τους Λοκρούς την εποχή του Τρωικού πολέμου, άλλοι συγγραφείς παρουσίαζαν τη Ναύπακτο ήδη λοκρική¹⁶³.

¹⁶⁰ Kirsten 1951, 657. Szemler 1991, 89-91, όπου εκτίθενται περιληπτικά όλες οι υποθέσεις. Δεν επιβεβαιώνεται, για οποιαδήποτε ιστορική περίοδο, από κάποια πηγή, ούτε η εχθρική, ούτε η συμμαχική σχέση δυτικών Λοκρών και Φωκέων.

¹⁶¹ Cook 1962, 18, 22. Bartonek 1973, 305-10. Van Soesbergen 1981, 40-51. Desborough 2006, 659-0. Hall 2014, 45-9.

¹⁶² Τους Δωριείς ανέφερε ο Όμηρος, ενώ την συμμετοχή τους στον συνοικισμό της Σπάρτης ανέφερε ο Τυρταίος (απ. 2). Αποσπασματικοί είναι οι μεταγενέστεροι συγγραφείς του 5^{ου} αι. π.Χ., Πίνδαρος (*Πυθιονίκος* 1.62-5, 5.69-72, *Ισθμιονίκος* 9.1-3), Ηρόδοτος (6.52.1, 9.26-7) και Θουκυδίδης (1.9.2, 1.12). Οι πληρέστερες αφηγήσεις είναι ακόμα πιο όψιμες: τον 1^ο αι. π.Χ. στον Διόδωρο (4.57-8) και στον Ψευδο-Απολλόδωρο (2.8.2-4) και τον 2^ο αι. μ.Χ. στον Πausανία (5.1.1, 8.5.1, 8.5.6).

¹⁶³ Στράβων 9.4.7, *ὠνόμασται δ' ἀπὸ τῆς ναυπηγίας τῆς ἐκεῖ γενομένης, εἴτε τῶν Ἡρακλειδῶν ἐκεῖ ναυπηγησάμενων τὸν στόλον, εἴθ' ὥς φησιν Ἐφορος Λοκρῶν ἔτι πρότερον παρασκευασάντων*. Ψευδο-Απολλόδωρος 2.8.2. *καὶ ναὺς ἐπήξατο τῆς Λοκρίδος ἔνθα νῦν ἀπ' ἐκείνου ὁ τόπος Ναύπακτος λέγεται*. Πausανίας 10.38.10 *...ἐπεὶ ἐπὶ Ναυπάκτῳ... τα πλοῖα αὐτόθι ἐποιήσαντο, οἷς ἐς Πελοπόννησον ἐπεραιώθησαν. καὶ ἀντὶ τούτου γενέσθαι το ὄνομα τῷ χωρίῳ φασί*. Στέφ. Βυζ., Ναύπακτος: «...ἀπὸ ναυπηγίας τῶν Ἡρακλειδῶν». Πολύβιος 12.12α (βλ. σ. 55, υπ. 165). Η πόλη φαίνεται στις πηγές πως προϋπήρχε ως θέση, έλαβε το όνομά της όμως από τη ναυπήγηση των πλοίων των Δωριέων ή από την ναυτική της παράδοση γενικότερα. Μόνο ο Ψευδο-Σκύμνος ανέφερε ότι ιδρύθηκε από τους Δωριείς (478-9) «... *Ναύπακτος πόλις, ἣν Δωριεῖς κτίζουσιν οἱ σύν Τημένῳ. Ἐπειτ' ἀπ' Αἰτωλῶν παροικοῦσιν Λοκροί*». Φαίνεται ότι η παράδοση απηχεί ένα πραγματικό γεγονός, γι' αυτό και είναι τόσο ισχυρή.

Η πρώτη, αποτυχημένη εισβολή στον Ισθμό, περιγράφεται από τις πηγές εξίσου προβληματικά. Η ενίσχυση των οχυρώσεων των ανακτόρων και η οικοδόμηση αμυντικού τείχους στον Ισθμό, στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα π.Χ., αποτυπώθηκαν αρχαιολογικά και συνάδουν με την αποτυχία αυτής της πρώτης εισβολής. Το Ρίο και η Ναύπακτος στρατηγικά αποδείχθηκαν οι καλύτερες λύσεις. Ήταν μακριά από τα ισχυρά μυκηναϊκά κέντρα και πιθανώς σημεία απροστάτευτα. Ταυτόχρονα, ήταν κοντά σε τόπους, από όπου οι εισβολείς μπορούσαν να αντλήσουν πληθυσμό. Η ευκολία της καθόδου, ίσως εξηγήθηκε από την παράδοση με τη μορφή της «προδοσίας» των Λοκρών, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ιδίως στην πληροφόρηση του Πολύβιου. Σύμφωνα με τον Πανσανία (8.5.1), πριν τον Τρωικό πόλεμο, η κάθοδος σταμάτησε στον Ισθμό, διότι ο αρχηγός των Ηρακλειδών Ύλλος σκοτώθηκε σε μονομαχία από τον βασιλιά της Αρκαδίας, Έχιμο¹⁶⁴. Στην επόμενη προσπάθεια (8.5.6), ... *ὁ Δωριέων στόλος οὐ διὰ τοῦ Κορινθίων ἰσθμοῦ, ... ναυσὶ δὲ κατὰ τὸ ὀνομαζόμενον Ρίον....*».

Οι πηγές αναφέρουν δύο φορές τους δυτικούς Λοκρούς να δρουν υπέρ των Ηρακλειδών, όταν στέφθηκε με επιτυχία η προσπάθεια να επιστρέψουν στην Πελοπόννησο. Δυο μεταγενέστερες πηγές, του 2^{ου} αι. π.Χ. ο Πολύβιος και του 2^{ου} αι. μ.Χ. ο Πολύαινος, αναφέρουν ένα τέχνασμα των Ηρακλειδών με τη βοήθεια των Λοκρών, για να περάσουν με ασφάλεια και ανεμπόδιστοι στην Πελοπόννησο. Στην ιστορία του Πολύβιου, οι Λοκροί αθέτησαν τη συμφωνία που είχαν κάνει με τους Πελοποννησίους. Είχαν συμφωνήσει, *ἐὰν συμβῇ τοὺς Ἡρακλείδας μὴ κατὰ τὸν Ἰσθμόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ Ρίον ποιεῖσθαι τὴν διάβασιν*, να ενημερώσουν με πολεμικούς πυρσούς για την κίνηση αυτή. Αντίθετα πράττοντας οι Λοκροί ὕψωσαν φιλικούς πυρσούς καθησυχάζοντας τους Πελοποννησίους και οι Ηρακλείδες πέρασαν τα στενά με ασφάλεια¹⁶⁵. Στη δεύτερη περίπτωση, στην αφήγηση του Πολύαινου¹⁶⁶, ο Τήμενος έστειλε τους Λο-

¹⁶⁴ Πανσανίας, 8.5.1 «...Ἐχεμος ...τὴν Ἀρκάδων ἔσχεν ἀρχήν. ἐπὶ τούτου Δωριεῖς κατιόντας ἐς Πελοπόννησον ὑπὸ ἡγεμόνι Ὑλλῳ τῷ Ἡρακλέους περὶ ἰσθμὸν τὸν Κορινθίων κρατοῦσι μάχῃ, καὶ Ἐχεμος ἀποκτίννυσιν Ὑλλον μονομαχήσαντά κατὰ πρόκλησιν.(...)». Επίσης, στο 1.4.10.

¹⁶⁵ Πολύβιος, 12.12^a «...κατὰ τὴν τῶν Ἡρακλειδῶν ἔφοδον συνθεμένων τῶν Λοκρῶν τοῖς Πελοποννησί-οις πολεμίους πυρσούς αἶρειν, ἐὰν συμβῇ τοὺς Ἡρακλείδας μὴ κατὰ τὸν Ἰσθμόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ Ρίον ποιεῖσθαι τὴν διάβασιν... οὐ ποιησάντων δὲ τῶν Λοκρῶν, πᾶν δὲ τὸνναντίον φιλίους ἀράντων πυρσούς, ὅτε παρήσαν, τοὺς μὲν Ἡρακλείδας συνέβη μετ' ἀσφαλείας χρῆσθαι τῇ διαβάσει, τοὺς δὲ Πελοποννησίους κατολιγώρησαντας λαθεῖν παραδεξαμένους εἰς τὴν οἰκείαν τοὺς ὑπεναντίους παρασπονδηθέντας ὑπὸ τῶν Λοκρῶν.

¹⁶⁶ Πολύαινος 1.9: Τήμενος μετὰ τῶν ἄλλων Ἡρακλειδῶν εἰς τὸ Ρίον περαιουῖσθαι βουλόμενος, ἔπεμψε Λοκρούς αὐτομόλους, Πελοποννησίους ἀγγέλοντας ὅτι ναυλοχοῦσιν ἐν Ναυπάκτῳ, τοῦ δοκεῖν ἐπὶ τὸ

κρούς στους Πελοποννήσιους, να αναγγείλουν ότι προετοίμαζαν στόλο στη Ναύπακτο, προκειμένου να πλεύσουν στο Ρίο. Έπειτα θα στρέφονταν στον Ισθμό, που ήταν ο τελικός τους στόχος. Οι Πελοποννήσιοι τους πίστεψαν και πήγαν πάλι στον Ισθμό, οπότε ο Τήμενος πέρασε ανενόχλητος από τη Ναύπακτο στο Ρίο και κατακτήθηκε η Πελοπόννησος, με οδηγό τον Όξυλο και αρχηγό τον Κρεσφόντη¹⁶⁷.

Ρίον πλευσούμενοι, όρμή δέ έστιν αύτοίς χωρεΐν έπι τόν Ισθμό. Πιστεύσαντες οί Πελοποννήσιοι μετήλθον έπί τόν Ισθμόν.

¹⁶⁷ Ο Πausanías (5.3.5-7) παραθέτει τον μύθο του «τριόφθαλμου». Σύμφωνα με την παράδοση, ο Όξυλος έφτασε στη Ναύπακτο πάνω σε μονόφθαλμο ημίονο και ο Κρεσφόντης θεώρησε ότι ανταποκρινόταν στο χρησμό *ήγεμόνα τής καθόδου ποιείσθαι τόν τριόφθαλμον*. Χρίστηκε οδηγός των Ηρακλειδών και τους συμβούλεψε να χρησιμοποιήσουν το θαλάσσιο πέρασμα της Ναυπάκτου. Για την φυσιογνωμία και τη δράση του Όξυλου: Παπαποστόλου 2014, 26-7.

ΚΕΦ. ΙΙ. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΙΕΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η μελέτη της ιστορίας του ελληνικού χώρου κατά την Αρχαϊκή εποχή είναι δύσκολη λόγω της έλλειψης πηγών. Σημαντικό, αν και ιστορικά αμφιλεγόμενο γεγονός των αρχών του 6ου αι. π.Χ., αποτέλεσε ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος. Οι βασικές πηγές που διαθέτουμε είναι κατά αρκετά μεταγενέστερες. Κανένα κείμενο με στοιχεία δεν προηγείται του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Μέχρι εκείνη τη στιγμή φαίνεται να αποσιωπάται από τους συγγραφείς, γεγονός περίεργο από τη στιγμή που οι Δελφοί βρίσκονταν στο επίκεντρο της ελληνικής ιστορίας. Ένα μεγάλο μέρος των πληροφοριών προέρχεται από την περίοδο κατά την οποία διεξήχθησαν ο Τρίτος και ο Τέταρτος Ιερός Πόλεμος¹⁶⁸. Οι πηγές παρέχουν μια πληθώρα λεπτομερειών για τα αίτια, τα ονόματα των διοικητών, τις φάσεις του πολέμου και τους εορτασμούς των νικητών¹⁶⁹. Οι σημαντικότερες πληροφορίες παρέχονται από τον Αθηναίο ρήτορα Αισχίνη στους λόγους του, *Περί τῆς Παραπρεσβείας* (343 π.Χ.) και *Κατά Κτησιφώντος* (330 π.Χ.).

Επειδή κανένα γεγονός δεν είναι τυχαίο στην αρχαία ελληνική ιστορική παράδοση, ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος ήταν ο πρόδρομος των επόμενων Ιερών Πολέμων, των οποίων η ιστορικότητα δεν αμφισβητείται¹⁷⁰. Σε όλες τις περιπτώσεις, αυτό που έκανε τις συγκρούσεις «ιερές» ήταν το γεγονός ότι οι αντιμαχόμενοι πολεμούσαν θεωρητικά για την προστασία του ιερού του Απόλλωνα στους Δελφούς. Ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος προκλήθηκε από την ανομία τοπικών πληθυσμών που παρενοχλούσαν τους προσκυνητές. Η Αμφικτιονία αποφάσισε να παρέμβει, τη δεκαετία του 590 π.Χ. και τελικά επικράτησε στον πόλεμο που διήρκησε δέκα χρόνια, καταστρέφοντας την Κίρρα, δηλητηριάζοντας και υποδουλώνοντας τους κατοίκους της και αφιερώνοντας τη γη στους θεούς. Ο Δεύτερος Ιερός Πόλεμος ξέσπασε το 448/7 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι έδωσαν στους Φωκείς το Μαντείο παίρνοντάς το από τους Δελφούς, τους οποίους υποστήριζαν οι Σπαρτιάτες. Το Μαντείο έμεινε υπό τον έλεγχο των Φωκέων μέχρι την ειρήνη του Νικία το 421 π.Χ.. Ο Τρίτος Ιερός Πόλεμος προκλήθηκε το 356 π.Χ., με αφορμή την παράνομη καλλιέργεια της ιερής γης της Κίρρας από τους Φωκείς. Ο πόλεμος τελείωσε με την παρέμβαση του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας και την ήττα των Φωκέων. Ο Τέταρτος Ιερός Πόλεμος διεξήχθη το 339-8 π.Χ.. Αυτή τη

¹⁶⁸ Εκτός από τους Δημοσθένη, Αισχίνη, βλ. Πλούταρχος, *Σόλων* 11, Πausanίας 10.37.4-8, Αθήναιος, *Δειπνοσοφ.* 13.10. Sherk 1983, 20-1. Davies 1994, 193-5, 206-9.

¹⁶⁹ Robertson 1978, 39. Hall 2014, 312-3. Mower 2016, 12

¹⁷⁰ Θα εξεταστούν σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Για τον Τρίτο, βλ. Διόδωρος, 16.23-40, 53-60 και για τον Τέταρτο, Αισχίνης, *Κατά Κτησιφ.* 113-158 και Δημοσθ. *Περί τοῦ Στεφάνου* 143-158. Hall 2014, 312-3. Ο Δ΄ αποτελεί και ιστορικό *terminus post quem* της εργασίας.

φορά κατηγορούμενοι για την καλλιέργεια της ιερής γης ήταν οι Λοκροί. Πάλι, ένας αμφικτιονικός στρατός υπό την καθοδήγηση του Φιλίππου ήταν νικηφόρος.

Τις περισσότερες πληροφορίες για τον Πρώτο Ιερό πόλεμο λαμβάνουμε από τον *Κατά Κτησιφώντος* λόγο του Αισχίνη. Σύμφωνα με τον Αισχίνη, ο Δημοσθένης είχε αντιταχθεί στα σχέδια της αμφικτιονίας να τιμωρήσουν τους Λοκρούς της Άμφισσας κατά τον Τέταρτο Ιερό Πόλεμο, επειδή είχε δωροδοκηθεί από αυτούς. Οι Λοκροί κατηγορούνταν πως καλλιέργησαν την ιερή γη της Κίρρας. Εδώ εισέρχεται το ζήτημα του Πρώτου Ιερού πολέμου. Ο Αισχίνης δε τον αναφέρει φυσικά από ενδιαφέρον. Σίγουρα μπορούσε να έχει εμπλουτίσει το λόγο του, έτσι ώστε η πρωταρχική σύγκρουση να είχε προσαρμοστεί κατάλληλα στις συνθήκες του Τέταρτου Ιερού Πολέμου. Η εκ του μηδενός, όμως, εφεύρεση ενός Ιερού Πολέμου θα ήταν επικίνδυνη για τον ίδιο¹⁷¹. Γνωστοποίησε ότι τα μέλη της Αμφικτιονίας μετά τη νίκη τους, ορκίστηκαν να μην καλλιεργήσουν την ιερή γη του Απόλλωνα, να μη επιτρέπουν σε κανένα να την καλλιεργήσει και να βοηθήσουν το θεό με όλη τους τη δύναμη αν κάτι τέτοιο συμβεί. Οποιοσδήποτε επίορκος θα ήταν καταραμένος. Το κατά πόσο ταιριάζουν τα γεγονότα που περιγράφονται με την πραγματικότητα είναι κάτι που δε μπορεί να εκτιμηθεί και στα ιστορικά χρόνια δε φαίνεται να είχε σημασία¹⁷². Αυτό που είχε σημασία ήταν ο όρκος των νικητών, ο οποίος πλέον πιστεύεται πως είναι κατοπινό κατασκευάσμα, καθώς και η εξάπλωση της δύναμης της Δελφικής Αμφικτιονίας. Ο αμφικτιονικός έλεγχος των Δελφών συνδέθηκε με την επιθυμία των Θεσσαλών να ελέγξουν την περιοχή του Ισθμού, αλλά είναι δύσκολο να υπολογιστεί πότε η αμφικτιονία ανέλαβε τον έλεγχο των Δελφών, καθώς και από πότε αποτέλεσαν την έδρα της. Όπως επίσης δεν ξέρουμε αν η ισχύς των Δελφών ως θρησκευτικό κέντρο προηγείται της καθιέρωσης της Αμφικτιονίας ως πανελλήνιου πολιτικά θεσμού ή το αντίστροφο. Η ύπαρξη του Μαντείου ήταν εκείνη που έκανε τη σύγκρουση σημαντική. Δεδομένου ότι η Κίρρα και οι Δελφοί ανήκαν στην περιοχή της Φωκίδας, φαίνεται πιθανότερο η σύγκρουση να επιλυόταν στα όρια αυτού του φύλου. Αν η Αμφικτιονία δεν είχε ήδη το κέντρο της στους Δελφούς, σημαντικές δυνάμεις της εποχής, όπως η Θεσσαλία, η Σικυώνα και η Αθήνα, δεν θα έπρεπε να εμπλακούν σε μια τοπική δια-

¹⁷¹ Ο Robertson (1978, 38-73) με επιχείρημα κυρίως την έλλειψη πρωιμότερων πηγών προσπαθεί να αποδείξει πως ο Πρώτος Ιερός πόλεμος είναι ένα κατασκευάσμα, ένας μύθος με πολιτική αιτιολόγηση. Εξηγήθηκε, όμως, πως κάτι τέτοιο θα ήταν πολύ δύσκολο και επικίνδυνο.

¹⁷² Hall 2014, 313-6.

μάχη¹⁷³.

Πριν από τον 4^ο αιώνα, υπάρχουν μόνο δύο πιθανές αναφορές για τον Πρώτο Ιερό Πόλεμο. Η πρώτη εμφανίζεται στους στίχους του Ομηρικού *Ύμνου στον Απόλλωνα*¹⁷⁴. Ο Απόλλωνας, έχοντας εγκαταστήσει Κρήτες πειρατές ως ιερείς, προειδοποιεί, *ἥέ τι τηῦσιον ἔπος ἔσσεται ἥέ τι ἔργον, ὕβρις θ', ἡ θέμις ἐστὶ καταθνητῶν ἀνθρώπων, ἄλλοι ἔπειθ' ὑμῖν σημάντορες ἄνδρες ἔσονται, τῶν ὑπ' ἀναγκαίῃ δεδμησέσθ' ἡμάτα πάντα* (στ. 540-3)¹⁷⁵. Η δεύτερη αναφορά ίσως βρίσκεται στην *Ασπίδα του Ηρακλή*, η οποία κλείνει με μνεία στην ανομία του Κύκνου, γιου του θεού Άρη, ο οποίος άρπαζε τις προσφορές των βοδιών. Η έμφαση και πάλι φαίνεται να δίδεται στην ανομία, η οποία έχει συνέπειες. Και στις δυο περιπτώσεις υπάρχει αλλαγή ηγεσίας στη περιοχή, γεγονός που παραλληλίζεται με την ήττα των επιχώριων που καπηλεύονταν την περιοχή του Ιερού και την επιβολή των Θεσσαλών στους Δελφούς και την Αμφικτιονία.

¹⁷³ Bonner & Smith 1943, 1. Szemler 1991, 108-11. Mower 2016, 16, 54-5. Ο έλεγχος του Ιερού σήμαινε και πλειοψηφία στην συνέλευση της Αμφικτιονίας, άρα και έλεγχο της Κεντρικής Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Θέμελη (1983, 223-4) η έλλειψη κεραμικής στην περιοχή Κρίσας, το διάστημα 12^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ., δημιουργεί ένα σημαντικό παράδοξο: ο οικισμός δίνει ευρήματα προϊστορικά και έπειτα χάνεται, για να επανεμφανιστεί τον 7^ο αι. π.Χ. ως και την Ελληνιστική εποχή. Αν όμως τα γεγονότα του πολέμου είναι ορθά όμως, καταστράφηκε ολοσχερώς τον 6^ο αιώνα, ενώ νωρίτερα είχε αποκτήσει αρκετή δύναμη ώστε να είναι σε θέση να επιβάλλει βαριά φορολογία στους προσκυνητές των Δελφών.

¹⁷⁴ Robertson 1978, 48-51. Davies 1994, 203. Archibald 2009, 301-2. Mower 2016, 13-4.

¹⁷⁵ Σε ελεύθερη απόδοση: «αν διαπράξετε κάποια κακή πράξη ή δε υπακούσετε, όπως κάνουν οι θνητοί, θα έρθουν άλλοι άνθρωποι στη θέση σας και θα κυριαρχήσουν πάνω σας για πάντα».

ΚΕΦ. ΙΙΙ. Η ΔΥΤΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ ΣΤΟΥΣ ΠΕΡΣΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

Το πρώτο ασφαλές ιστορικό γεγονός της περιόδου που επηρέασε σε κάποιο βαθμό ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, είναι οι Περσικοί πόλεμοι, στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.. Οι Έλληνες σώθηκαν πετυχαίνοντας σε μεγάλο βαθμό την ενότητα. Σ' αυτές τις σημαντικές για τον ελληνισμό στιγμές, οι Λοκροί ήταν μάλλον απόντες.

Δεν αντιτάχθηκαν στους εισβολείς, όταν αυτοί έφτασαν στην Κεντρική Ελλάδα¹⁷⁶. Δεν κατεγράφησαν στον κατάλογο των πόλεων που πολέμησαν, στο ανάθημα των ελληνικών πόλεων στους Δελφούς¹⁷⁷, ούτε τους μνημονεύει ο Ηρόδοτος, ο οποίος κατέγραφε κάθε φορά τις ελληνικές δυνάμεις που πολεμούσαν εναντίον των εχθρών. Εκεί αναφέρει τους Φωκείς και τους Οπούντιους Λοκρούς. Δεν αναφέρονται ούτε στους *μηδίζοντες* Έλληνες¹⁷⁸. Ο Ξέρξης, ευρισκόμενος ήδη στη Μακεδονία, έστειλε κήρυκες στην νότια Ελλάδα *φέροντες γῆν τε καὶ ὕδωρ* (Ηρόδοτος, 7.131), όπως είχε κάνει πριν δέκα χρόνια και ο Δαρείος¹⁷⁹. Ο Ηρόδοτος απαριθμεί τα φύλα που «*μήδισαν*», τα οποία ήταν οι Θεσσαλοί, οι υποτελείς τους και κάτοικοι της κεντρικής Ελλάδας, οι οποίοι και κινδύνευαν άμεσα από την περσική κάθοδο στις Θερμοπύλες¹⁸⁰. Από την εξιστόρηση του Ηροδότου προκύπτει πως κανείς δε μήδισε εξ αρχής, με «τη θέλησή του». Όταν όμως οι Πέρσες πλησίαζαν και η Συμμαχία των Ελλήνων υποχώρησε από τα Τέμπη, κάνοντας φανερό πως δεν είχε τη δυνατότητα και την πρόθεση να τους προστατεύσει, δεν είχαν άλλη επιλογή και τάχθηκαν με τους Πέρσες¹⁸¹.

¹⁷⁶ Brunt 1953, 136-8. Grote 2002, 281-2. Η συμβολή τους ήταν η ελάχιστη δυνατή.

¹⁷⁷ Syll.³ 31. Solmsen 1905, III A16. Tod 1946, 19. Στο ανάθημα καταγράφονται οι πόλεις που συνεισέφεραν στις νίκες των Ελλήνων στη Σαλαμίνα και τις Πλαταιές. Οι ανατολικοί Λοκροί, βρίσκονταν στις Πλαταιές στο πλευρό των Περσών. Φρόντισαν όμως να αποσιωπήσουν αυτό το γεγονός και να μεγεθύνουν τη σημασία της παρουσίας τους στις Θερμοπύλες, τιμώντας με επιτύμβια στήλη τους νεκρούς της μάχης, όπως έγραψε ο Στράβωνας (9.4.2, «*ὅπερ Ἑλλάδος ἀντία Μήδων, μητρόπολις Λοκρῶν εὐθυνόμων Ὀπόεις*»), αν και ο Ηρόδοτος δεν το αναφέρει.

¹⁷⁸ Grote 2002, 282. Green 2010, 12. Monedero 2013, 462. Επιπλέον, οι ανατολικοί Λοκροί, προβάλλοντας την παρουσία τους στις Θερμοπύλες, κατάφεραν να μην δεχθούν επίθεση από τους υπόλοιπους Έλληνες μετά το τέλος του πολέμου, όπως συνέβη με τους Θεσσαλούς και τους Θηβαίους.

¹⁷⁹ Για το αίτημα του Δαρείου (491 π.Χ.), βλ. Ηρόδοτος 6.48, Πausanίας 3.12.7. Για του Ξέρξη (481 π.Χ.), βλ. Ηρόδοτος 7.32, Διόδωρος 11.2.3. Η ορολογία είναι η ίδια (*αἰτήσοντας γῆν τε καὶ ὕδωρ*).

¹⁸⁰ Ηρόδοτος, 7.132 «*Τῶν δὲ δόντων ταῦτα ἐγένοντο οἷδε, Θεσσαλοὶ Δόλοπες Ἐνιῆνες Περύραιβοι Λοκροὶ Μάγνητες Μηλιέες Ἀχαιοὶ οἱ Φθιώται καὶ Θηβαῖοι καὶ οἱ ἄλλοι Βοιωτοὶ πλὴν Θεσπιέων τε καὶ Πλαταιέων....*».

¹⁸¹ Οι Λοκροί που καταγράφει ο Ηρόδοτος (7.132) στους μηδίζοντες, είναι οι Οπούντιοι, οι οποίοι ήταν σε άμεση εξάρτηση από το πέρασμα των Θερμοπυλών. Ο Διόδωρος υποστήριξε τον μηδισμό τους σε δεύτερο χρονικά επίπεδο (11.3.1) και πως ενώ είχαν δώσει γη και ύδωρ στους Πέρσες, μετάνιωσαν και όταν κλήθηκαν από τον Λεωνίδα, έσπευσαν να υποστηρίξουν τον Ελληνικό στρατό (11.4.6). Ειδικά για την περίπτωση του μηδισμού των Θεσσαλών, βλ. Ηρόδοτος (7.172) και Διόδωρος (11.2.5-3.2).

Η μοναδική αναφορά των δυτικών Λοκρών, προήλθε από το γεγονός πως η χώρας τους αποτέλεσε το τόπο στον οποίο κατέφυγαν οι Φωκείς¹⁸², προκειμένου να γλυτώσουν από την περσική σφαγή. Οι Φωκείς ήταν οι μόνοι Έλληνες της κεντρικής Ελλάδας, οι οποίοι αρνήθηκαν να υποταχθούν στους Πέρσες. Αυτό οφείλεται εν μέρει και στους Θεσσαλούς, παλαιούς εχθρούς τους¹⁸³, που είχαν ήδη μηδίσει και οδήγησαν τον Ξέρξη στις πόλεις των Φωκέων στην κοιλάδα του Κηφισού. Οι πόλεις ήταν έρημες, οι κάτοικοι είχαν προλάβει να καταφύγουν είτε στον Παρνασσό, είτε ακόμα μακρύτερα, στην επικράτεια των Λοκρών («...ἐς τὰ ἄκρα τοῦ Παρνησοῦ ἀνέβησαν (...) Οἱ δὲ πλεῖνες αὐτῶν ἐς τοὺς Ὀζόλας Λοκροὺς ἐξεκομίσαντο, ἐς Ἀμφισσαν πόλιν...»). Περί τις δέκα μικρές Φωκικές πόλεις καταστράφηκαν και οι Θεσσαλοί ἐπέφλεγον καὶ ἔκειρον¹⁸⁴, ενώ οι κάτοικοι των ιερών Δελφών βρήκαν καταφύγιο στις κορυφές του Παρνασσού και έστειλαν τις οικογένειες τους μακρύτερα, στην Αχαΐα¹⁸⁵.

Οι λόγοι της ουσιαστικής απουσίας των δυτικών Λοκρών, είτε από τη μια είτε από την άλλη παράταξη, δεν αποσαφηνίζονται στις πηγές¹⁸⁶. Η πιθανότερη αιτία είναι μη πρόσκλησή τους από τους υπόλοιπους Έλληνες και η αδιαφορία των ίδιων των Λοκρών. Το κίνητρο που ώθησε τους Έλληνες της κεντρικής Ελλάδας να μηδίσουν ή να ταχθούν με τους νότιους Έλληνες, ήταν η παρουσία των Περσών μέσα ή κοντά στα εδάφη τους. Οδηγήθηκαν, δηλαδή, από την ανάγκη. Το σχέδιο για κατάκτηση όλης της Ελλάδας από τους Πέρσες δε μπορεί να επιβεβαιωθεί, είναι όμως γνωστό από την περιγραφή του Ηροδότου, πως οι δυτικοί Λοκροί έμειναν άθικτοι. Η έλλειψη σοβαρής απειλής εις βάρος τους, οδήγησε τους λοιπούς Έλληνες ή και τους ίδιους τους Λοκρούς, να απέχουν από την ενεργή ανάμειξη στη σύγκρουση. Η οργάνωση των λοκρικών πόλεων, οι οποίες έχαιραν αυτονομίας στην εξωτερική τους πολιτική, έπαιξε ίσως ρόλο ως προς τη μη ανάληψη μεγάλης κλίμακας δράσης. Δεν είναι γνωστό αν υπήρχαν εντός τους φιλοπερσικές και αντιπερσικές παρατάξεις, όπως συνέβη

Lazenby 1935, 22, 105-6. Glotz & Cohen 1938, 45-6. Brunt 1953, 136-8, 142-3, 162-3. Keaveney 1995, 30-8. Monedero 2013, 463. Για την εκστρατεία στα Τέμπη: Robertson 1976, 100-20.

¹⁸² Ηρόδοτος 9.31, «... οὐ γὰρ ὧν ἅπαντες οἱ Φωκέες ἐμήδισαν, ἀλλὰ τινὲς αὐτῶν (...) περὶ τὸν Παρνησοῦν κατελιμμένον».

¹⁸³ Ηρόδοτος 8.30: «οἱ γὰρ Φωκέες μούνοι τῶν ταύτῃ ἀνθρώπων οὐκ ἐμήδιζον, κατ' ἄλλο μὲν οὐδέν, κατὰ δὲ τὸ ἔχθος τὸ Θεσσαλῶν· εἰ δὲ Θεσσαλοὶ τὰ Ἑλλήνων ἠῶζον, ἐμήδιζον ἂν οἱ Φωκέες. (...) ἀλλ' οὐκ ἔσσεσθαι ἐκόντες εἶναι προδόται τῆς Ἑλλάδος». Monedero 2013, 447-51.

¹⁸⁴ Ηρόδοτος, 8.32. Cox & Sankey 1908, 175-6. Grote 2002, 256-7. Van Rookehuizen 2018, 172-3.

¹⁸⁵ Ηρόδοτος, 8.36: *Δελοφοὶ δὲ ... τέκνα μὲν νυν καὶ γυναῖκας πέρην ἐς τὴν Αἰαίην διέπεμψαν, αὐτῶν δὲ οἱ μὲν πλεῖστοι ἀνέβησαν ἐς τοῦ Παρνησοῦ τὰς κορυφὰς καὶ (...), οἱ δὲ ἐς Ἀμφισσαν τὴν Λοκρίδα ὑπέζηλθον*».

¹⁸⁶ Forrest 1982, 300.

σε άλλες πόλεις. Η οικονομική κατάσταση της χώρας, η οποία ήταν άμεσα εξαρτημένη από την τραχιά μορφολογία του εδάφους, έδινε μικρά περιθώρια ανάμειξης. Αυτή αποτυπώνεται στις δυνάμεις που έδωσαν και οι Οπούντιοι, παρότι το φάσμα της κατάκτησης ήταν γι' αυτούς ορατό. Η άποψη των άλλων Ελλήνων για τους Λοκρούς, θα ήταν διφορούμενη, καθώς, αν και οι δυτικοί στην ουσία δεν αναμείχθηκαν, οι ανατολικοί αν και βρέθηκαν στο επίκεντρο, δεν έλαβαν ξεκάθαρη στάση: υποστήριξαν αναγκαστικά την Συμμαχία, καθώς αποφασίστηκε να αμυνθούν στις Θερμοπύλες, χωρίς μεγάλο ενθουσιασμό, σε περίπτωση επικράτησης των Περσών¹⁸⁷. Αυτό το σκεπτικό αποτυπώθηκε και στις δυνάμεις που διέθεσαν¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Monedero 2013, 463-5.

¹⁸⁸ Στη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο «...Λοκροὶ δέ σφι οἱ Ὀπούντιοι ἐπεβοήθειον πενηκοντέρους ἔχοντες ἑπτά...» (Ηρόδ. 8.1). Δεν ξέρουμε γιατί παρείχαν τέτοιου τύπου πλοία, τη στιγμή που η ανωτερότητα της τριήρους ήταν αποδεδειγμένη. Η μοίρα τους στη ναυμαχία είναι άγνωστη, ίσως απείχαν από τη δράση. Στις Θερμοπύλες, οι Λοκροί πήγαν σε βοήθεια μόνο μετά από έκκληση των συμμάχων «πανστρατιῇ» (Ηρόδοτος, 7.203). Κατά το Διόδωρο (11.4.6) «χίλιοι» και τον Πανσανία (10.20.2) «...οὐκ ἂν ὑπὲρ γε ἑξακισχιλίους...». Αν οι Λοκροί είχαν μηδίσει, αλλά έπρεπε να παρέχουν δυνάμεις και στην Ελληνική Συμμαχία, φρόντισαν η βοήθεια που θα προσέφεραν να είναι αρκετά μικρή, σε σχέση με την υποθετική τους δύναμη. Green 2010, 15. Monedero 2013, 464-9· 2016. 252-3 Pascual 2013, 497-8.

ΚΕΦ.ΙV. ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ & ΜΕΣΣΗΝΙΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΙΑ

Οι νικηφόρες μάχες της Σαλαμίνας, των Πλαταιών και της Μυκάλης απομάκρυναν τον περσικό κίνδυνο από την κυρίως Ελλάδα. Μετά την ήττα των Περσών το 479 π.Χ., ακολούθησε σχεδόν μισός αιώνας ως το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.)¹⁸⁹. Στην έναρξή του οι Αθηναίοι κλήθηκαν να προστατεύσουν τον χώρο του Αιγαίου. Η ύπαρξη του κινδύνου λειτούργησε ευεργετικά στην διαμόρφωση μιας συμμαχίας και η Αθήνα πρόθυμα κάλυψε το κενό που άφησε η Σπάρτη¹⁹⁰. Όταν ο άμεσος κίνδυνος απομακρύνθηκε, κάποιοι σύμμαχοι έδειξαν απροθυμία στην τήρηση των υποχρεώσεών τους, αντικαθιστώντας τη στράτευση με φόρο. Καθώς ο πόλεμος συνεχιζόταν με επιτυχία, πολλοί σύμμαχοι δεν ήθελαν να πληρώνουν φόρο, να μετέχουν στις συνελεύσεις ή να συνεχίσουν να είναι μέλη. Κάθε προσπάθεια αποφυγής των υποχρεώσεών τους, βρήκε αντίθετη την Αθήνα, η οποία άρχισε να λειτουργεί όλο και περισσότερο ως ηγεμονική δύναμη. Καθώς τα γεγονότα λάμβαναν χώρα διαδοχικά, δεν υπήρξε εμφανής αλλαγή στον χαρακτήρα της συμμαχίας¹⁹¹. Η κατάσταση διαμορφώθηκε έτσι, ώστε να τεθούν οι βάσεις για την εμφύλια διαμάχη του Πελοποννησιακού πολέμου, στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.. Οι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα να επεμβαίνουν στο εσωτερικό των πόλεων, να συνετίζουν τους απρόθυμους συμμάχους και να χρησιμοποιούν κατά το δοκούν τη δύναμη και τα χρήματα των μελών, σε πόλεμο ακόμη και εναντίον άλλων Ελλήνων¹⁹². Έτσι, δεν ήταν ο πόλεμος με τους Πέρσες ο οποίος σημάδεψε την περίοδο¹⁹³, αλλά η μεταστροφή της Αθήνας και οι ενέργειές της ως την υπογραφή της τριακονταετούς ειρήνης. Η αποπομπή του εκστρατευτικού σώματος από την Ιθώμη, ήταν αυτή η οποία ώθησε οριστικά την Αθήνα στην αλλαγή πολιτικής. Διέκοψε τις σχέσεις της με τη Σπάρτη και να αρχίσει να δρα στην ηπειρωτική Ελλάδα, φτάνοντας στο απόγειο της εξάπλωσής της.

¹⁸⁹ Θουκυδίδης 1.118.2 «ὅσα ἔπραξαν οἱ Ἕλληνες πρὸς τε ἀλλήλους καὶ τὸν βάρβαρον ἐγένετο ἐν ἔτει πενήτηκοντα μάλιστα μεταξὺ τῆς τε Ξέρξου ἀναχωρήσεως καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦδε τοῦ πολέμου».

¹⁹⁰ Για την ανάληψη ηγετικών καθηκόντων από την Αθήνα, βλ. Grote 2002, 356-7. De Souza 2003, 88. Στα πλαίσια της συμμαχίας περιορίζονταν η εσωτερική και εξωτερική αυτονομία κάθε μέλους. Όλοι είχαν σαφή δικαιώματα και υποχρεώσεις. Για την λειτουργία της ως συμμαχία και ως αυτοκρατορία βλ. Finley 1978, 103-126· 2008, 20-1. Για την αποχώρηση της Σπάρτης από τον αγώνα εναντίον των Περσών, Cox & Sankey 1908, 209.

¹⁹¹ Θουκυδίδης 1.75.1-3.

¹⁹² Grote 2002, 357-9.

¹⁹³ Ο αγώνας εναντίον των Περσών περιγράφεται πολύ αποσπασματικά και λίγες επιχειρήσεις είναι γνωστές, αν και ο πόλεμος τα πρώτα χρόνια θα πρέπει να συνεχίστηκε με μεγάλη ένταση. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η δράση του Κίμωνος και οι νίκες σε Ευρυμέδοντα (Θουκ. 1.100.1, Πλουτ. *Κίμων*, 12-3, βλ. Grote 2002, 362) και Σαλαμίνα της Κύπρου (Διοδ. 12.3-4).

Η προσπάθεια της Αθήνας να εκμεταλλευτεί την περιοχή της Αμφίπολης, την έφερε σε αντιπαράθεση με την Θάσο. Η πολιορκία του νησιού κράτησε τρία έτη και στο τέλος του δεύτερου έτους οι Σπαρτιάτες συμφώνησαν με τους Θάσιους να εισβάλουν στην Αττική. Η ανάληψη της υπόσχεσης από τους Σπαρτιάτες, συνοδεύτηκε από έναν ισχυρό και καταστροφικό σεισμό στην Σπάρτη. Το γεγονός αυτό ήταν αρκετό για να αναζωπυρώσει το μίσος των ειλώντων και να τους ωθήσει σε εξέγερση. Τελικά, οχυρώθηκαν στον λόφο της Ιθώμης στη Μεσσηνία, κοντά στη Λακωνία. Οι Λακεδαιμόνιοι ζήτησαν τότε την βοήθεια των συμμάχων τους, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Αθηναίοι. Χρειάστηκε όλη η επιρροή του Κίμωνα, για να πεισθούν οι Αθηναίοι να συνδράμουν. Όμως, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, οι Αθηναίοι αποπέμφθηκαν, χωρίς να έχουν επιφέρει κάποια πρόοδο στην πολιορκία (Παυσ. 4.24.6: ...ὕποπτεῦσαι ὡς τάχα νεωτερίσοντας ...). Το γεγονός αποτέλεσε την αφορμή που έψαχνε η Αθήνα, η οποία με ψήφισμα παραιτήθηκε από τη συμμαχία με τη Σπάρτη κατά των Περσών. Ταυτόχρονα, συνδέθηκε με συμμαχία με το Άργος και τη Θεσσαλία¹⁹⁴. Εξαιτίας της διαμάχης τους με την Κόρινθο, τα Μέγαρα ζήτησαν την βοήθεια της Αθήνας και έγιναν επίσης σύμμαχοί της, μια κίνηση με πολλαπλά στρατηγικά οφέλη¹⁹⁵. Έπειτα, οι Αθηναίοι βρήκαν πεδίο αντιπερσικής δράσης, στέλνοντας βοήθεια στην εξέγερση των Αιγυπτίων υπό τον Ίναρο (460 π.Χ.). Κατόπιν ήρθαν σε σύγκρουση με την Αίγινα και κατάφεραν να προστατεύσουν τα Μέγαρα από τους Κορίνθιους. Ως αντιστάθμισμα στην αθηναϊκή επέκταση, οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να ενισχύσουν τη Θήβα και το ρόλο της στο διαλυμένο Βοιωτικό Κοινό. Νίκησαν σε εκ παρατάξεως μάχη στην Τανάγρα, οι Θηβαίοι όμως ηττήθηκαν λίγο αργότερα στα Οινόφυτα. Η συμμαχία της Αθήνας έφτασε τότε στη μεγαλύτερη εξάπλωσή της, εγκαθιστώντας στις πόλεις της Βοιωτίας δημοκρατικές κυβερνήσεις, ενώ η Φωκίδα και η ανατολική Λοκρίδα προστέθηκαν διαδοχικά σε αυτήν. Η Αθήνα κυριάρχησε μια δεκαετία στην κεντρική Ελλάδα, δεν εξασφαλίστηκε όμως η ειρήνη. Ο Τολμίδης έπλευσε γύρω από την Πελοπόννησο και έκαψε τα λιμάνια της Μεθώνης και του Γυθείου, κατέλαβε την Χαλκίδα και τη Ναύπακτο, ενώ η Ζάκυνθος, η Κεφαλλονιά και η Αχαΐα έγιναν μέλη της αθηναϊκής συμμαχίας. Ως αντίτιμο όλων αυτών των επιτυχιών, οι Αθηναίοι απέτυχαν στις εκστρατείες στις Οινιάδες και τη Θεσσαλία, ενώ με συντριπτική ήττα

¹⁹⁴ Θουκυδίδης 1.102.1-4. Grote 2002, 366-7. Goušchin 2019, 41-2.

¹⁹⁵ Το λιμάνι των Παγών άνοιξε το ναυτικό δρόμο από τον Ισθμό της Κορίνθου προς τον κόλπο. Η κατοχή των Μεγάρων έθεσε στην κατοχή της Αθήνας τα περάσματα του όρους Γεράνεια, από όπου μπορούσε να εποπτεύει τυχόν εισβολές από την Πελοπόννησο

ολοκληρώθηκε η επιχείρηση στην Αίγυπτο. Την ίδια περίοδο έληξε και η πολιορκία της Ιθώμης, με τους υπερασπιστές να υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν την Πελοπόννησο. Τελικά εγκαταστάθηκαν από τον Τολμίδα στην Ναύπακτο¹⁹⁶. Η τελευταία δράση της Αθήνας και της συμμαχίας κατά των Περσών συνδυάστηκε με το θάνατο του Κίμωνα και την επιτυχημένη ναυμαχία στη Σαλαμίνα της Κύπρου. Ακολούθησε η Καλλίειος ειρήνη, η οποία επισφράγισε τη στρατιωτική πραγματικότητα που υφίστατο¹⁹⁷. Η διαφαινόμενη σύγκρουση μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης, δε συνέβη ανοιχτά ούτε το 448 π.Χ., κατά τον Δεύτερο Ιερό πόλεμο¹⁹⁸. Τα μέλη της συμμαχίας ήταν αυτά που έφεραν το τέλος της: η δύναμη των Αθηναίων σε Βοιωτία, Φωκίδα, Λοκρίδα και Εύβοια στηρίχθηκε κυρίως μέσω των εγχώριων κομμάτων, ευνοϊκά διακείμενων προς την Αθήνα και με αντίστοιχη μορφή διακυβέρνησης. Πολλοί, όμως, είχαν εξοριστεί και ήταν εχθρικοί απέναντι στην Αθήνα. Αυτοί, κατάφεραν να κυριαρχήσουν σε κάποια μέρη της Βοιωτίας. Ο Τολμίδης ηττήθηκε σε μάχη στην Κορώνεια και πολλοί Αθηναίοι αιχμαλωτίστηκαν. Προκειμένου να επιστραφούν, η Αθήνα συμφώνησε να εκκενώσει τη Βοιωτία. Οι εξόριστοι, προχώρησαν με τον ίδιο τρόπο στη Φωκίδα, την Λοκρίδα και την Εύβοια. Όταν έγινε προσπάθεια ανακατάληψης του νησιού, οι Μεγαρείς εξεγέρθηκαν. Η τελική ανακατάληψη της Εύβοιας, δεν αποκατέστησε τη θέση της Αθήνας. Ο Περικλής, αναγκάστηκε να παραδώσει τους υπόλοιπους συμμάχους προκειμένου να υπογραφεί ειρήνη (445 π.Χ.)¹⁹⁹.

Αφού καταγράφηκε η στρατιωτική πραγματικότητα της εποχής, η έρευνα που αφορά την εργασία κατευθύνεται στο ζήτημα της εγκατάστασης των Μεσσήνιων στην Ναύπακτο. Από την εξέταση των πηγών προκύπτει ένα διπλό χρονολογικό και στρατιωτικό πρόβλημα: πότε έγινε η πτώση της Ιθώμης και η επακόλουθη εγκατάσταση των Μεσσήνιων στη Ναύπακτο και πότε και από ποιόν είχαν καταλάβει την πόλη οι Αθηναίοι. Δυο είναι τα χωρία τα οποία κυρίως χρησιμοποιούνται για την επίλυσή τους: το πρώτο προέρχεται από το Θουκυδίδη (1.103.3), ο οποίος κατέγραψε πως καὶ αὐτοὺς οἱ Ἀθηναῖοι... ἐς Ναύπακτον κατέκτισαν, ἣν ἔτυχον ἥρηκότες νεωστὶ Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν ἐχόντων. Στο πρώτο του βιβλίο παρουσιάζει τα γεγονότα που

¹⁹⁶ Για τα γεγονότα συνοπτικά, βλ. Krenz & Sullivan 1987, 241-2. Lewis 1992a, 119.

¹⁹⁷ Meiggs 1972, 129-151, 487-495. Badian 1987, 1-39· 1993, 1-72. Cawkwell 1997, 115-130.

¹⁹⁸ Συνοπτικά βλ. Lewis 1992b, 127. Grote 2002, 383. Mower 2016, 17-21. Λίγα γεγονότα είναι γνωστά. Η Σπάρτη και οι σύμμαχοί της, αποκατέστησαν τους Δελφούς στην εποπτεία του Ιερού του Απόλλωνα. Όταν τα στρατεύματα αποχώρησαν, οι Αθηναίοι τοποθέτησαν στη διαχείριση του Ναού τους τότε συμμάχους της Φωκείας. Για την ανανέωση της συμμαχίας Αθήνας και Φωκίδας, Tod 1946, 39.

¹⁹⁹ Grote 2002, 363-4, 370-7, 383-6.

προηγθήκαν του Πελοποννησιακού πολέμου και που οδήγησαν στην αύξηση της δύναμης της Αθήνας²⁰⁰. Αποτελεί τη χρονικά εγγύτερη πηγή, είναι όμως αρκετά συνοπτικός. Είναι εντυπωσιακό πως ο Θουκυδίδης είναι τόσο επιγραμματικός για την απόκτηση της Ναυπάκτου, δεδομένου του ρόλου της στις μετέπειτα εξελίξεις. Το δεύτερο απόσπασμα ανήκει στο μεταγενέστερο αλλά λεπτομερή Διόδωρο (11.84.6-7): *ὁ δὲ Τολμίδης.... καταπλεύσας δὲ τῆς Λακωνικῆς εἰς Μεθώνην, τοῦτο μὲν τὸ χωρίον εἶλε... καὶ παραπλεύσας εἰς τὸ Γύθειον, ἐπίνειον τῶν Λακεδαιμονίων, ... καὶ ταύτην τὴν πόλιν καὶ τὰ νεώρια τῶν Λακεδαιμονίων ἐμπρήσας, τὴν χώραν ἐδήλωσεν. [7] ἐκεῖθεν... ἔπλευσε τῆς Κεφαλληνίας εἰς Ζάκυνθον ταύτην δὲ χειρῳσάμενος καὶ πάσας τὰς ἐν τῇ Κεφαλληνίᾳ πόλεις προσαγαγόμενος...· διέπλευσε καὶ κατῆρεν εἰς Ναύπακτον. ὁμοίως δὲ καὶ ταύτην ἐξ ἐφόδου λαβὼν, κατόκισεν εἰς ταύτην Μεσσηνίων τοὺς ἐπισήμους, ὑποσπόνδους ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἀφεθέντας.* Το αντίστοιχο χωρίο στην αφήγηση του Θουκυδίδα, τοποθετήθηκε ἔπειτα ἀπὸ το προηγούμενο, δημιουργώντας και το πρόβλημα που θα συζητηθεῖ (1.108.5): *καὶ Πελοπόννησον περιέπλευσαν Ἀθηναῖοι Τολμίδου τοῦ Τολμαίου στρατηγοῦντος, καὶ τὸ νεώριον τῶν Λακεδαιμονίων ἐνέπρησαν καὶ Χαλκίδα Κορινθίων πόλιν εἶλον καὶ Σικυωνίους ἐν ἀποβάσει τῆς γῆς μάχῃ ἐκράτησαν.* Τα δύο χωρία ταιριάζουν στην διεξαγωγή μιας μεγάλης ναυτικής επιχείρησης στην ἴδια την Πελοπόννησο και στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας, αν και διαφοροποιούνται στην χρονολόγηση. Παρότι τα αποσπάσματα διαφέρουν και στην καταγραφή των σημείων ἐπίθεσης της επιχείρησης ἐκτὸς της πυρπόλησης του Γύθειου, ο γεωγραφικός προσανατολισμός της εἶναι σαφής.

Στην ιστορική αναφορά που προηγήθηκε ακολουθεῖται η χρονολόγηση και η αφήγηση του Διόδωρου, ὁπότε και η τοποθέτηση της εγκατάστασης των Μεσσηνίων και του περίπλου του Τολμίδα στο καλοκαίρι του 456 π.Χ.. Υιοθετήθηκε η αφήγηση του Lewis²⁰¹, ο οποίος στο σημείο αὐτό χρησιμοποίησε τον Διόδωρο, καθώς και η επιχειρηματολογία του Reece²⁰² για τα στρατιωτικά δεδομένα της περιόδου. Με πα-

²⁰⁰ French 1971, 2-6. Δεν ἦταν στην πρόθεση του Θουκυδίδα, να καταγράψει ὅλα τα γεγονότα της περιόδου με ἀκρίβεια και διεξοδικά, οὔτε και υποστήριξε πως εἶχε τη δυνατότητα. Παραμένει η βασική μας πηγή για την Πεντηκονταετία, ἀλλὰ πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή. Αντίθετα, ο Διόδωρος, ἔχοντας ὡς πηγή τον Ἑφορο, καταγράφει τα γεγονότα χρόνο με το χρόνο, χρονολογεῖ ὁμως με βάση κάποια ἄλλη πηγή, ἄγνωστη σε εμάς, με ἀποτέλεσμα κάποιες φορές να δημιουργοῦνται παρανοήσεις.

²⁰¹ Lewis 1992a, 117-19. Grote 2002, 376-7.

²⁰² Reece 1962, 117-120: Στην προσπάθεια της ἀποσαφήνισης της χρονολόγησης της πτώσης της Ἰθώμης (και της επακόλουθης εγκατάστασης των Μεσσηνίων στη Ναύπακτο), υποστήριξε το 456 π.Χ., χρησιμοποιώντας στρατιωτικά κριτήρια: η εντυπωσιακή ἀδράνεια της Σπάρτης ἀπέναντι στην αθηναϊκή επέκταση, κατὰ τα πρώτα χρόνια του πολέμου, ἐξηγείται μόνο ἀπὸ μια σοβαρή επιπλοκή ἐντὸς των τειχῶν της, ὅπως η πολιορκία της Ἰθώμης. Επιπρόσθετα, η ἐχθρα των Κορινθίων για την Αθήνα, εἶναι

ρόμοιο σκεπτικό κινήθηκε ο Hammond²⁰³, καταλήγοντας σε όμοια συμπεράσματα. Ο Badian, άσκησε κριτική στους αμέριστους υποστηρικτές του Θουκυδίδη και αποδέχθηκε τη χρονολόγηση του Διοδώρου, διατηρώντας παράλληλα επιφυλάξεις για την κατοχή της Ναυπάκτου από την Αθήνα, έστω και λίγα χρόνια νωρίτερα²⁰⁴. Ο Lerat²⁰⁵, απέφυγε να πάρει θέση, πέρα από μια σειρά προσωπικών υποθέσεων, στις οποίες κατέληξε πως για αδιευκρίνιστο λόγο παρατηρείται χρονικό άλμα από τον Θουκυδίδη.

Ο προβληματισμός εντείνεται στις προσπάθειες ερμηνείας του αποσπάσματος του Θουκυδίδη από κάποιους ερευνητές, όταν προσπάθησαν να αποσαφηνίσουν σε ποιους Λοκρούς αναφέρεται. Τα ερωτήματα για το ποιοι κατείχαν το μέρος και από πότε, αλλά και υπό ποιες συνθήκες περιήλθε η πόλη στην Αθήνα, θα βοηθούσαν στον προσδιορισμό ακριβούς χρονολόγησης. Ο Curtius²⁰⁶, υποστήριξε ότι οι Λοκροί είχαν πρόσφατα κατοικήσει τη Ναύπακτο και συνέδεσε το χωρίο με τον «εποικιστικό νόμο της Ναυπάκτου»²⁰⁷. Σε μια βολική για τον ισχυρισμό του ανάμειξη των πηγών, τοποθέτησε την κατάληψη της Ναυπάκτου από τους Αθηναίους το 458 π.Χ., πριν τη μάχη της Τανάγρας και την εγκατάσταση των Μεσσήνιων εκεί (ακολουθώντας το Διόδωρο σε αυτό), μετά από τα Οινόφυτα, ως μέρος των επιτυχιών του Τολμίδα, κατά τον περίπλου του, το 457 π.Χ.. Η ερμηνεία του βρήκε μεγάλη υποστήριξη, ακόμα και όταν η χρονολόγηση του απορρίφθηκε. Προχωρώντας το συλλογισμό παρακάτω, ο Meyer²⁰⁸, αν και δεν ανέλυσε το πως συνέβη, σημείωσε ότι οι Οπούντιοι όμηροι μετά τα Οινόφυτα (Θουκυδίδης 1.108.3²⁰⁹) και η κατοχή της Ναυπάκτου από την Αθήνα, με κάποιο τρόπο συνδέονται. Ακολούθησε και αυτός το Διόδωρο για τη χρονολόγηση των γεγονότων, αλλά άφησε τις πρακτικές δυσκολίες αναπάντητες. Ενδεικτική της

παράλογο να μη συνδεθεί με την εμπλοκή της δεύτερης στην δυτική Ελλάδα και να αφορά αποκλειστικά τα Μέγαρα. Ταυτόχρονα, η ναυτική πολιτική της Αθήνας, παρουσιάζει μια αλληλουχία κινήσεων: πρώτα απέκλεισε την Αίγινα και έπειτα, πριν την Τανάγρα, η κατοχή της χώρας των Μεγάρων της έδωσε πρόσβαση στον κόλπο. Η αναζήτηση παλαιότερης από την προτεινόμενη δική του χρονολογίας για την κατοχή της Ναυπάκτου, συνεπάγεται την υπόθεση περίπλου και επίθεσης σε ελληνική πόλη ακόμα και πριν τον πόλεμο, γεγονός εξαιρετικά δύσκολο. Wallace 1936, 252-60. Hammond 1955, 405.

²⁰³ Hammond 1955, 371-411.

²⁰⁴ Badian 1988, 318-9, υπ. 42, 46· 1990, 364-9· 1993, 73-107. Η Kallet (2016, 17) σημειώνει ότι διαφωνεί με τους Badian, Lewis και σημειώνει τους ερευνητές που συμφωνούν με την χρονολογική πορεία που πρότεινε ο Θουκυδίδης, ο οποίος συχνά έχει χρονικές αποκλίσεις από τον Διόδωρο.

²⁰⁵ Lerat 1952 II, 34-5.

²⁰⁶ Curtius 1876, 239.

²⁰⁷ IG IX, 1² 3.718. Tod 1946, 32-3. Meiggs & Lewis 1969, 35-40. Η χρονολόγηση, αν και προβληματική, προσδιορίζεται στο α' μισό του 5^{ου} αιώνα και πριν την αθηναϊκή κατάκτηση.

²⁰⁸ Meyer 1901, 591, 597.

²⁰⁹ "...καὶ μάχη ἐν Οἰνόφυτοις τοὺς Βοιωτοὺς νικήσαντες... καὶ Λοκρῶν τῶν Ὀπουντίων ἑκατὸν ἄνδρας ὁμήρους τοὺς πλουσιωτάτους ἔλαβον..."

δυσκολίας του εγχειρήματος, αποτελεί και η συγκεκριμένη άποψη που υιοθέτησε ο Oldfather σε μια σειρά άρθρων του: τοποθέτησε αρχικά την κατάκτηση της Ναυπάκτου το 456 π.Χ. και αμέσως παρακάτω το 457 π.Χ. μετά την Τανάγρα. Λίγο αργότερα σημείωσε πως οι Αθηναίοι εξεδίωξαν τον πληθυσμό των ανατολικών Λοκρών, όταν ο Τολμίδης πήρε την πόλη, το καλοκαίρι 455-4 π.Χ.. Αυτή την άποψη επανέλαβε και σε νεότερο άρθρο του. Ακολούθησε τους Meyer και Curtius για την χρονολόγηση και διαφώνησε με το επιχείρημα που διατυπώθηκε αργότερα από τον Reece²¹⁰.

Οι Krentz και Sullivan²¹¹ προσπάθησαν να συμπληρώσουν τα κενά που άφησε ο Θουκυδίδης χρησιμοποιώντας το Διόδωρο. Η κατάκτηση της Ναυπάκτου δεν τοποθετήθηκε χρονικά, παρά στο τέλος της δεκαετίας του 460 π.Χ., όταν και στράφηκε το ενδιαφέρον της Αθήνας προς τον Κορινθιακό, ενώ η συμμαχία με τα Μέγαρα έρχεται αργότερα, ως ένα ακόμα απειλητικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή. Στη συνέχεια καταγράφεται ο φόβος των Σπαρτιατών για επιστροφή δια θαλάσσης, μετά την εκστρατεία στη Δωρίδα το 458-7 π.Χ.. Αυτό όμως θα σήμαινε την ύπαρξη ενός αθηναϊκού στόλου στη περιοχή χωρίς να υπάρχει ξεκάθαρη τεκμηρίωση από τις πηγές.

Ένας από τους κύριους εκφραστές της ιδέας ότι ο Θουκυδίδης διατήρησε αυστηρή χρονολογική σειρά και σε αυτό το κομμάτι του έργου του ήταν ο Gomme²¹², ο οποίος ακολούθησε εν μέρει τον Curtius και απέρριψε εντελώς την αξία των πληροφοριών του Διοδώρου. Συμπέρανε πως ο Θουκυδίδης είτε ήθελε να τονίσει ότι η λοκρική κατοχή της πόλης ήταν πρόσφατη, κατά την περίοδο που συνέβη και η αθηναϊκή, είτε είχε κάνει λάθος στη λέξη *Ὀζολῶν*. Έχουμε καταλήξει στο συμπέρασμα πως πράγματι η Ναυπάκτος δεν είχε περάσει για πολύ καιρό στην κατοχή των δυτικών Λοκρών, όταν οι Αθηναίοι την κατέλαβαν. Αποτελεί παραδοξότητα ότι δεν παρέχονται πολλές πληροφορίες για μια πόλη, στην οποία ο ιστορικός προσέδωσε σημαντικό ρόλο, κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου, είναι όμως λογικό, καθώς είχε ως στόχο να αναφέρει μόνο τους βασικούς σταθμούς της αύξησης της αθηναϊκής δύναμης. Η σκέψη του Oldfather, πως δεν ήταν κάποια σπουδαία κίνηση, ταιριάζει με αυτή την αποσιώπηση²¹³. Έτσι, συνδέεται και ο εποικιστικός νόμος, τον οποίο ανέμειξαν στο ζή-

²¹⁰ Oldfather 1926, 1194.61-64, 1195.62-67, 1196.17-21· 1935b, 1985-6.

²¹¹ Krenz & Sullivan 1987, 242. Βλ., σε αντιδιαστολή, τον Reece (1962, 112). Αμφισβήτηση της διεξαγωγής των παραπάνω από μία εκστρατειών διαπιστώνουμε και στην αφήγηση του Lewis (1992).

²¹² Βλ. Gomme 1945, 304. Αντίθετα, κατά τον Hornblower 1991, 160, θεωρείται λάθος είτε το *δεκάτω*, είτε η χρονολογική σειρά του Θουκυδίδη. Επίσης, Klaffenbach 1950, 231-235. Εξετάζεται και στο French 1971, 46-7, υπ. 63, χωρίς ο συγγραφέας να παίρνει θέση, αν και ο ίδιος υιοθετεί το *δεκάτω*.

²¹³ Walker 1957, 37-8: θεωρεί πως η παρουσία εκτός της χρονολογικής σειράς δείχνει και τη σημασία του γεγονότος και εξυπηρετεί τον στόχο του 1^{ου} βιβλίου. Price 2004, 344-363.

τημα οι Curtius και Meyer. Από το ψήφισμα μαθαίνουμε πως η Ναύπακτος εποίκιστηκε από Οπούντιους Λοκρούς, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Στράβωνας, χωρίς πάντως να βοηθά στην χρονολόγηση²¹⁴. Ως απότοκο της νίκης τους στα Οινόφυτα, οι Αθηναίοι πήραν ως ομήρους τους εκατό πλουσιότερους Οπούντιους. Δεν μαθαίνουμε το γιατί, ούτε και τι τους συνέβη. Θα μπορούσαν οι Αθηναίοι να απαιτήσουν να αποσυρθούν οι Οπούντιοι και να μείνουν στην πόλη οι Ναυπάκτιοι και ο Τολμίδης εύκολα τότε να εγκατέστησε τους Μεσσήνιους²¹⁵. Οι όμηροι, μπορεί να χρησίμευαν ως μορφή πίεσης και ο Θουκυδίδης σωστά έγραψε πως η Αθήνα πήρε τη Ναύπακτο από τους Οζόλες Λοκρούς, εφόσον οι Οπούντιοι είχαν στο μεταξύ αποχωρήσει²¹⁶.

Όποια και αν είναι η ορθή χρονολόγηση, χρειάστηκε η συμβολή του μαντείου των Δελφών, προκειμένου να εγκαταλείψουν τη θέση τους οι Μεσσήνιοι με ασφάλεια. Η λέξη *υπόσπονδοι* καταγράφεται προκειμένου να δοθεί έμφαση. Οι Λακεδαιμόνιοι, όφειλαν, σύμφωνα με το χρησμό, να τους αφήσουν να φύγουν από την Πελοπόννησο ανενόχλητοι, με τον όρο να μην επιστρέψουν ποτέ, ειδάλλως θα γίνονταν δούλοι²¹⁷.

Ο προσδιορισμός μιας χρονολογίας ή των προηγούμενων κατοίκων της πόλης δεν λύνουν τα προβλήματα, εφόσον δε γνωρίζουμε απολύτως τίποτα για αυτή τη συγκατοίκηση, η οποία διήρκεσε σχεδόν μισό αιώνα. Ο όρος *Μεσσήνιοι οί ἐν Ναυπάκτῳ*, ήταν ένας τρόπος να διακρίνονται από τους συγγενείς τους στη Μεσσηνία αλλά και από τους ντόπιους. Οι Μεσσήνιοι διατήρησαν ισχυρή την αίσθηση της διαφορετικότητας ταυτότητας ζώντας μαζί με τους Ναυπάκτιους και σίγουρα αυτός ο διαχωρισμός δεν υπήρχε μόνο χάρη στην λογοτεχνική πρακτική. Δεν έχουμε ενδείξεις για την περίοδο, φαίνεται όμως πως στην εξωτερική πολιτική οι Μεσσήνιοι διαδραμάτιζαν ισχυρό ρόλο²¹⁸. Ο Θουκυδίδης ανέφερε συχνά τους Μεσσήνιους να δρουν στο πλευρό των Αθηναίων στη πρώτη φάση του πολέμου, αλλά ποτέ τον γηγενή λοκρικό πληθυσμό. Δεν γνωρίζουμε για την αποδοχή από τους ντόπιους. Το μόνο που υποδεικνύει τη στενή σχέση με την Αθήνα, είναι το ανάθημα της «Νίκης του Παιωνί-

²¹⁴ Στράβων 10.4.9 *οἷτοι μὲν οὖν ἄποικοι τῶν Ἐπικνημιδίων εἰσὶ...*

²¹⁵ IG IX,1² 3.718, στ. 8: *αἷ κα ἠνπ' ἀνάνκας ἀπελάονται*: οι έποικοι είχαν τη δυνατότητα να εγκαταλείψουν τη Ναύπακτο και να επιστρέψουν στην πόλη, από όπου προήλθαν, ατιμώρητοι, μόνο σε αυτή την περίπτωση, γεγονός που διευκολύνει τον συλλογισμό. Βλ. Larsen 1968, 50-1.

²¹⁶ Badian 1990, 367-9· 1993, 168-9.

²¹⁷ Θουκ. 1.103.1-2. Πaus. 4.24.7. Διοδ. 11.84.8. Badian 1990, 368· 1993, 168. Kallet 2016, 19.

²¹⁸ Η θεωρία του Oldfather (1926, 1196), θεωρήθηκε άσκοπη και απορρίφθηκε γι' αυτόν τον λόγο από τον Lerat (II 1952, 35). Kallet 2016, 19. Η δύναμη των Μεσσήνιων μπορεί να σχετιζόταν και με την πληθυσμιακή αναλογία μεταξύ αυτών και των Λοκρών, κάτι τέτοιο όμως δεν είναι γνωστό.

ου», το οποίο έλαβαν οι Ναυπάκτιοι από τους Αθηναίους, σύμφωνα με τον Πausανία (5.26.1)²¹⁹.

Η Ναύπακτος είναι ιδανικά τοποθετημένη και θα μπορούσε να έχει υπηρετήσει τα αθηναϊκά συμφέροντα ως ναυτική βάση και αυτή την περίοδο, όπως συνέβη σίγουρα αργότερα, στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ενδεχόμενη αθηναϊκή παρουσία πριν από τον πόλεμο θα είχε προωθήσει την εχθρότητα με την Κόρινθο, μέσω ελέγχου του εμπορίου και της επικοινωνίας στην Κεντρική Ελλάδα και την Δύση. Ήταν μια στρατηγική κίνηση που έπληττε τους αντιπάλους χωρίς να προκαλεί ανοιχτά τη Σπάρτη²²⁰. Η μεσσηνιακή εγκατάσταση εκεί ασφαλώς συνδεόταν με την έχθρα αμφοτέρων προς τους Σπαρτιάτες. Ο Oldfather υπερασπίστηκε την αθηναϊκή ενέργεια της κατάληψης της Ναυπάκτου θεωρώντας ότι οι Λοκροί κατέκτησαν πρόσφατα μια αφύλακτη θέση, την οποία οι Αιτωλοί εποφθαλμιούσαν για να αποκτήσουν πρόσβαση στη θάλασσα. Ήταν προς το γενικότερο συμφέρον να μη επιτραπεί αυτό, οπότε η Αθήνα έπραξε το σωστό. Η νομιμοποίηση της Αθήνας δηλαδή προήλθε από την λοκρική αδυναμία, η οποία την ανάγκασε να πράξει κάτι αυτονόητο, άρα και σχετικά ασήμαντο²²¹. Αν η Ναύπακτος ήταν ήδη σε αθηναϊκά χέρια, όπως φαίνεται από τα γραφόμενα του Θουκυδίδη, και οι Αθηναίοι γνώριζαν πως οι Μεσσήνιοι θα ήταν δυνατό να εγκατασταθούν σε αυτή, δε μπορεί να ειπωθεί χωρίς ακριβή χρονολόγηση των γεγονότων. Είναι αρκετά απίθανο η κατάληψη της πόλης να έγινε καθαρά γι' αυτό τον σκοπό.

²¹⁹ Kallet 2016, 15-23, 32-38. Palagia 2016, 73-84.

²²⁰ French 1971, 47 υπ. 65.

²²¹ Oldfather, *eine weniger schroffe Verletzung des Völkerrechts*. Είναι μια «απάντηση» στον Reece (1962). Στη σελ. 120, με βάση τα στρατιωτικά δεδομένα, υποστήριξε πως το ευρύτερο πολεμικό σχέδιο της Αθήνας ήταν που έδωσε μεγάλη σημασία στην κατάληψη της πόλης και όχι η ενέργεια καθαυτή.

ΚΕΦ. V. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (431-404 π.Χ.)

Κατά την Πεντηκονταετία²²², η Αθήνα προσπάθησε να καταφέρει πλήγματα στην κορινθιακή επιρροή στα δυτικά, σημειώνοντας αρχικά αρκετές επιτυχίες²²³. Οι τριακονταετείς σπονδές, όμως, οι οποίες ακολούθησαν (445 π.Χ.), την ανάγκασαν να εγκαταλείψει σχεδόν όλα όσα είχε κερδίσει: ...ἀποδόντες Νίσαιαν καὶ Πηγὰς καὶ Τροιζῆνα καὶ Ἀχαΐαν (Θουκ. 1.115.1). Στο χωρίο δεν αναφέρεται η Ναύπακτος²²⁴, έτσι, οι Μεσσήνιοι που ήταν εγκατεστημένοι εκεί, αποτέλεσαν πολύτιμο σύμμαχο για την Αθήνα, καθιστώντας την περιοχή σημαντικό θέατρο του πολέμου, κατά τα πρώτα χρόνια του. Η πόλη βρισκόταν σε μια νευραλγική θέση για το σχέδιο του Περικλή, σε μια περιοχή επί το πλείστον εχθρική, με την κυριαρχία της Σπάρτης να είναι εμφανής: Λακεδαιμονίων μὲν οἶδε ζύμμαχοι... ἔξω δὲ Πελοποννήσου Μεγαρήs, Βοιωτοί, Λοκροί, Φωκῆs, Ἀμπρακιῶται, Λευκάδιοι, Ἀνακτόριοι... Ἀθηναίων δὲ Χῖοι, Λέσβιοι, Πλαταιῆs, Μεσσήνιοι οἱ ἐν Ναυπάκτῳ, Ἀκαρνάνων οἱ πλείους, Κερκυραῖοι, Ζακύνθιοι... (Θουκ. 2.9.2-4)²²⁵. Οι Λοκροί, μαζί με τους Φωκείς και τους Βοιωτούς, ήταν επιφορτισμένοι με την παροχή ιππέων, χωρίς να είναι σαφές αν η συνεισφορά τους για τον στρατό των Λακεδαιμόνιων περιοριζόταν μόνο στο ιππικό ή αυτό ήταν επιπλέον του πεζικού.

Η κατοχή της Ναυπάκτου από την Αθήνα, αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα για τη σπαρτιατική εξουσία. Οπότε, οι Σπαρτιάτες θεώρησαν πως η κατάληψή της αποτελούσε αδήριτη ανάγκη και με το ξέσπασμα του πολέμου προσπάθησαν άμεσα προς την κατεύθυνση αυτή. Αντίστοιχα, ήταν ζωτικής σημασίας και για την Αθήνα, προκειμένου φυλακὴν εἶχε μὴτ' ἐκπλεῖν ἐκ Κορίνθου καὶ τοῦ Κρισαίου κόλπου μὴδένα μὴτ' ἐσπλεῖ (Θουκυδίδης, 2.69).

²²² Συμβατικά: η περίοδος από το τέλος των Μηδικών ως την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου (479-431 π.Χ.).

²²³ Για τη δράση της Αθήνας σε Σαρωνικό και Κορινθιακό: Lewis 1997, 9-21.

²²⁴ Η Ναύπακτος δεν ήταν μέλος της Αθηναϊκής συμμαχίας προκειμένου να συμπεριληφθεί στην ανταλλαγή. Η εγκατάσταση των Μεσσήνιων εξόριστων, ενός πληθυσμού εχθρικού προς την Σπάρτη, επέτρεψε στην Αθήνα την χρήση του λιμανιού της πόλης ως ναυτική βάση στον Κορινθιακό κόλπο. Ο Gomme (1956, 217) υπέθεσε πως και η Χαλκίδα μπορεί να αφέθηκε στην Αθήνα, αλλά ήταν ασήμαντη ώστε να αναφερθεί από τον Θουκυδίδη. Βλ. και Salmon 1984, 267-8.

²²⁵ Αντίστοιχα, Διόδωρος 12.42.4 «συνεμάχουν δὲ τότε Λακεδαιμονίοις Πελοποννήσιοι μὲν πάντες πλὴν Ἀργείων· τῶν δ' ἐκτὸς τῆς Πελοποννήσου Μεγαρεῖς, Ἀμπρακιῶται, Λευκάδιοι, Φωκεῖς, Βοιωτοί, Λοκροὶ τῶν μὲν πρὸς Εὐβοίαν ἐστραμμένων οἱ πλείους, τῶν δ' ἄλλων Ἀμφισσεῖς· τοῖς δ' Ἀθηναίοις συνεμάχουν οἱ τὴν παράλιον τῆς Ἀσίας οἰκοῦντες ... πάντες πλὴν τῶν ἐν Μήλῳ καὶ Θήρῳ κατοικούντων, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ ἐπὶ Θράκης πλὴν Χαλκιδέων καὶ Ποτιδιαίων· πρὸς δὲ τούτοις Μεσσήνιοι μὲν οἱ τὴν Ναύπακτον οἰκοῦντες καὶ Κερκυραῖοι ». Οι δύο πηγές δε διαφέρουν ουσιαστικά: οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου ήταν σύμμαχοι της Αθήνας. Οι Αμφισσεῖς μόνο από τους δυτικούς Λοκρούς, κατά τον Διόδωρο, ήταν σύμμαχοι της Σπάρτης. Ο Θουκυδίδης αναφέρει αορίστως *Λοκροί*. Lerat 1952 II, 37. Crawford & Whitehead 1983, 342-3. Grote 2002, 479.

Οι γενικές αρχές της στρατηγικής του Περικλή για τον πόλεμο περιεγράφηκαν σαφώς από τον Θουκυδίδη: κατά τη διάρκειά του οι Αθηναίοι θα έπρεπε να απέχουν από κάθε προσπάθεια επέκτασης της κυριαρχίας της πόλης και να αποφύγουν τις μεγάλες επιχειρήσεις και τις συγκρούσεις με τις κύριες δυνάμεις του εχθρού. Θα έπρεπε να προετοιμαστούν για ένα πόλεμο αντιποίνων εκμεταλλευόμενοι τα δικά τους πλεονεκτήματα, τη θάλασσα και τις δυνάμεις των συμμάχων τους. Οι περισσότερες αρχές ήταν αποτρεπτικής φύσης. Επρόκειτο για ένα πλάνο συντηρητικό και όχι εντυπωσιακών κινήσεων. Η μόνη ευκαιρία για επιθετική ενέργεια ήταν με τη χρήση του στόλου, με ναυμαχίες και αποβάσεις, όπου η Αθήνα είχε ξεκάθαρο πλεονέκτημα. Δεν θα οδηγούσε όμως σε γρήγορη νίκη. Μια γενικευμένη προσπάθεια ναυτικού αποκλεισμού της Πελοποννήσου και χτύπημα στο εμπόριό της, ήταν πρακτικά απίθανο να είναι πετυχημένη. Ακόμα και η ύπαρξη βάσεων γύρω, αλλά και στην ίδια την Πελοπόννησο, δε ήταν δυνατόν να προσφέρουν σε βάθος χρόνου πλήρη έλεγχο στις κινήσεις των εχθρικών στόλων και να παρεμποδίσουν αποτελεσματικά το εμπόριο²²⁶.

Οι ερευνητές έχουν ερμηνεύσει ποικιλοτρόπως το σχέδιο του Περικλή²²⁷. Φαίνεται πως ήταν ικανοποιημένος με τη διατήρηση του *status quo*. Η αποφυγή εμπλοκής με τον εχθρό και οι θαλάσσιες επιθέσεις θα δημιουργούσαν ένα μακροχρόνιο πόλεμο φθοράς, που θα ανάγκαζε τη Σπάρτη και τους συμμάχους της, να συνθηκολογήσουν. Ο Θουκυδίδης, ενέκρινε τη συγκέντρωση στην άμυνα που πρότεινε ο Περικλής, αλλά η αντιμετώπιση των επιθετικών ενεργειών στο έργο του υποδηλώνει ότι ο ίδιος προτιμούσε μια ακόμα περισσότερο αμυντική προσέγγιση. Ίσως ήταν η πεποίθησή του πως οι αποστολές αυτές δε είχαν ουσιαστικό αποτέλεσμα, η οποία να τον οδήγησε σε μια απλή καταγραφή των κύριων σημείων των αποβάσεων του στόλου, κάνοντάς τες να μοιάζουν άσκοπες, ασύνδετες και με αμελητέα αποτελέσματα,

²²⁶ Θουκυδίδης 1.143.4-5. Westlake 1945, 77, 84. Brunt 1965, 271-2. Holladay 1978, 411. Salmon 1984, 320. Spence 1990, 91-109. Krentz 1997, 61-4. Για τις κινήσεις του αθηναϊκού στόλου και τη χρήση του: Finley 1978, 103-12. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, λίγες φορές επιχειρήθηκαν οι αποκλεισμοί λιμανιών και η φθορά εχθρικών εμπορικών νηοπομπών. Αυτό δείχνει πως ούτε οι Αθηναίοι είχαν πεισθεί για την αποτελεσματικότητά τους. Σε κάθε περίπτωση, οι όποιες προσπάθειες δεν υπήρξαν ιδιαίτερα αποδοτικές.

²²⁷ Knight 1970, 151-60: Διατυπώνεται η άποψη πως, βάσει του τελικού αποτελέσματος, το πολεμικό σχέδιο του Περικλή δε δύναται να κριθεί ως επιτυχημένο ή αποτυχημένο. Έχει προταθεί ότι η νίκη που περίμενε δεν ήταν στρατιωτική, οπότε το σχέδιο του ήταν δομημένο ώστε να είναι συντηρητικό και μακροχρόνιο. De Souza 2002, 30. Για την ανάλυση των στόχων της Αθήνας στον πόλεμο: Platias & Koliopoulos 2010, 43-51.

οδηγώντας και τους σύγχρονους μελετητές στο να είναι επιφυλακτικοί²²⁸.

Δε γνωρίζουμε το σχέδιο της Σπάρτης, αναμφίβολα όμως επιθυμούσε μια γρήγορη νίκη²²⁹. Η Σπάρτη ήταν βέβαιη πως θα κέρδιζε σε οποιαδήποτε οπλική μάχη. Παρότι προσπάθησε, δεν κατάφερε να οδηγήσει την Αθήνα σε εκ παρατάξεως οπλική μάχη καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Οι Σπαρτιάτες, φαίνεται πως λίγο φοβούνταν τους ναυτικούς αποκλεισμούς. Δε πίστευαν ότι οι Αθηναίοι μπορούσαν να βλάψουν αποτελεσματικά το εμπόριο της Πελοποννήσου και γνώριζαν πως θα ήταν πολύ δύσκολο να καταλάβουν κάποια πόλη. Οι λεηλασίες θα ήταν επιζήμιες για τις μικρότερες παράκτιες πόλεις, όμως οι πιθανές διαμαρτυρίες τους δε ήταν ικανές να αναγκάσουν τη Σπάρτη να συνθηκολογήσει. Το 421 π.Χ., πόλεις όπως η Κόρινθος και τα Μέγαρα, που θα έπρεπε να έχουν χτυπηθεί περισσότερο από όλους από την προσπάθεια των Αθηναίων, ήταν αντίθετες με την ειρήνη, γεγονός που συνεπάγεται ότι τα προβλήματα που αντιμετώπισαν δεν θα ήταν σημαντικά. Όσον αφορά τον έλεγχο και την προστασία των εκτός Πελοποννήσου συμμάχων, η Σπάρτη θεωρούσε πως δεν θα αντιμετώπιζε πρόβλημα, καθώς είχε στην κατοχή της την περιοχή των Μεγάρων, που επέτρεπε την απρόσκοπτη κίνηση ενός στρατού, από την Πελοπόννησο προς την κεντρική Ελλάδα, χωρίς το φόβο του αθηναϊκού ναυτικού. Τα πρώτα έξι χρόνια του πολέμου, το σχέδιο της Αθήνας φαίνεται πως λειτούργησε αρκετά αποτελεσματικά. Το 425 π.Χ., μετά την καταστροφή στη Σφακτηρία, η Σπάρτη ήταν πρόθυμη να συνθηκολογήσει και η Αθήνα δεν δέχθηκε, παρασυρόμενη από δημαγωγούς.

Είναι φανερή η σημασία τόσο των βάσεων γύρω από την Πελοπόννησο, όσο και οι συμμαχίες στη κεντρική Ελλάδα και τα νησιά, για τις αντιμαχόμενες πλευρές. Οπότε, κατά τα πρώτα χρόνια του, τα σημαντικά μέτωπα του πολέμου ήταν από τη μια η Αττική με τις ενιαύσιες εισβολές των πελοποννησιακών δυνάμεων και από την άλλη η δυτική Ελλάδα. Πρόκειται για μια περιοχή μακριά από τα μεγάλα κέντρα του πολέμου και φαινομενικά δευτερεύουσας σπουδαιότητας για την έκβασή του. Στο πρώτο έτος του πολέμου, ως απάντηση στην εισβολή στην Αττική, ένας στόλος εκατό πλοίων περιέπλευσε την Πελοπόννησο και επιτέθηκε σε διάφορα σημεία, στη μεγα-

²²⁸ Θουκυδίδης 2.65.1-10. Westlake 1945, 75-6. Kagan 1969, 133-153. Cawkwell 1975, 53-70. Holaday 1978, 399. Foster 2010, 117. Platias & Koliopoulos 2010, 56-9, 81-3.

²²⁹ Θουκυδίδης 1.80-83.3: ο Αρχίδαμος διατύπωσε τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε η Σπάρτη να αποφύγει έναν πόλεμο με την Αθήνα. Στο 1.139-46, ο Περικλής ανέλυσε τη δομή της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, εξαιτίας της οποίας μια γρήγορη νίκη θα ήταν γι' αυτή επιβεβλημένη. Για το σπαρτιάτικο ιμπεριαλισμό πριν, αλλά και στη διάρκεια του πολέμου: Andrewes 1978, 91-102. Crawford & Whitehead 1983, 338-9, 363-5. Krentz 1997, 65-70.

λύτερη από άποψη δυνάμεων τέτοια κίνηση που πραγματοποιήθηκε. Τα αποτελέσματα ήταν σημαντικά: ο τύραννος του Αστακού εκδιώχθηκε, το Σόλλιον κατακτήθηκε και παραδόθηκε στους Ακαρνάνες και η Κεφαλλονιά συμμάχησε με την Αθήνα²³⁰.

Η αθηναϊκή επιχείρηση στην Ακαρνανία, υπό τον στρατηγό Δημοσθένη, μπορεί να τοποθετηθεί εντός της στρατηγικής του Περικλή. Δέσμευε μόλις είκοσι αθηναϊκά πλοία και οι υπόλοιπες δυνάμεις ήταν συμμαχικές. Το σχέδιο δε περιείχε την προσάρτηση εχθρικού εδάφους, μπορούσε όμως να επιφέρει μεγάλο όφελος μέσω της αποδυνάμωσης της κορινθιακής επιρροής στη δυτική Ελλάδα, όπως και συνέβη²³¹.

Το 429 π.Χ., οι Σπαρτιάτες, παρακινημένοι από τους συμμάχους τους κατάρωσαν ένα φιλόδοξο σχέδιο. Στόχος τους ήταν όλη η Ακαρνανία, με μια συντονισμένη επίθεση από στεριά και θάλασσα. Η επιτυχία του εγχειρήματος θα απέφερε την στρατιωτική απομόνωση της Κέρκυρας, την πτώση της Ζακύνθου και της Κεφαλλονιάς και ίσως και την κατάληψη της Ναυπάκτου (Θουκυδίδης 2.80.1)²³². Η επιχείρηση έληξε άδοξα. Ο στρατός, με επικεφαλής τον Σπαρτιάτη ναύαρχο Κνήμο, προχώρησε άμεσα στον Στράτο, το κέντρο των Ακαρνάνων, χωρίς να περιμένει την ενίσχυση του στόλου, όπως είχε συμφωνηθεί, ώστε να πραγματοποιηθεί η ταυτόχρονη επίθεση. Παρά την έκκληση των Ακαρνάνων που έβλεπαν πως η χώρα τους ανυπεράσπιστη μπροστά σε μια μεγάλης κλίμακας εισβολή, οι Αθηναίοι δεν εγκατέλειψαν τη Ναύπακτο για να τους βοηθήσουν, καθώς ο στρατηγός Φορμίωνας θεώρησε πως ... *ἀδύνατος εἶναι ναυτικοῦ ἐκ Κορίνθου μέλλοντος ἐκπλεῖν Ναύπακτον ἐρήμην ἀπολιπεῖν*²³³. Έτσι, οι κάτοικοι του Στράτου έμειναν μόνοι τους, όμως ο σχεδιασμός της επίθεσης ήταν κακός. Οι εχθρικές μονάδες δεν συντονίστηκαν ποτέ, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι του Στράτου με παγίδες να νικήσουν τους Ηπειρώτες, αναγκάζοντας τον ίδιο τον Κνήμο να απέχει τελείως από τη μάχη, κατόπιν αυτής της εξέλιξης²³⁴. Τα κορινθιακά πλοία που πήγαιναν για βοήθεια, παρά την αριθμητική τους υπεροχή, δέχθηκαν επίθεση από τον Φορμώνα, ο οποίος παρατηρούσε τις κινήσεις τους, όταν επιχείρησαν να περάσουν από την αχαϊκή όχθη. Ο Θουκυδίδης παρέθεσε την εξέλιξη

²³⁰ Lewis 1992c, 394-5.

²³¹ Holladay 1978, 405. Fred 2009, 157-9.

²³² Salmon 1984, 309. Lewis 1992c, 399-400.

²³³ Θουκυδίδης 2.81.1. Οι Αθηναίοι είχαν ενισχύσει τη Ναύπακτο, μόλις το περασμένο έτος: Θουκυδίδης 2.69.1 «τοῦ δ' ἐπιγιννομένου χειμῶνος Ἀθηναῖοι ναῦς ἔστειλαν εἴκοσι μὲν περὶ Πελοπόννησον καὶ Φορμίωνα στρατηγόν, ὃς ὀρμώμενος ἐκ Ναυπάκτου φυλακὴν εἶχε μὴτ' ἐκπλεῖν ἐκ Κορίνθου καὶ τοῦ Κρισαίου κόλπου μηδὲνα μὴτ' ἐσπλεῖν». Και στα δύο αποσπάσματα φαίνεται η διάθεση για εκμετάλλευση της εξαιρετικής θέσης της Ναυπάκτου.

²³⁴ Kagan 1974, 108-9. Grote 2002, 513-4.

της ναυμαχίας αναλυτικά (2.83.5-84.3). Ο αθηναϊκός στόλος κατήγαγε μια εύκολη νίκη²³⁵.

Η σημασία του δυτικού μετώπου για τον πόλεμο φαίνεται από το γεγονός ότι παρά την αποτυχία τους, οι Σπαρτιάτες άμεσα προετοίμασαν μια νέα επίθεση. Ο νέος στόλος ενώθηκε με τις εναπομείνουσες δυνάμεις του Κνήμου. Ο Φορμίωνας ανήγγειλε τη νίκη στην Αθήνα και ζήτησε ενίσχυση αλλά αυτή δεν έφτασε έγκαιρα. Έτσι με τα είκοσι πλοία που είχε έπρεπε να αντιμετωπίσει εβδομήντα επτά. Ο Φορμίωνας βρέθηκε σε ένα δίλημμα: μπορούσε να μείνει να υπερασπιστεί τη βάση του αφήνοντας τη θάλασσα στον εχθρό ή να βγει στα ανοιχτά, αφήνοντας αφύλακτο το λιμάνι και την κάλυψη που προσέφερε. Προτίμησε την δεύτερη επιλογή, επικουρούμενος από σώμα Μεσσήνιων, στη στεριά. Αυτή τη φορά οι Πελοποννήσιοι, ήθελαν να εκμεταλλευτούν το αριθμητικό πλεονέκτημά τους έναντι στην εμπειρία των Αθηναίων. Προσποιήθηκαν ότι θα επιτεθούν στην απροστάτευτη Ναύπακτο, περιμένοντας ο Φορμίωνας να γυρίσει για να την υπερασπιστεί και τότε να του επιτεθούν, όπως και συνέβη: οι δύο στόλοι βρέθηκαν να κωπηλατούν παράλληλα με την ακτή, προς την πόλη. Ο Πελοποννησιακός στόλος γύρισε και έπεσε πάνω στον αθηναϊκό, εγκλωβίζοντάς τον και στερώνοντας τη δυνατότητα ελιγμών. Το σχέδιο είχε πετύχει και ο Φορμίωνας έχασε εννιά πλοία, αλλά τα υπόλοιπα κατάφεραν να ξεφύγουν χάρη στην ικανότητα των πληρωμάτων τους και να καταφύγουν στο λιμάνι της Ναυπάκτου. Οι Πελοποννήσιοι κέρδισαν μια τακτική νίκη σε πρώτη φάση, αλλά όχι και τη ναυμαχία στο τέλος, καθώς ...*ἔτυχε δὲ ὀλκὰς ὀρμοῦσα μετέωρος, περὶ ἣν ἡ Ἀττικὴ ναῦς φθάσασα καὶ περιπλεύσασα τῇ Λευκαδίᾳ διωκούσῃ ἐμβάλλει μέσῃ καὶ καταδύει* (Θουκ. 2.91.3). Μετά από αυτό το γεγονός, οι Αθηναίοι αντεπιτέθηκαν, καταφέροντας μια μεγάλη νίκη απέναντι στους πανικοβλημένους Πελοποννήσιους, οι οποίοι υποχώρησαν στον Πάνορμο²³⁶. Παρότι και οι δυο πλευρές έστησαν τρόπαιο νίκης²³⁷, οι Πελοποννήσιοι δεν διέθεταν πλέον καμία ναυτική δύναμη στην περιοχή και η νίκη της Αθήνας ήταν πολυσήμαντη.

Οι Ακαρνάνες τότε, ζήτησαν από τους Αθηναίους να συνδράμουν στη κατάκτηση των Οινιαδών στον Αχελώο. Η προσπάθεια υπήρξε άκαρπη, όπως και η επίθεση στην Λευκάδα. Η επιχείρηση όμως, οδήγησε σε μεγάλη εκστρατεία στη Δυτική

²³⁵ Kagan 1974, 110. Lewis 1992c, 400. De Souza 2002, 34. Grote 2002, 515-7. Kallet 2016, 24.

²³⁶ Lerat 1952 II, 37-8. Kagan 1974, 113-5. Lewis 1992c, 400-1. Grote 2002, 518-520.

²³⁷ Θουκυδίδης, 2.92.4-5: ...*ἀναχωρήσαντες δὲ οἱ Ἀθηναῖοι τροπαῖον ἔστησαν, ὅθεν ἀναγαγόμενοι ἐκράτησαν...* ἔστησαν δὲ καὶ οἱ Πελοποννήσιοι τροπαῖον ὡς νενικηκότες τῆς τροπῆς....

Ελλάδα. Ήταν η δεύτερη μεγάλη επιχείρηση στον πόλεμο για την Αθήνα. Η επίθεση στην Αιτωλία δε φαίνεται σύμφωνη με τις αρχές του Περικλή, καθώς η πολιτική του απαγόρευε εκστρατείες με σκοπό την προσάρτηση νέων μελών στη συμμαχία. Η δημιουργία, όμως, μιας ακόμα ναυτικής βάσης στο Ιόνιο, θα ήταν θετική εξέλιξη, μαζί με την αποδυνάμωση του εχθρού και την μη εμπλοκή σημαντικών αθηναϊκών δυνάμεων.

Ενώ η επιχείρηση στην Λευκάδα βρισκόταν σε εξέλιξη, οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου έπεισαν το Δημοσθένη πως θα ήταν ωφέλιμο να επιτεθεί εναντίον των Αιτωλών. Κατά τον Θουκυδίδη (3.95.1) εμπνευστές αυτής της ευρύτερης σύλληψης εκστρατείας δεν ήταν οι Μεσσήνιοι, αλλά αποτελούσε ένα προσωπικό φιλόδοξο σχέδιο του Δημοσθένη, ο οποίος όμως θεωρούμε δύσκολο να ενήργησε κατά το δοκούν. Πίστεψε πως ... *μετὰ τῶν Αἰτωλῶν δύνασθαι ἂν κατὰ γῆν ἐλθεῖν ἐπὶ Βοιωτοὺς διὰ Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν ἐς Κυτίνιον τὸ Δωρικόν, ἐν δεξιᾷ ἔχων τὸν Παρνασσόν, ἕως καταβαίη ἐς Φωκέας, οἷ προθύμως ἐδόκουν κατὰ τὴν Ἀθηναίων αἰεὶ ποτε φιλίαν ζυστρατεύσειν ἢ κἂν βία προσαχθῆναι καὶ Φωκεῦσιν ἤδη ὄμορος ἡ Βοιωτία ἐστίν*²³⁸.

Εκτός από τους Μεσσήνιους, οι υπόλοιποι σύμμαχοι διαφώνησαν με την εκτροπή της εκστρατείας και εγκατέλειψαν το Δημοσθένη. Οι δυτικοί Λοκροί υποσχέθηκαν πώς θα βοηθούσαν *πανστρατιᾶ*, ενώ επίσης γνώριζαν την περιοχή, αλλά και τη μαχητική δύναμη των Αιτωλών. Ο Δημοσθένης, όμως, δε περίμενε τη βοήθειά τους και κατευθύνθηκε γρήγορα από τον Οινεώνα στην Αιτωλία και ... *αἶρεϊ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ Ποτιδανίαν καὶ τῇ δευτέρᾳ Κροκύλειον καὶ τῇ τρίτῃ Τείχιον*... (Θουκ. 3.96.2) στη χώρα των Αποδοτών. Παρά τις αρχικές του επιτυχίες και την γρήγορη κατάληψη και του Αιγιτίου, οι Αιτωλοί φαίνεται να γνώριζαν εξ αρχής το σχέδιο της εισβολής (Θουκ. 3.96.3). Αντεπιτέθηκαν και εκμεταλλευόμενοι το έδαφος και τους ελαφρά οπλισμένους στρατιώτες τους, νίκησαν τους Αθηναίους, αναγκάζοντάς τους να υποχωρήσουν άτακτα σε φιλικά εδάφη, έχοντας υποστεί βαρύτατες απώλειες²³⁹. Η λοκρική

²³⁸ Η κατάκτηση της Αιτωλίας απαιτούνταν, ώστε μέσω της δυτικής Λοκρίδας να έρθει ο Δημοσθένης σε επαφή με τη Φωκίδα, παλιό σύμμαχο και να εισβάλει με τη βοήθειά της στη Βοιωτία, ενώνοντας έτσι όλη την Κεντρική Ελλάδα κάτω από την κυριαρχία της Αθήνας, αν το εγχείρημα πετύχαινε. Δεν μπορεί να ήταν μια μεμονωμένη ιδέα κάποιου στρατηγού, αλλά θα είχε τη σύμφωνη γνώμη των Αθηναίων. Ο Wylie (1993, 20-30) θεώρησε πως ο Θουκυδίδης δεν είχε σε μεγάλη εκτίμηση τον Δημοσθένη και πως δεν ήταν γενικά δημοφιλής στους Αθηναίους. Το σχέδιο στην ουσία επαναλάμβανε την πολιτική που είχε εφαρμοστεί στον Πρώτο Πελοποννησιακό πόλεμο: Gomme 1956, 402-4. Holladay 1978, 412-3. Grote 2002, 559.

²³⁹ Lerat 1952 II, 38-9. Gomme 1956, 404-8. Grote 2002, 559-600. Fred 2009, 166-8. Κυρίως γεωγραφικά, είναι τα έργα των Woodhouse 1897, 340-4, 359-62, Σωτηριάδη 1907, 270-320 και Pritchett 1991, 47-82.

βοήθεια δεν έφτασε ποτέ, αλλά ο Lerat επισημαίνει πως η αποτυχία της εκστρατείας βαραίνει μόνο τον Δημοσθένη. Ο στόλος επέστρεψε στην Αθήνα, αλλά ο Δημοσθένης παρέμεινε στη Ναύπακτο, *τοῖς πεπραγμένοις φοβούμενος τοὺς Ἀθηναίους*.

Οι Αιτωλοί αποφάσισαν τότε να απαντήσουν με μια πράξη εκδίκησης και έπεισαν τους Σπαρτιάτες να πραγματοποιήσουν επίθεση στη Ναύπακτο. Ο στρατός, που συγκέντρωσε ο Ευρύλοχος στους Δελφούς, πορεύθηκε δια μέσου των δυτικών Λοκρών προς τη Ναύπακτο, αναγκάζοντάς άλλους να υποταχθούν και άλλους να τον συνδράμουν (Θουκ. 3.102.1, *καὶ πορευόμενος Οἰνεῶνα αἶρεϊ αὐτῶν καὶ Εὐπάλιον· οὐ γὰρ προσεχώρησαν*). Απέτυχε τελικά στον αντικειμενικό του στόχο, την κατάληψη της Ναυπάκτου, (Θουκ. 3.102.2, *καὶ τὸ προάστειον ἀτείχιστον ὃν εἶλον*), καθώς αυτή φρουρούνταν από χίλιους Ακαρνάνες, την βοήθεια των οποίων είχε ζητήσει ο Δημοσθένης. Ο Ευρύλοχος προχώρησε δυτικότερα και κατέκτησε το Μολύκρειο. Οι Αιτωλοί δεν κατάφεραν να εκμεταλλευτούν ούτε την εκστρατεία του Ευρύλοχου, ούτε τη δική τους νίκη επί των Αθηναίων. Από εδαφική άποψη δεν κέρδισαν τίποτα, καθώς πέρα από την εκστρατεία στη Ναύπακτο, δεν προέβησαν σε άλλη επίθεση προς τις λοκρικές πόλεις, κάτι που θα ήταν λογικό να συμβεί και με μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας²⁴⁰.

Οι ξενιτεμένοι Μεσσήνιοι, ενεργώντας εκ νέου προς ίδιον όφελος, έπεισαν το Δημοσθένη να επιτεθεί στην Μεσσηνία, εγγυώμενοι την επανάσταση των ειλωτών. Αυτοί υπέδειξαν την Πύλο, από όπου θα μπορούσαν να παρενοχλούνται συνεχώς οι Λακεδαιμόνιοι. Ο Δημοσθένης, αφού πρώτα κατέλαβε και οχύρωσε την Πύλο, επιτέθηκε στο νησί της Σφακτηρίας, όπου βρίσκονταν οι Σπαρτιάτες. Με αρχηγό τον Κλέωνα και με τη βοήθεια των ελαφρών στρατιωτών και των Μεσσηνίων της Ναυπάκτου, οι Αθηναίοι πέτυχαν τελικά μεγάλη νίκη με την παράδοση των Λακεδαιμονίων²⁴¹.

Επιστέγασμα της φιλίας και της συνεργασίας μεταξύ των Μεσσηνίων της Ναυπάκτου και των Αθηναίων αποτελεί η «Νίκη του Παιωνίου». Πρόκειται για ένα κοινό τους ανάθημα Νίκης, στο Δία της Ολυμπίας. Χρονολογείται στα μέσα της δεκαετίας του 430 π.Χ., αλλά, η σύνδεση του με κάποιο συγκεκριμένο γεγονός δε είναι εύκολη. Οι εκστρατείες του Δημοσθένη ή οι ναυμαχίες του Φορμίωνα έχουν προτα-

²⁴⁰ Θουκ. 3.102.2. Gomme 1956, 409-13. Lewis 1992c, 410. Για τη γεωγραφική ανάλυση της πορείας του Ευρύλοχου βλ. σ., όπου και η αντίστοιχη βιβλιογραφία. Για την εκστρατεία: Grote 2002, 562. Για τον αντίκτυπο των εκστρατειών στους Αιτωλούς: Σωτηριάδης 1907, 301-2.

²⁴¹ Βλ. Grote 2002, 580-4.

θεί. Είναι πιθανό το ανάθημα να αναφέρεται γενικά στις επιχειρήσεις των ετών 426-5 π.Χ. στη δυτική Ελλάδα, όπου η συνεργασία Αθηναίων και Μεσσήνιων υπήρξε στενή. Η επιγραφή *τῶμ πολέμιων* δε δίνει απάντηση στο ζήτημα της αφορμής της αφιέρωσης, άρα ούτε και στη χρονολόγηση. Ο Πausanίας²⁴², πληροφορεί πώς ήταν μεσσηνιακό ανάθημα, το οποίο τους δόθηκε από τους Αθηναίους και αφορά την εκστρατεία στις Οινιάδες και την Ακαρνανία στα μέσα του αιώνα- μια εκστρατεία, που ήταν αποτυχημένη. Οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου, πόσο μάλλον οι Οζόλες Λοκροί, δεν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, ο οποίος να δικαιολογεί την ύπαρξη αναθήματος²⁴³.

Μετά τις ναυμαχίες στον κόλπο και τις αποτυχημένες εκστρατείες, του Δημοσθένη στην Αιτωλία και του Ευρυλόχου στη Ναύπακτο, οι περιοχές της δυτικής Λοκρίδας και του Ιονίου έπαψαν να αποτελούν σημαντικά θέατρα του πολέμου τα επόμενα χρόνια. Οι Σπαρτιάτες απέφυγαν τις ναυτικές αντιπαραθέσεις με τους Αθηναίους μέχρι και την καταστροφή των τελευταίων στη Σικελία. Για την Αθήνα, ο στόχος της φθοράς της κορινθιακής επιρροής στη δυτική Ελλάδα είχε σε γενικές γραμμές επιτευχθεί. Μετά τη Σφακτηρία, ακολούθησε μικρή περίοδος ειρήνης, κατά την οποία σημειώθηκε μια κατά τα άλλα άγνωστη διαμάχη Λοκρίδας-Φωκίδας²⁴⁴. Οι δυτικοί

²⁴² Πausanίας 5.26: *Μεσσηνίων δὲ τῶν Δωριέων οἱ Ναύπακτόν ποτε παρὰ Ἀθηναίων λαβόντες ἄγαλμα ἐν Ὀλυμπίᾳ Νίκῃς ἐπὶ τῷ κίονι ἀνέθεσαν· τοῦτό ἐστιν ἔργον μὲν Μενδαίου Παιωνίου, πεποιήται δὲ ἀπὸ ἀνδρῶν πολέμιων, ὅτε Αἰκαρναῖοι καὶ Οἰνιάδαις ἐμοὶ δοκεῖν ἐπολέμησαν. Μεσσήνιοι δὲ αὐτοὶ λέγουσι τὸ ἀνάθημα σφισιν ἀπὸ τοῦ ἔργου τοῦ ἐν τῇ Σφακτηρίᾳ νήσω μετὰ Ἀθηναίων <πραχθέντος εἶναι>, καὶ οὐκ ἐπιγράψαι τὸ ὄνομα τῶν πολέμιων σφᾶς τῷ ἀπὸ Λακεδαιμονίων δείματι, ἐπεὶ Οἰνιάδων γε καὶ Αἰκαρνανῶν οὐδένα ἔχειν φόβον. Υπάρχουν δύο αποτυχημένες επιθέσεις στις Οινιάδες. Η πρώτη φαίνεται να πραγματοποιήθηκε από τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου (Πausanίας 4.25.1-10) και μάλιστα οδήγησε σε κατάκτηση της πόλης, αν και το γεγονός αμφισβητείται. Η δεύτερη, πραγματοποιήθηκε από τον Περικλή (Powell 1904, 139-40). Η FD III 4. 1[4] χρονολογείται το 426 και αφορά ένα ανάθημα στον Απόλλωνα από λάφυρα των Καλυδωνίων (*[Μ]εσσάνιο[ι] καὶ Ναυπάκτιοι ἀνέθ[εσαν] [ἀ]πὸ Καλυδωνίων δεκάταν τ[ῶ]ι Ἀπ[ό]λωνι*).*

²⁴³ Για τη σχέση Ναυπάκτιων- Μεσσήνιων-Αθηναίων: Kallet 2016, 15-41. Για την επιγραφή: Tod 1946, 146-8. Meiggs & Lewis 1969, 223-4. Hölscher 1974, 70-111. Matthaiou & Mastrokostas 2000-3, 433-67. Matthaiou 2011, 45-51. Palagia 2016, 73-84. Για τις πιθανές χρονολογήσεις: Matthaiou 2011, 48-51. Laroche & Jacquemin 2016, 85-103. Οι FD III 4. 1 [1-4], είναι μια σειρά αναθηματικών επιγραφών κατά τις οποίες *[Μ]εσσάνιο[ι] καὶ Ναυπάκτιοι* προσφέρουν κοινά αναθήματα στον Απόλλωνα των Δελφών από τους Καλιείς (426 π.Χ., FD 4.1 και 4.1 [3], 2.1), τους Καλυδωνίους (426 π.Χ.), τους Λευκάδιους και τους Αμβρακιώτες (426-5 π.Χ.), στοιχεία που δείχνουν τον ενεργό ρόλο των Μεσσήνιων και την συνεργασία τους με τους Ναυπάκτιους. Είναι και ένα ακόμα παράδειγμα της διατήρησης της μνήμης της διαφορετικής προέλευσης των Μεσσήνιων.

²⁴⁴ Θουκυδίδης 5.32.2: *καὶ Φωκῆς καὶ Λοκροὶ ἤρξαντο πολεμεῖν*. Βλ. και Διόδωρος 12.80.1 « *καὶ Φωκεῖς γὰρ πρὸς Λοκροὺς διενεχθέντες παρατάξει ἐκρίθησαν διὰ τὴν οἰκείαν ἀνδρείαν· ἐνίκησαν γὰρ Φωκεῖς ἀνελόντες Λοκρῶν πλείους χιλίων*». Ο τοπικός αυτός πόλεμος δεν καταλαμβάνει άλλο χώρο στις φιλολογικές πηγές, εκτός ίσως από τον Διόδωρο που λίγο παρακάτω σημείωσε μια σημαντική νίκη των Φωκίων απέναντι στους Λοκρούς (12.80.4, *Φωκεῖς γὰρ πρὸς Λοκροὺς διενεχθέντες παρατάξει ἐκρίθησαν διὰ τὴν οἰκείαν ἀνδρείαν· ἐνίκησαν γὰρ Φωκεῖς ἀνελόντες Λοκρῶν πλείους χιλίων*). Δεν είναι βέ-

Λοκροί έμειναν πιθανώς ουδέτεροι ως το τέλος του πολέμου. Σποραδικά μαρτυρείται η ύπαρξη μοίρας αθηναϊκού στόλου στο λιμάνι της Ναυπάκτου με μικρή συμμετοχή σε περιορισμένης κλίμακας αποστολές. Οι ανατολικοί Λοκροί, από την άλλη, παρέμειναν πιστοί σύμμαχοι των Λακεδαιμόνιων, παρέχοντας τις προβλεπόμενες δυνάμεις στο στρατό της Πελοποννησιακής Συμμαχίας στο Δήλιο (424 π.Χ.) και τη Μαντίνεια (418 π.Χ.).

βαιο πως ο πόλεμος αφορούσε τους δυτικούς Λοκρούς, είναι όμως το πιο πιθανό: ο Θουκυδίδης (3.101.2) ανέφερε πως οι Αμφισσείς φοβήθηκαν τους Φωκείς το 426 π.Χ.. Φωκείς και ανατολικοί Λοκροί ήταν σύμμαχοι των Σπαρτιατών. Lerat 1952 II, 40-1. Pascual 2013, 479.

ΚΕΦ. VI. Η ΛΟΚΡΙΔΑ ΣΤΟΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

Η λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου δημιούργησε μια νέα κατάσταση στην Ελλάδα, καθώς η Σπάρτη έμεινε η μόνη μεγάλη δύναμη. Άφησε, όμως, τους νικητές διχασμένους, καθώς η Σπάρτη είχε αγνοήσει τις επιθυμίες των συμμάχων της και υιοθέτησε επεκτατική πολιτική, ακόμα και εις βάρος τους. Η Κόρινθος και η Θήβα ήθελαν να δουν την Αθήνα κατεστραμμένη, τα αιτήματά τους όμως δεν εισακούστηκαν (Ξεν. *Ελλ.*, 2.2.19). Οι δύο πόλεις τότε ακολουθούσαν μια πρακτική μη στρατιωτικής συνεργασίας με τη Σπάρτη, αρνούμενες να συμμετάσχουν στην επίθεση στον Πειραιά (Ξεν. *Ελλ.*, 2.4.29-30, 3.5.5), στον πόλεμο εναντίον της Ήλιδας²⁴⁵ και στην εκστρατεία του Αγησιλάου στην Μικρά Ασία (Παυσ. 3.9.2-3, Πλουτ. *Λυσ.*, 27.2-4). Το 396 π.Χ., η Αθήνα ακολούθησε το παράδειγμά τους. Στην αρχή της εκστρατείας στην Μικρά Ασία, η Σπάρτη είχε κάποιες επιτυχίες, όμως η αποστασία της Ρόδου, οδήγησε σε στρατηγική ήττα. Ο έλεγχος του Αιγαίου χάθηκε. Οι Πέρσες, αποφάσισαν να συντονίσουν την αυξανόμενη δυσαρέσκεια, με την ελπίδα ότι θα ανάγκαζαν την Σπάρτη να ανακαλέσει τον στρατό της για να σώσει την κυριαρχία της στην Ελλάδα²⁴⁶.

Οι κυριότερες πηγές συμφωνούν στα γεγονότα που αποτέλεσαν την αφορμή του πολέμου. Ο Ξενοφώντας (*Ελλ.* 3.5.3-4), ο Πανσανίας (3.9.9-12) και ο Ανώνυμος ιστορικός των Ελληνικών της Οξυρρύγχου (21.2-5), κατέγραψαν τον φόβο των Βοιωτών να προκαλέσουν ανοιχτά τη Σπάρτη. Οι Σπαρτιάτες ήταν απρόθυμοι να καταπα-

²⁴⁵ Ξενοφ. 3.2-21, Διόδ. 14.17.4-12, Παυσ. 3.8.3-5. Unz 1986, 29-40. Falkner 1996, 17-25. Ο Ξενοφώντας και Διόδωρος παρουσιάζουν διαφορετικά την εξέλιξη του πολέμου στην Ήλιδα. Με αυτήν την ευκαιρία, πάντως, ο Αγησίλαος εξεδίωξε τους Μεσσηνίους από τη Ναύπακτο: *Οἱ δὲ Μεσσηνιοὶ... μετὰ τῶν ὄπλων ἀπηλλάγησαν ἐκ τῆς Ἑλλάδος.* (Διόδ. 14.34.1-3), *ἐκ Ναυπάκτου τοὺς Μεσσηνίους ἐκβάλλουσιν οἱ Λακεδαιμόνιοι* (Παυσ. 4.26.2). Οι Σπαρτιάτες παρέδωσαν την πόλη στους Λοκρούς (Παυσ. 10.38.10 *οὕτως οἱ Λοκροὶ συνελέγχθησαν αὖθις ἐς τὴν Ναύπακτον*). Ο Πανσανίας (4.26.2 και 10.38.10) τοποθέτησε το γεγονός *ἐπεὶ δὲ τὸ παιῖσμα ἐγένετο Ἀθηναίων ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς*. Ο Διόδωρος θεώρησε πως κάπου μεταξύ 402-398 π.Χ., με τη λήξη του πολέμου με την Ήλιδα, οι Σπαρτιάτες είχαν το χρόνο να ασχοληθούν με τους Μεσσηνίους (14.34.2, *Λακεδαιμόνιοι δὲ καταλελυκότες τοὺς πολέμους καὶ σχολὴν ἔχοντες ἐστράτευσαν ἐπὶ Μεσσηνίους, ὧν ...οἱ δὲ Ναύπακτον ἐν τοῖς προσεσπερίοις λεγομένοις Λοκροῖς, δόντων Ἀθηναίων. ἐκβαλόντες δ' αὐτοὺς ἐκ τῶν τόπων ἀπέδωκαν ...τοῖς Λοκροῖς*). Η χρονολόγησή του παραμένει προβληματική· βλ. Merker 1989, 304. Για την άρνηση Θηβαίων και Κορινθίων να συνδράμουν στρατιωτικά την Σπάρτη μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο: Salmon 1984, 342. Buck 1994, 27-8.

²⁴⁶ Perlman 1964, 64-72. Hamilton 1979, 158-61. Lendon 1989, 301-3. Buck 1994, 27-8. Seager 1994, 97-8. Carlier 2005, 37. Hornblower 2011, 219-22. Ο Ανώνυμος της Οξυρρύγχου ενώ διέκρινε επιτυχώς τα αίτια του πολέμου, απέτυχε να εξηγήσει από που πρόκυπτε αυτή η αντιπάθεια προς τη Σπάρτη, καθώς και να συνδέσει τους δυο πολέμους (σ.σ. την εκστρατεία στη Μικρά Ασία και το ξέσπασμα του Κορινθιακού). Η αποστολή του Τιμοκράτη στις ελληνικές πόλεις έδρασε ενισχυτικά, όμως, οι αιτίες για έχθρα απέναντι στους Σπαρτιάτες ήταν βάσιμες και προϋπήρχαν: ήταν οι παρεμβάσεις της Σπάρτης στο εσωτερικό των ελληνικών πόλεων.

τήσουν την ειρήνη, αλλά πρόθυμα θα αναμετρούνταν με τους Θηβαίους, αν είχαν την ευκαιρία. Οι ηγέτες των Θηβαίων εκμεταλλεύτηκαν ή υποδαύλισαν μια συνηθισμένη φιλονικία των Φωκέων με τους Λοκρούς για ένα αμφισβητούμενο έδαφος. Οι Φωκείς εισέβαλαν στη Λοκρίδα και τότε, οι Θηβαίοι έπεισαν τους Βοιωτούς να επιτεθούν στην Φωκίδα, προς υπεράσπιση των Λοκρών. Οι Φωκείς έκαναν έκκληση στη Σπάρτη και εκείνη δεν είχε πρόβλημα να παρέμβει και να απαιτήσει από τους Βοιωτούς να αποχωρήσουν από τη Φωκίδα. Το αίτημα απορρίφθηκε και η βοιωτική εισβολή στη Φωκίδα προχώρησε. Η Σπάρτη, συμφώνησε σε στρατιωτική βοήθεια στην Φωκίδα, ξεκινώντας τον πόλεμο²⁴⁷. Ο Πλούταρχος (*Λυσ.*, 27.1-2) είναι ιδιαίτερα λιτός: οι Θηβαίοι λεηλάτησαν τη φωκική γη, δίνοντας πάτημα στον Λύσανδρο να τους επιτεθεί.

Παρά τη γενική ομοφωνία για την αφορμή που πυροδότησε τον πόλεμο, υπάρχει στις πηγές μια ειδοποιός διαφορά: ο Ξενοφώντας γράφει *πείθουσι Λοκρούς τοὺς Ὀπουντίους*, ενώ ο Ανώνυμος ιστορικός των Ελληνικών της Οξυρρύγχου, *ἐμβαλεῖν εἰς τὴν Λοκρῶν τῶν Ἑσπερίων*. Είναι δύσκολο να υπολογιστεί η *ἀμφισβητησίμος χώρα*²⁴⁸, αλλά φαίνεται πως πρέπει να αναζητηθεί στους Οπούντιους. Ο Πανσανίας γράφει *οἱ ἐξ Ἀμφίσσης Λοκροί*, αλλά κατά τα άλλα δεν διαφοροποιείται από τις άλλες πηγές.

Ο Ξενοφώντας (Ελλ., 3.5.3-4), καταγράφει πως οι ηγέτες των Θηβών παρακίνησαν τους Οπουντίους να ζητήσουν χρήματα για μια αμφισβητούμενη γη, εικάζοντας ότι αυτό θα ξεκινούσε έναν τοπικό πόλεμο, στον οποίο θα μπορούσαν να εμπλακούν, προκαλώντας γενικευμένη σύγκρουση. Οι Θηβαίοι έπεισαν πρώτα τους Οπούντιους και οι Φωκείς τότε «έπεσαν στην παγίδα» και επιτέθηκαν. Οι ηγέτες των Θηβαίων στη συνέχεια έπεισαν τους Βοιωτούς πως οφείλαν να βοηθήσουν τους παραδοσιακούς φίλους τους, Λοκρούς (*Ξεν. Ελλ.* 3.5.4, *εἰς τὴν ὁμολογουμένην φίλην τε καὶ σύμμαχον εἶναι Λοκρίδα*). Οι Βοιωτοί εισέβαλαν στη βόρεια Φωκίδα και οι Φωκείς απευθύνθηκαν στους δικούς τους συμμάχους, τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι αρκετά πρόθυμα τους βοήθησαν²⁴⁹. Ο Ξενοφώντας θα μπορούσε να μάθει την αλήθεια ή μια εκδοχή των γεγονότων από τους Φωκείς που ανήκαν στο στρατό του Αγησιλάου, παρό-

²⁴⁷ Hamilton 1979, 193. Buck 1994, 31-5. Buckler & Beck 2008, 45-6. Hornblower 2011, 228.

²⁴⁸ Hamilton 1979, 183· 1997, 51-2. Szemler 1991, 119-21. Buck 1994, 30-5. Buckler & Beck 2008, 49-54. Pascual 2013, 482. Οι πηγές συμφωνούν στην ύπαρξη αμφισβητήσιμης γης, αλλά διαφωνούν στον προσδιορισμό της: όλοι, έχουν ως το ένα μέλος της σύγκρουσης τους Φωκείς, όμως ο Ξενοφώντας γράφει ότι το άλλο ήταν οι Οπούντιοι, αφήνοντας απροσδιόριστη την αμφισβητήσιμη γη, ενώ ο ιστορικός της Οξυρρύγχου γράφει πως οι Θηβαίοι εισέβαλαν στην Εσπέρια Λοκρίδα. Μόνο ο Πανσανίας (3.9.9) προσδιόρισε συγκεκριμένα την περιοχή της Ἀμφίσσης.

²⁴⁹ Ξενοφών, *Ελληνικά* 3.5.3-5. Συνοπτικά: Pascual 2013, 481.

τι όταν εκτυλίχθηκαν αυτά τα γεγονότα βρισκόταν στην Μικρά Ασία. Εκπροσωπεί τη σπαρτιατική εκδοχή, γι' αυτό αποσιωπά τις επιθετικές ενέργειες της Σπάρτης και μειώνει το ρόλο των Φωκέων, τοποθετώντας την «ευθύνη» στην παράταξη του Ισμηνία.

Ο ιστορικός της Οξυρρύγχου (21.2) έγραψε πως οι Θηβαίοι παρακίνησαν κάποιους Φωκείς να επιτεθούν στους Οζόλες, στην περιοχή του Παρνασσού. Δεν γνωρίζουμε την πηγή του, αλλά ήταν πιθανόν αθηναϊκής ή θηβαϊκής προέλευσης και ήθελε να επιρρίψει όλη την «ευθύνη» της σύγκρουσης στους Φωκείς. Δε θεώρησε πως ο Τιμοκράτης είχε σημαντική συμβολή στο ξέσπασμα του πολέμου, καθώς οι Θηβαίοι είχαν ήδη επιδείξει εχθρική συμπεριφορά προς τη Σπάρτη. Μετά την επιδρομή των Φωκέων, οι Λοκροί «απάντησαν» λεηλατώντας την περιοχή. Οι Φωκείς, ενθαρρύνθηκαν από τον Ισμηνία και εισέβαλαν στην Λοκρίδα. Τότε, οι Λοκροί ζήτησαν βοήθεια από τους Βοιωτούς *αεί ποτε φιλίως*, την οποία αυτοί υποσχέθηκαν, κατόπιν υπόδειξης του Ισμηνία. Οι Φωκείς τότε υποχώρησαν από τη Λοκρίδα και ζήτησαν την παρέμβαση των Σπαρτιατών ώστε να πεισθούν οι Βοιωτοί να υποχωρήσουν. Το αίτημα των Σπαρτιατών απορρίφθηκε και οι Βοιωτοί εισέβαλαν στη Φωκίδα²⁵⁰.

Είναι απίθανο διπλωματικά, οι Θηβαίοι να απευθύνθηκαν στους εχθρούς τους Φωκείς, αντί να ζητήσουν μια «εξυπηρέτηση» από τους συμμάχους τους Οπούντιους, όπου θα είχαν ευνοϊκότερη προδιάθεση. Δεν είναι σαφές το κέρδος των Φωκέων από το ξέσπασμα μιας σύγκρουσης, αλλά και το σχέδιο του Ισμηνία για το πως ένα συνοριακό ζήτημα θα εξελισσόταν σε μεγάλης κλίμακας πόλεμο. Οι ενέργειές τους, θα μπορούσαν να απορριφθούν από το φωκικό κράτος εφόσον οι Θηβαίοι έπεισαν «κάποιους Φωκείς» ή να λυθεί το θέμα με *δαιτησία*, όπως γινόταν συνήθως. Όσον αφορά την αμφισβητήσιμη γη ο Ανώνυμος ιστορικός αναφέρει επιπλέον πως ήταν αιτία συχνών διενέξεων μεταξύ τους (Ελλ. Οξ. 21.3, *περί ἧς καὶ πρότερόν ποτε πεπολεμήκασιν...*), κάτι τέτοιο όμως δεν προκύπτει από τις πηγές²⁵¹. Το πρόβλημα είναι και στρατηγικό. Οι πηγές συμφωνούν ότι οι Βοιωτοί συντονίστηκαν με τους Λοκρούς: κάτι τέτοιο γίνεται κατανοητό πως είναι ευκολότερο όσον αφορά τους όμορούς τους

²⁵⁰ Pascual 2013, 482

²⁵¹ Οι μοναδικές αναφορές βρίσκονται στον Θουκυδίδη (3.101.2: *τῶν Λοκρῶν Ἀμφισσῆς διὰ τὸ τῶν Φωκέων ἔχθος δεδιότες* και 5.32.2: *καὶ Φωκῆς καὶ Λοκροὶ ἤρξαντο πολεμεῖν*). Πιθανή προβληματική σχέση ανιχνεύεται στην IG IX I² 3.609: 200 αξιόμαχοι άνδρες τοποθετήθηκαν για την προστασία της περιοχής, σε πόλη της λοκρικής ενδοχώρας. Η IG IX² 3.748 συνηγορεί σε αυτό, καθώς περιγράφει κοινές φρουρές και ρυθμισμένα σύνορα, μεταξύ Μυανίας και Υπνίας, πόλεων στην ανατολική πλευρά της Δυτικής Λοκρίδας. Τα στοιχεία δεν είναι επαρκή για να επιβεβαιωθεί μια χρόνια διένεξη των δυτικών Λοκρών και των Φωκέων: Buck 1994, 32-3. Daverio Rocchi 2015, 183.

Οπούντιους, ενώ ενδιάμεσα Βοιωτών και δυτικών Λοκρών, βρίσκονταν οι Φωκείς²⁵². Μια περιοχή των Οπούντιων θα έλυνε το πρόβλημα, καθώς ο θηβαϊκός στρατός θα ήταν ικανός να παρέμβει και να χτυπήσει τους Φωκείς σε καίρια οικονομικά σημεία.

Η τοπογραφία της περιοχής δεν επιτρέπει τον καθορισμό της *αμφισβητούμενης* γης, ο οποίος θα έλυνε το ζήτημα. Στην ανατολική πλευρά της δυτικής Λοκρίδας δεσπόζει ο Παρνασσός. Η περιοχή της Άμφισσας συνορεύει με την ιερή πεδιάδα των Δελφών, αφήνοντας μικρά περιθώρια για αμφισβητήσεις μεταξύ τους, ενώ δε φαίνεται να συνόρευε με άλλες φωκικές πόλεις. Το γεγονός αυτό, απορρίπτει την υποψηφιότητα των Αμφισσέων, την οποία πρότεινε ο Πausanias²⁵³. Η ύπαρξη του Παρνασσού, αποτελεί επίσης αποθαρρυντικό δεδομένο για στρατιωτικές ενέργειες. Το έδαφος είναι τραχύ και τα περάσματα λίγα, στοιχεία που καθιστούν δύσκολη την οποιαδήποτε προσπάθεια εισβολής, από ή προς την Άμφισσα. Ο Ξενοφώντας είχε την ευκαιρία να ταξιδέψει στη Φωκίδα πηγαίνοντας με τον Αγησίλαο στους Δελφούς, μετά την Κορώνεια και να δει την περιοχή ανατολικότερα του Ιερού. Η αμφισβητήσιμη γη τοποθετείται, άρα, στην περιοχή του Δαφνούντα. Ο Ανώνυμος της Οξυρρύγχου (18.5) τοποθέτησε τα πρώτα γεγονότα της θηβαϊκής εισβολής στην Φωκίδα στην κοιλάδα του άνω Κηφισού. Κάτι τέτοιο θα είχε στρατηγικό νόημα, μόνο αν αναφερόμαστε στους Οπούντιους. Πιο κάτω, όμως, ο συγγραφέας έγραψε (21.3) *τὴν Λοκρῶν τῶν Ἑσπερίων καλουμένων*, άρα την τοποθετεί στην περιοχή του Παρνασσού²⁵⁴.

Ανεξάρτητα από τα ακριβή γεγονότα που εκτυλίχθηκαν και στάθηκαν ως αφορμές, ο πόλεμος τυπικά ξεκίνησε *ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίων ἐς Βοιωτίαν ἐξόδου* (Πaus. 3.9.12)²⁵⁵. Και οι δυο Λοκρίδες ανήκαν στην αντισπαρτιατική παράταξη, παρέχοντας στρατό για τις μάχες στην αρχή του. Οι Φωκείς, παρέμειναν σύμμαχοι των Σπαρτιατών²⁵⁶.

²⁵² Pascual 2013, 484

²⁵³ Casson 1914, 146. Buck 1994, 32-3. Έχουν σχολιαστεί (στο παρον: σ.12-3 και σ.26 υπ.65) τα εδαφικά ζητήματα στον Παρνασσό μεταξύ Αμφισσέων και Δελφών,

²⁵⁴ Buck 1994, 33-5. Αποδεχόμενος τον Ξενοφόντα, ο Lerat (1952 II, 43), τοποθέτησε την αμφισβητούμενη γη στον Δαφνούντα, τον σύγχρονο Άγιο Κωνσταντίνο, για τον οποίο υπήρχε πράγματι μια χρόνια διένεξη (Monedero 2013, 455-6). Οι Buckler & Beck 2008, 49-51, αμφισβήτησαν πως αυτή ήταν η τοποθεσία που προκάλεσε την διαμάχη.

²⁵⁵ Η μάχη στην Αλίαρτο (395 π.Χ.) θεωρείται κομβική. Η Schwenk (1997, 13-5) και ο Buck (1994, 30-41) θεώρησαν πως τα γεγονότα ως και την Αλίαρτο υπάγονται σε έναν άλλο, Βοιωτικό πόλεμο και πως ο Κορινθιακός ξεκίνησε με τη μάχη στη Νεμέα. Άλλοι, όπως ο Hamilton (1979), θεώρησαν ως την πρώτη πράξη του πολέμου την συμμαχία Θήβας-Αθήνας πριν από την Αλίαρτο.

²⁵⁶ Ο Pasqual 2007 (υπ. 33), τοποθέτησε τους δυτικούς Λοκρούς μεταξύ των συμμάχων της Σπάρτης οι οποίοι όμως δεν παρείχαν στρατό. Πάντως, οι Λοκροί δεν συμμετείχαν στην μάχη στην Αλίαρτο. Σύμ-

Η πρώτη επίθεση των Σπαρτιατών σχεδιάστηκε να διεξαχθεί με δύο κυκλωτικούς άξονες και προκαθορισμένη συνάντηση στην Αλίαρτο²⁵⁷. Από τη μία πλευρά ο Λύσανδρος μαζί με τους συμμάχους της κεντρικής Ελλάδας και από την άλλη, ο βασιλιάς Πausanίας από τα νότια με την δύναμη των Πελοποννήσιων. Ο Λύσανδρος μπήκε στην Βοιωτία από τη Φωκίδα και σημείωσε μια αρχική επιτυχία αποσπώντας τον Ορχομενό. Έπειτα κατευθύνθηκε στην Αλίαρτο και ξεκίνησε άμεσα την πολιορκία, χωρίς να περιμένει τον Πausanία. Κάτω από αυτή την απειλή, οι Θηβαίοι στράφηκαν στην Αθήνα, με την οποία ψηφίστηκε συμμαχία²⁵⁸. Σε μια θηβαϊκή επίθεση, ο Λύσανδρος σκοτώθηκε και ο στρατός του είχε πολλές απώλειες. Τότε, οι Φωκείς και οι άλλοι σύμμαχοί τους, αποχώρησαν. Όταν έφθασε ο Πausanίας και εκτίμησε την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, αποφάσισε να μην πολεμήσει και επέστρεψε στη Σπάρτη²⁵⁹. Οι Σπαρτιάτες ξεκίνησαν άμεσα τις προετοιμασίες για νέα εκστρατεία, ενώ οι σύμμαχοι κωλυσιεργούσαν. Σε συμβούλιο στην Κόρινθο (395 π.Χ.), οι τέσσερις μεγάλες δυνάμεις (Βοιωτία, Αθήνα, Άργος, Κόρινθος) ζήτησαν αρωγή στον πόλεμο κατά της Σπάρτης από τους συμμάχους της. Τα αποτελέσματα ήταν αμφιλεγόμενα, καθώς, εντός Πελοποννήσου, κανένας δεν φάνηκε διατεθειμένος να εγκαταλείψει την Σπάρτη, σε αντίθεση πάντως με την κεντρική Ελλάδα. Στα τέλη του 395 π.Χ., μια εκστρατευτική δύναμη υπό τον Ισμηνία, κατέλαβε την Ηράκλεια Τραχινία και εξασφάλισε τη συμμαχία των φύλων της περιοχής. Επιστρέφοντας στην Επικνημίδα Λοκρίδα, η πρόθεση ήταν να εισβάλουν στην Φωκίδα. Οι Φωκείς είχαν προλάβει να εισβάλουν στην ανατολική Λοκρίδα, αλλά σε μάχη κοντά στη Νάρυκα, υπέστησαν βαριά ήττα²⁶⁰.

φωνα με τον Ξενοφώντα (Ελλ. 4.2.17), στη Νεμέα (394 π.Χ.) έδωσαν το παρόν για τον συμμαχικό στρατό πενήντα Οπούντιοι ιππείς και αρκετοί Οζόλες ως ψιλοί, με τον αριθμό των οποίων να μένει αδιευκρίνιστος. Στην Κορώνεια, στρατεύματα και από τις δύο Λοκρίδες ληταν τοποθετημένα στο κέντρο της παράταξης, μαζί με τους υπόλοιπους συμμάχους της Θήβας. Ο Ξενοφώντας σημείωσε πως και οι δυο Λοκρίδες ανήκαν στην αντισπαρτιατική παράταξη (Ελλ. 4.3.15, *ἦσαν οἱ ἀντιτεταγμένοι τῷ Ἀγησίλαῳ ...Λοκροὶ ἀμφότεροι*), κάτι που επανέλαβε και στον *Αγησίλαο* (2.6). Lerat 1952 II, 43.

²⁵⁷ Ξεν. Ελλ., 3.5.17-25. Πausanίας, 3.5.3-6. Διόδωρος, 14.81.1-3. Buck 1994, 38-40. Seager 1994, 99-100. Carlier 2005, 39. Pascual 2007, 39-66.

²⁵⁸ Ξεν. Ελλ. 3.5.7-16. IG II² 14-5. Tod 1948, 14-6. Δεν είναι γνωστό σε ποια Λοκρίδα αναφέρεται η επιγραφή. Ο Διόδωρος (14.82.2-4) δεν απαριθμεί τους Λοκρούς μεταξύ των φύλων που δέχθηκαν τη συμμαχική πρεσβεία, για να αντιταχθούν στους Σπαρτιάτες. Οι επιγραφές τοποθετούνται στο τέλος του καλοκαιριού του 395 π.Χ.. Οι Λοκροί δεν μετείχαν στην Αλίαρτο, αλλά ήταν παρόντες στην Νεμέα και την Κορώνεια (394 π.Χ.). Όπως προέκυψε και από την δράση του 395/4 π.Χ., οι ανατολικοί Λοκροί ήταν σύμμαχοι των Βοιωτών και εχθροί των Φωκέων. Buck 1994, 37. Hornblower 2011, 230. Pascual 2013, 485-7.

²⁵⁹ Πausanίας 3.5.4-5. Πλούταρχος, *Λύσανδρος* 29.1.

²⁶⁰ Buck 1994, 41. Pascual 2013, 486-7.

Στη μάχη της Νεμέας, την άνοιξη του 394 π.Χ. οι Σπαρτιάτες ήταν νικητές, ενώ οι σύμμαχοι μέτρησαν σχεδόν διπλάσιες απώλειες και κατέφυγαν στην Κόρινθο. Πριν από τη μάχη (στις αρχές του 394 π.Χ.), είχε ήδη ανακληθεί από την Μικρά Ασία ο Αγησίλαος. Βρισκόταν στην Αμφίπολη όταν έμαθε τα νέα της νίκης. Ενθαρρυσμένος, έσπευσε γρήγορα νότια και στρατοπέδευσε στη Χαιρώνεια. Όμως, η ήττα στην Κνίδα από τον Κόνωνα και το Φαρνάβαζο, αφαίρεσε τις περισσότερες υπερπόντιες κτήσεις της σπαρτιατικής ηγεμονίας στο Αιγαίο, ενώ η κατάληψη των Κυθήρων δημιούργησε προβλήματα στην ίδια τη Σπάρτη (Ξεν. *Ελλ.*, 4.8.8)²⁶¹. Σε νέα μάχη στο βοιωτικό έδαφος, στην Κορώνεια²⁶², οι Σπαρτιάτες ήταν και πάλι νικητές, ο τραυματισμός του Αγησίλαου όμως τον ανάγκασε να επιστρέψει εκτάκτως στη Σπάρτη.

Η Σπάρτη γνώριζε πως δεν είχε τη δυνατότητα, από άποψη οικονομικών πόρων και ανθρώπινου δυναμικού να διεξάγει διμέτωπο πόλεμο εναντίον Περσίας και ελληνικών πόλεων. Έτσι, αποφάσισε να διατηρήσει την ηγεμονία της στην Ελλάδα, εγκαταλείποντας τον πόλεμο με την Περσία στη Μικρά Ασία. Η ήττα στην Αλίαρτο και η αποστασία της Ρόδου έθεσαν πολύ νωρίς σε κίνδυνο και τις δύο επιχειρήσεις, γι' αυτό και αποφασίστηκε η ανάκληση του Αγησίλαου. Το 393/2 π.Χ., ο Ανταλκίδας έκανε μια πρώτη απόπειρά για συμβιβασμό. Η προσπάθεια ήταν αποτυχημένη, καθώς ο Αρταξέρξης διαφώνησε παρά τους ευνοϊκούς όρους για την Περσία, έθεσε όμως τις βάσεις για την ειρήνη που συμφωνήθηκε έπειτα από πέντε χρόνια²⁶³.

Στο τέλος της πρώτης φάσης του πολέμου, καμία από τις αντιμαχόμενες δυνάμεις δεν είχε πετύχει τους στόχους της. Η Αθήνα, η Θήβα και οι σύμμαχοί τους δεν είχαν καταφέρει να προσβάλουν την κυριαρχία της Σπάρτης στην Πελοπόννησο. Η Σπάρτη αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την επιχείρηση στην Μικρά Ασία, αλλά κέρδισε τις περισσότερες μάχες στην Ελλάδα. Οι νίκες, παρότι απέτρεψαν τους συμμάχους να μεταφέρουν τον πόλεμο στην Πελοπόννησο, απέτυχαν να τους εδραιώσουν στην Κεντρική Ελλάδα. Επιπλέον, είχε χάσει το Αιγαίο. Ουσιαστικά κερδισμένη ήταν η Περσία. Οι Σπαρτιάτες είχαν αποχωρήσει από την Μικρά Ασία, το Αιγαίο της άνηκε και πάλι και επιπλέον εμφανιζόταν ως ρυθμιστής των εξελίξεων στον ελληνικό χώρο²⁶⁴.

Δεν υπήρξε άλλη μεγάλη μάχη μεταξύ των δύο πλευρών. Ο πόλεμος περιορί-

²⁶¹ Πλούτ., *Αγησίλαος* 17. Buck 1994, 44-5. Hornblower 2011, 230.

²⁶² Διόδωρος 14.84. Ξεν., *Αγησίλαος*, 2.9-15. Πλουτ., *Αγησίλαος* 18-9. Buck 1994, 46-7.

²⁶³ Ξενοφών, *Ελληνικά* 4.8.14, συνοπτικά οι όροι που προτάθηκαν για την ειρήνη, όμοιοι με την Ανταλκίδειο. Smith 1954, 274. Hornblower 2011, 231.

²⁶⁴ Seager 1994, 102. Munn 1997, 73. Hornblower 2011, 231.

στηκε στη περιοχή της Κορίνθου, αλλά η μοίρα του σφραγίστηκε στο Αιγαίο. Οι Σπαρτιάτες ηττήθηκαν στο Λέχαιο²⁶⁵ και ο Κώνωνας «απελευθέρωσε» νησιά και πόλεις στη Μικρά Ασία. Ο Αγησίλαος κατόρθωσε να καταλάβει την Ακαρνανία, βοηθώντας τους Αχαιούς οι οποίοι είχαν εξαπλωθεί στην βόρεια ακτή του Κορινθιακού κόλπου²⁶⁶.

Οι Πέρσες στράφηκαν σε πόλεμο αποκλειστικά εναντίον της Αθήνας και επιτέθηκαν σε στόχους σημαντικού οικονομικού ενδιαφέροντος, οπότε η πόλη αντιμετώπιζοντας το φάσμα του λιμού, αναγκάστηκε να υποκύψει στην ειρήνη. Η Ανταλκίδειος ειρήνη έδωσε φαινομενική αυτονομία σε όλες τις πόλεις της κυρίως Ελλάδας, αλλά παρέδωσε τις πόλεις της Μικράς Ασίας στον Αρταξέρξη, θέτοντας μάλιστα και κανόνα αντιποίνων για τους παραβάτες. Καμία δύναμη του ελληνικού χώρου δεν διέθετε επί του παρόντος την δύναμη να φέρει αντίρρηση στην ειρήνη που επέβαλε ο Βασιλιάς. Οι Σπαρτιάτες ορίστηκαν φρουροί της συνθήκης, γεγονός που τους επέτρεψε να ενεργούν στο όνομά της για το συμφέρον της πόλης τους, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ηγεμονία στην Ελλάδα: ο Αγησίλαος μπορούσε να αιτηθεί και να επιτύχει τη διάλυση του Βοιωτικού κοινού, αν και η ίδια η συνθήκη δεν απαγόρευε τις συμμαχίες και τις ενώσεις, παραβλέποντας την αυτονομία των πόλεων της Πελοποννήσου²⁶⁷. Δεν ξέρουμε, αν στο συνέδριο της Σπάρτης, στο οποίο ανακοινώθηκε η ειρήνη, συζητήθηκαν και λύθηκαν τα πολλά εδαφικά προβλήματα μεταξύ των ελληνικών πόλεων, ώστε να αποφευχθούν οι συγκρούσεις²⁶⁸.

²⁶⁵ Διόδωρος 14.91. Hornblower 2011, 231.

²⁶⁶ Ξενοφών, *Ελλ.* 4.6.1: *Ἀχαιοὶ ἔχοντες Καλυδῶνα, ἣ τὸ παλαιὸν Αἰτωλίας ἦν, καὶ πολίτας πεποιημένοι τοὺς Καλυδωνίους, φρουρεῖν ἠναγκάζοντο ἐν αὐτῇ. οἱ γὰρ Ἀκαρνᾶνες ἐπεστράτευσον, καὶ τῶν Ἀθηναίων δὲ καὶ Βοιωτῶν συμπαρήσαν.... πιεζόμενοι οὖν ὑπ' αὐτῶν οἱ Ἀχαιοὶ πρέσβεις πέμπουσιν εἰς τὴν Λακεδαιμόνα. 4.6.14: ἤλπιζον γὰρ Ναύπακτον αὐτοῖς συμπράξειν ὥστ' ἀπολαβεῖν.* Για την χρονολόγηση: Merker 1989, 303-5 και υπ. 4. Pritchett 1991, 98-100. Το χωρίο αποτελεί τη μοναδική ένδειξη της αχαϊκής εξάπλωσης στην βόρεια πλευρά του Κορινθιακού. Το 389 π.Χ., η αιτωλική Καλυδώνα πρέπει να ήταν ήδη αχαϊκή για πολλά χρόνια, για να έχει λάβει την *πολιτεία*. Η τύχη της Ναυπάκτου δεν είναι βέβαιη: οι Αιτωλοί ζητούσαν να την καταλάβουν με τη βοήθεια του Αγησίλαου. Αν όμως ήταν αχαϊκή, δύσκολα αυτός θα επέλεγε να την στερήσει από τους παραδοσιακούς συμμάχους της Σπάρτης, προκειμένου να δυναμώσει τους Αιτωλούς. Άρα, υποθέτουμε ότι ήταν λοκρική. Οι Λοκροί ανήκαν στην αντισπαρτιατική παράταξη, στοιχείο που συνηγορεί για αυτή την υπόθεση. Την υπόθεση αυτή υποστηρίζει ο Lerat 1952 II, 44-5. Αντιτίθενται οι Oldfather 1935b, 1989 και Larsen 1968, 85-6. Η πόλη έγινε αχαϊκή κάποια στιγμή, ως την «απελευθέρωσή» της από τον Επαμεινώνδα το 367/6 π.Χ..

²⁶⁷ Hamilton 1979, 315-6, 323-5.

²⁶⁸ Οι όροι, συνοπτικά: Ξενοφ. *Ελλ.*, 5. 1. 31. Διοδ. 14.110.3. Βλ. Buck 1994, 58-9. Munn 1997, 74-5. Buckler & Beck 2008, 71-73. Hornblower 2011, 232-3.

ΚΕΦ. VII. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΘΗΒΑΪΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

Την περίοδο που ακολούθησε, η Σπάρτη εκμεταλλεύτηκε το ρόλο του φύλακα της ειρήνης, προκειμένου να διευρύνει την ηγεμονία της εντός του ελληνικού χώρου. Το 382 π.Χ. «ανέλαβε να συνετίσει» την Όλυνθο, η οποία δρούσε εις βάρος άλλων μελών της Χαλκιδικής Ομοσπονδίας και του βασιλείου της Μακεδονίας²⁶⁹. Με την Όλυνθο συμμάχησαν η Αθήνα²⁷⁰ και η Θήβα, εξασφαλίζοντας πρώτα πως δεν παραβιαζόταν η ειρήνη, οπότε η Σπάρτη δεν θα αντιδρούσε. Ο Σπαρτιάτης διοικητής Φοιβίδας, κατά την αποστολή στρατευμάτων στην Όλυνθο, κατέλαβε την Καδμεία, ακρόπολη της Θήβας. Η ενέργεια αυτή παραμένει αινιγματική, αφού, αν και ο Φοιβίδας τιμωρήθηκε, η φρουρά παρέμεινε στην Καδμεία²⁷¹. Η Σπάρτη κατάφερε με αυτόν τον τρόπο να θέσει υπό την εξουσία της τη Θήβα και το 379 π.Χ. και την Όλυνθο, ασκώντας ηγεμονία σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα, την οποία χώρισε σε δέκα περιοχές, οι οποίες είχαν την υποχρέωση να παρέχουν στρατό και χρήματα²⁷².

Λίγο αργότερα, τα γεγονότα πήραν άσχημη τροπή για τη Σπάρτη, διότι η Θήβα απελευθερώθηκε και οι εξόριστοι εγκατέστησαν δημοκρατικό πολίτευμα. Και πάλι οι πηγές παρέχουν διαφορετικές εκδοχές για αυτή την εξέλιξη²⁷³. Το 377 π.Χ., η Αθήνα, επεκτείνοντας σταδιακά το δίκτυο των συμμάχων της²⁷⁴, ίδρυσε μια δεύτερη Συμμαχία, με κύριους στόχους να σεβαστεί η Σπάρτη την ειρήνη του 386 π.Χ. και να διασφαλιστεί η πραγματική αυτονομία όλων των Ελλήνων (στ. 9-15). Είχε χαρακτήρα κατ' αρχήν αμυντικό (στ. 47-51) και η κυριαρχία της Θήβας σε όλη τη Βοιωτία δεν αναγνωρίστηκε. Σε αυτή τη διπλωματική κίνηση, οι Σπαρτιάτες απάντησαν με μία αποτυχημένη επίθεση στον Πειραιά (Ξεν. *Ελλ.* 5.4.20). Η Σπάρτη ξεκίνησε τότε ένα διμέτωπο αγώνα με την Αθήνα και τη Θήβα, ενώ αυτές ταυτόχρονα επιθυμούσαν και την αποδυνάμωση της άλλης. Σχεδόν το πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα σηματοδεύτηκε από τον τριπλό ανταγωνισμό αυτών των πόλεων για κυριαρχία στον ελληνικό χώρο και από την έντονη παρέμβαση της Περσίας, σε διπλωματικό επίπεδο.

Η μικρής διάρκειας ειρήνη του 375 π.Χ., μεταξύ της Σπάρτης, της Αθήνας και

²⁶⁹ Διοδ. 15.19.2-3. Ξεν. *Ελλ.* 5.2.11 κ.ε.. Hornblower 2011, 237-8.

²⁷⁰ Tod 1948, 53-4.

²⁷¹ Διοδ. 15.20, Ξεν. *Ελλ.*, 5.2.35, Πλούταρχος, *Πελοπίδας* 5. Είναι διαφορετικές οι μαρτυρίες από τον Διόδωρο και τον Ξενοφώντα για τα κίνητρα, την ίδια την επίθεση και την αντίδραση της Σπάρτης. Buck 1994, 65-7.

²⁷² Διοδ. 15.31.2: *Τάς τε γὰρ πόλεις ...διείλαν εἰς δέκα μέρη· ...ἐνάτην δὲ Φωκεῖς καὶ Λοκροί.* Και πάλι δεν είναι σαφές σε ποιους Λοκρούς αναφέρεται ο Διόδωρος. Pascual 2013, 488.

²⁷³ Συνοπτικά οι διαφοροποιήσεις των πηγών για την επανάσταση στη Θήβα: Buck 1994, 72.

²⁷⁴ Tod 1948, 59-70. Hornblower 2011, 240-3.

των συμμάχων τους, διέθετε όρους παρόμοιους με εκείνους της Ανταλκιδείου: αυτονομία όλων των Ελληνικών πόλεων και ανάκληση των ξένων φρουρών. Οι Θηβαίοι διαφώνησαν με την αυτονομία των Βοιωτικών πόλεων και δεν την υπέγραψαν, συνεχίζοντας τον πόλεμο με την Σπάρτη. Ο Πέρσης βασιλιάς όμως, επιθυμούσε την ειρήνη και τελικά αυτή υπογράφηκε με πρωτοβουλία της Αθήνας. Η Θήβα, όφειλε πλέον να συνετιστεί, ως σύμμαχος της Αθήνας. Πράγματι, έδωξε τις φρουρές από τις Βοιωτικές πόλεις, δεν σταμάτησε όμως τις εχθροπραξίες με την Σπάρτη. Σε ένα νέο συνέδριο, στη Σπάρτη, οι τρεις πλευρές αποφάσισαν να ανανεώσουν την Ανταλκίδειο ειρήνη, ενώ αναγνωρίστηκε και η ναυτική συμμαχία της Αθήνας. Για άλλη μια φορά δεν αναγνωρίστηκε η κυριαρχία της Θήβας έναντι των άλλων πόλεων της Βοιωτίας. Η συμμαχία Θηβαίων και Αθηναίων τερματίστηκε και ο πόλεμος με τη Σπάρτη ξανάρχισε²⁷⁵.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν οδήγησαν στην εισβολή του Κλεόμβροτου στη Βοιωτία και τη μάχη των Λεύκτρων²⁷⁶. Η μάχη ήταν ένα σημείο σταθμός, από στρατηγική και ιστορική άποψη, καθώς έληξε με την συντριβή του σπαρτιατικού στρατού. Οι εναπομείνουσες σπαρτιατικές δυνάμεις αποχώρησαν από τη Βοιωτία με την συμβολή του Ιάσωνα των Φερρών. Αυτός, μετά τα Λεύκτρα κατέστρεψε την Υάμπολη στην Φωκίδα και την Ηράκλεια Τραχινία. Αν και μεσολάβησε υπέρ των σπαρτιατικών δυνάμεων μετά τη μάχη των Λεύκτρων, κατόπιν ενήργησε προκειμένου να ελέγξει τα περάσματα στην κεντρική Ελλάδα και με αυτόν τον τρόπο να ασκήσει ηγεμονία. Η νίκη των Θηβαίων στα Λεύκτρα αποτέλεσε μια δυσάρεστη έκπληξη για τους περισσότερους Έλληνες, ιδιαίτερα για τους Αθηναίους. Η αποδυνάμωση της Σπάρτης στην Πελοπόννησο και ο γρήγορος θάνατος των Ιάσωνα και Αμύντα στο Βορρά, προσέφεραν στην Θήβα σημαντικά πεδία δράσης. Ακολούθησε μια σύντομη περίοδος θηβαϊκής ηγεμονίας στον Ελληνικό χώρο²⁷⁷. Η Θήβα εκμεταλλεύτηκε την εχθρότητα προς τη Σπάρτη στην Πελοπόννησο και παράλληλα συγκρούστηκε διπλωματικά με την Αθήνα. Με μια εκστρατεία του Επαμεινώνδα στην Κεντρική Ελλάδα, η Θήβα κατάφερε να εντάξει στη σφαίρα επιρροής της πλήθος λαών της. Δεν έχουμε

²⁷⁵ Ξεν. *Ελλ.* 6.3.19. Πλουτ., *Αγησίλαος* 28. Buck 1994, 101-3. Hornblower 2011, 249.

²⁷⁶ Ξεν. *Ελλ.* 6.4.8-15. Πλουτ., *Πελοπίδας* 23. Διόδ., 15.55-56. Πανσανίας 9.13.9-11. Buck 1994, 113-4. Hornblower 2011, 250. Για την εξέλιξη της μάχης, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία.

²⁷⁷ Η Θήβα επικρίθηκε, ήδη από την αρχαιότητα, για την αδυναμία να εκμεταλλευτεί τη νίκη στα Λεύκτρα (Ισοκράτης, *Φίλιππος* 5.53). Σύγχρονοι (Buckler 1980, 220-7. Roy 1994, 187-8. Cross 2017, 1-24), σχολίασαν την έλλειψη δυνατότητας της Θήβας για ηγεμονία στην Ελλάδα. Οι διπλωματικές της προσπάθειες, ήταν αρκετά περιορισμένες και στόχευαν κυρίως στην Κεντρική Ελλάδα.

πληροφορίες για το είδος των συμμαχιών, ούτε για την προθυμία που επέδειξαν όλα αυτά τα φύλα. Υποθέτουμε πως επρόκειτο για αμυντικές συμφωνίες, όμως ταυτόχρονα, πολλοί συνέδραμαν την Θήβα στις εισβολές της στην Πελοπόννησο²⁷⁸.

Η Θήβα και πολλοί νέοι της σύμμαχοι εισέβαλαν για πρώτη φορά στην Πελοπόννησο (370 π.Χ.), με αφορμή, αρχικά, την παροχή στήριξης στην Αρκαδική Ομοσπονδία²⁷⁹. Η εισβολή κρίθηκε επιτυχημένη, καθώς η Λακωνία λεηλατήθηκε και η ίδρυση της Μεσσήνης και της Μεγαλόπολης, κλόνισε την εξουσία της Σπάρτης²⁸⁰.

Το 369 π.Χ. πραγματοποιήθηκε η δεύτερη εισβολή του Επαμεινώνδα στην Πελοπόννησο. Θεωρητικά ήταν και αυτή επιτυχής, αν και είχε ουσιαστικά περιορισμένους στόχους. Στη συνέχεια ο Επαμεινώνδας δεν επανεξελέγη στρατηγός και για τρία χρόνια η Θήβα δεν επέστρεψε στην Πελοπόννησο²⁸¹. Στράφηκε σε άλλες διεξόδους, στο Αιγαίο, την Βόρεια Ελλάδα και στην σταθεροποίηση του ελέγχου του Κορινθιακού. Τα οφέλη από αυτές τις ενέργειες ήταν παροδικά. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν την αδυναμία της Θήβας να αποτελέσει Πανελλήνια δύναμη. Τα επανειλημμένα συνέδρια ειρήνης σε Δελφούς (368 π.Χ.) και Σούσα (367 π.Χ.) δεν είχαν αποτέλεσμα, καθώς οι Σπαρτιάτες δεν δέχονταν την επικύρωση της Μεσσηνιακής ανεξαρτησίας. Οι θέσεις της Θήβας δεν γίνονταν αποδεκτές από τις ελληνικές πόλεις²⁸².

Η τρίτη εισβολή πραγματοποιήθηκε το 366 π.Χ. και είχε ως στόχο την αύξηση της θηβαϊκής επιρροής στην Πελοπόννησο. Με αυτή την ευκαιρία, ο Επαμεινώνδας

²⁷⁸ Ξενοφ. *Ελλ.*, 6.5.23, *Αγησ.* 2.24. Διόδ., 15.57.1. Roy 1994, 189. Buckler & Beck 2008, 133-4. Cross 2017, 9. Ο Westlake (1935, 126-59) υποστήριξε πως για να γλυτώσουν τις δυναστικές έριδες μετά τον θάνατο του Ιάσωνα, διάφορα φύλα στην περιφέρεια της Θεσσαλίας στράφηκαν στην Θήβα. Η συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις σχετιζόταν με τη θέλησή τους για λειψασία και την επιδίωξη καλών σχέσεων με τη Θήβα. Το 362 π.Χ., οι Φωκείς, παρότι είχαν συμμετάσχει στην 1^η (Ξεν. *Ελλ.* 6.5.23), αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην 4^η εισβολή στην Πελοπόννησο, με την αιτιολογία πως δεν είχαν συμφωνήσει σε επιθετικές ενέργειες (Ξεν. *Ελλ.* 7.5.4). Αντίθετα, το 366 π.Χ. οι πόλεις της Αχαΐας υποσχέθηκαν να ακολουθούν τους Θηβαίους όπου και αν τους οδηγούσαν. Όσον αφορά τους Λοκρούς, δεν διευκρινίζεται στις πηγές, αλλά πιθανότατα αναφέρονται στους δυτικούς, εφόσον καταγράφονται και φύλα ακόμα πιο δυτικά, ενώ οι ανατολικοί συνδέονταν ήδη με τη Θήβα.

²⁷⁹ Roy 1994, 190. Η διαμάχη ολιγαρχικών και δημοκρατικών στην Τεγέα βρήκε νικητές τους δημοκρατικούς, με την υποστήριξη της Μαντίνειας, η οποία πρότεινε τη δημιουργία μιας Αρκαδικής Ομοσπονδίας, ωθώντας τη Σπάρτη να εκστρατεύσει εναντίον της. Η Μαντίνεια έλαβε βοήθεια από μεγάλο μέρος της Αρκαδίας, την Ήλιδα, το Άργος και την Βοιωτία. Όταν ο συμμαχικός στρατός έφτασε, οι Σπαρτιάτες είχαν ήδη αποσυρθεί. Τότε, οι Πελοποννήσιοι έπεισαν τον Επαμεινώνδα να εισβάλει στη Λακωνία.

²⁸⁰ Ξεν. *Αγησ.* 2.24, Ξεν. *Ελλ.* 6.5.23-31. Πανσ. 8.27.1-3, 9.15.6. Roy 1994, 191-3. Hornblower 2011, 255. Cross 2017, 10-1.

²⁸¹ Βλ. Roy 1994, 191-2. Cross 2017, 11.

²⁸² Ξεν. *Ελλ.* 7.1.40: *ἔπεμπον οἱ Θηβαῖοι πρέσβεις ἐπὶ τὰς πόλεις, ὁμύναι κελεύοντες ποιήσιν κατὰ τὰ βασιλέως γράμματα ... οἱ Κορίνθιοι, καὶ ἀπεκρίναντο ὅτι οὐδὲν δέοιντο πρὸς βασιλέα κοινῶν ὄρκων, ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι πόλεις κατὰ ταῦτα ἀποκρινόμεναι.*

«απελευθέρωσε» από αχαϊκές φρουρές, την Δύμη, την Ναύπακτο και την Καλυδώνα²⁸³. Η αιτία ήταν πιθανόν ότι οι Αχαιοί εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της Σπάρτης. Αν και σύμμαχοι με την Σπάρτη, η Κόρινθος, ο Φλιούντας και η Επίδαυρος υπέγραψαν το 365 π.Χ. ειρήνη με τη Θήβα και το Άργος. Η Ήλιδα και η Αχαΐα, τότε, συνασπίστηκαν με την Σπάρτη εναντίον της Αρκαδίας. Η Αθήνα, η Βοιωτία, η Μεσσηνία και το Άργος, τάχθηκαν με τους Αρκάδες, οι οποίοι ήταν νικητές στη διαμάχη²⁸⁴.

Η τελευταία εκστρατεία του Επαμεινώνδα στην Πελοπόννησο (362 π.Χ.), είχε ως στόχο τη Σπάρτη. Μετά από αποτυχημένες προσπάθειες, ο Επαμεινώνδας και οι σύμμαχοί του αντιμετώπισαν τελικά τη Σπάρτη, την Αθήνα και τους συμμάχους τους κοντά στην Μαντίνεια. Ήταν μια μεγάλη μάχη, η οποία έληξε χωρίς αποφασιστικό αποτέλεσμα²⁸⁵. Οι Έλληνες, κατόπιν, συμφώνησαν σε μια κοινή ειρήνη και διαμήνυσαν στον Πέρση βασιλιά πως έπρεπε να τη σεβαστεί και αυτός²⁸⁶. Από αυτή την ειρήνη αποκλείστηκε η Σπάρτη, από τη στιγμή που αρνήθηκε την επισημοποίηση της ανεξάρτητης Μεσσηνίας²⁸⁷.

²⁸³ Διόδωρος, 15.75.2: *Επαμεινώνδας δ' ὁ Θηβαῖος μετὰ δυνάμεως ἐμβαλὼν εἰς Πελοπόννησον τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τινὰς ἄλλας πόλεις προσηγάγετο, Δύμην δὲ καὶ Ναύπακτον καὶ Καλυδῶνα φρουρουμένην ὑπ' Ἀχαιῶν ἠλευθέρωσεν*. Roy 1994, 194. Cross 2017, 14. Οι Αχαιοί επανήλθαν στην Ναύπακτο σε άγνωστη χρονολογία, με την συγκατάθεση ίσως της Σπάρτης (ο Lerat 1952 II, 49, πρότεινε την περίοδο του Τρίτου Ιερού πολέμου ως ιδανική περίπτωση). Η εχθρική στάση των Αχαιών απέναντι στους Θηβαίους, ίσως είχε και αυτή την εξήγηση, αν και ο Rzepka (2004, 158, υπ. 4) αρνείται την μαρτυρία ως αληθή.

²⁸⁴ Διόδ., 15.77.1-3. Ξεν. *Ελλ.*, 7.4.12-3, 7.4.27-31. *IG* II² 112. Roy 1994, 200, 203. Rhodes & Osborne 2003, 210-3.

²⁸⁵ Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Ξενοφώντα (*Ελλ.*, 7.5.26-7): *ὁ δὲ θεὸς οὕτως ἐποίησεν ὥστε ἀμφοτέροι μὲν τροπαῖον ὡς νενικηκότες ἐστήσαντο, τοὺς δὲ ἱσταμένους οὐδέτεροι ἐκάλυνον, νεκροὺς δὲ ἀμφοτέροι μὲν ὡς νενικηκότες ὑποσπόνδους ἀπέδωσαν, ἀμφοτέροι δὲ ὡς ἡττημένοι ὑποσπόνδους ἀπελάμβανον*, 27. *νενικηκέναι δὲ φάσκοντες ἐκάτεροι οὔτε χώρα οὔτε πόλει οὔτ' ἀρχῇ οὐδέτεροι οὐδὲν πλέον ἔχοντες ἐφάνησαν ἢ πρὶν τὴν μάχην γενέσθαι*. Σύμμαχοι της Θήβας βρέθηκαν και στις δύο παρατάξεις, δείχνοντας πως διπλωματικά η Θήβα είχε αποτύχει, αν και για άλλη μια φορά ήταν νικήτρια στο πεδίο της μάχης. Αμφοτέροι οι Λοκροί βρίσκονταν στο πλευρό της. Roy 1994, 204.

²⁸⁶ *IG* IV 556. Tod 1948, 138-41. Rhodes & Osborne 2003, 214-6.

²⁸⁷ Διόδωρος 15.89.1-2. Roy 1994, 207-8.

ΚΕΦ. VIII. ΟΙ Γ' ΚΑΙ Δ' ΙΕΡΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Η μάχη της Μαντίνειας σηματοδότησε το τέλος της Θηβαϊκής ηγεμονίας και οδήγησε σε νέα εποχή την εξωτερική πολιτική των πόλεων: η Μακεδονία παρουσιάζεται πλέον ως ο κύριος ρυθμιστής των εξελίξεων. Ο Τρίτος και ο Τέταρτος Ιερός Πόλεμος ξέσπασαν με πρόσχημα την διαχείριση της γης των Δελφών από τους γείτονές τους, όμως γρήγορα γενικεύονταν σε αγώνες για την ηγεμονία. Προέκυψε η Φωκίδα ως νέα δύναμη στην Κεντρική Ελλάδα. Ο Τρίτος Ιερός Πόλεμος, όμως, ανάγκασε την Αμφικτιονία να ζητήσει την εμπλοκή της Μακεδονίας στις εξελίξεις της νότιας Ελλάδας. Όταν ξεκίνησε ο Τέταρτος Ιερός Πόλεμος, η Μακεδονία ήταν η σημαντικότερη δύναμη στον ελληνικό χώρο. Ο Φίλιππος νίκησε τον ελληνικό συνασπισμό στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.), τερματίζοντας τον πόλεμο και ολόκληρη εποχή.

Οι Θηβαίοι κατηγόρησαν τους Φωκείς ως ιερόσυλους εξαιτίας της καλλιέργειας της ιερής γης των Δελφών²⁸⁸. Το Αμφικτιονικό συνέδριο αποφάσισε να τους επιβάλει πρόστιμο, το οποίο οι Φωκείς αδυνατούσαν να πληρώσουν. Αυτοί στράφηκαν για υποστήριξη στη Σπάρτη, η οποία τους βοήθησε να εξοπλίσουν στρατό, με τον οποίο κατέλαβαν το μαντείο των Δελφών. Με τους Φωκείς συμάχησαν επίσης οι Αθηναίοι και οι Θεσσαλοί. Τα υπόλοιπα μέλη της Αμφικτιονίας κήρυξαν τον πόλεμο στους Φωκείς²⁸⁹. Αμέσως, οι Αμφισσείς προσπάθησαν να καταλάβουν το μαντείο, αλλά απωθήθηκαν από τον Φιλόμηλο, αρχηγό των Φωκέων. Αυτός, στη συνέχεια, εισέβαλλε επανειλημμένα στη δυτική Λοκρίδα²⁹⁰. Το 355 π.Χ., οι Θεσσαλοί πέρασαν τις Θερμοπύλες και ενώθηκαν με τους Λοκρούς, αλλά σε μάχη στον λόφο Αργόλα, ο στρατός της Αμφικτιονίας γνώρισε βαριά ήττα. Οι επιζώντες ενώθηκαν με τον βοιωτικό στρατό και οδήγησαν με μικροσυμπλοκές τους Φωκείς σε υποχώρηση από τη Λοκρίδα. Σε σύγκρουση με τους Βοιωτούς στο Νέο της Φωκίδας, οι Φωκείς γνώρι-

²⁸⁸ Διόδωρος 16.23.3 «οἱ δὲ Φωκεῖς ἐπεργασάμενοι πολλὴν τῆς ἱερᾶς χώρας τῆς ὀνομαζομένης Κιρράϊας δίκας ὑπέσχον ἐν Ἀμφικτιόσσι ...». Hornblower 2011, 275. Mower 2016, 56, 58.

²⁸⁹ Η πρόκληση ενός πολέμου ήταν ίσως στα θηβαϊκά σχέδια. Οι αντίπαλες δυνάμεις του πολέμου, στο Διόδωρος 16.29.1, 16.30.3-4. Buckler 1989, 39-41. Ellis 1994, 741.

²⁹⁰ Διόδ. 16.24.4, 30.1-3: δε γνωρίζουμε τις δυνάμεις των Λοκρών, οι μισθοφόροι του Φιλόμηλου όμως ήταν πάνω από δέκα χιλιάδες. Ο Lerat (1952 II, 46-51) θεώρησε, αναπόδεικτα, πως οι Αμφισσείς υποτάχθηκαν στον Ονόμαρχο και πως αυτό ήταν το τέλος της ανάμειξης των Δυτικών Λοκρών στον πόλεμο: Buckler 1989, 24, 39-45. Mower 2016, 58-9, 62. Ο Ellis (1994, 741) θεώρησε πως το *Ἀμφισσείζ δὲ καταπληζάμενος ἠνάγκασεν ὑποτάττεσθαι* (Διόδ. 16.33.3) υποδηλώνει τουλάχιστον την κατάκτηση της Ἀμφισσας. Υποθέτουμε όμως ότι το 355/4 π.Χ., πολιορκήσε την πόλη ανεπιτυχώς και ο Φιλόμηλος. Μια αθηναϊκή επιγραφή (IG II² 148, Syll³ 198) χρονολογούμενη το 356 π.Χ., μας πληροφορεί για μια συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Αθήνας και Λοκρίδας. Για ακόμη μια φορά δε γνωρίζουμε σε ποιους Λοκρούς αναφέρεται, άλλωστε αμφότεροι οι Λοκροί παρέμειναν καθ' όλη τη σύγκρουση εχθροί των Φωκέων και τα εδάφη τους έγιναν πεδία συγκρούσεων. Pascual 2013, 496.

σαν σκληρή ήττα και ο Φιλόμηλος σκοτώθηκε. Μολαταύτα, είχαν πετύχει τον αρχικό τους στόχο, να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους στους Δελφούς και να αντιμετωπίσουν τους Εσπέριους Λοκρούς. Η Φωκίδα ήταν περικυκλωμένη από εχθρούς, οπότε ο κύριος στόχος της ήταν να μην τους επιτρέψει να ενώνουν το στρατό τους, ώστε να έχει πιθανότητα να τους νικά ξεχωριστά. Επιπλέον, μπορούσε να εκμεταλλευτεί την κεντρική της θέση και να επιτίθεται ξαφνικά οπουδήποτε. Η στρατηγική ακολουθήθηκε, όσο είχε τη δυνατότητα να εξοπλίζει μισθοφόρους με τα χρήματα των Δελφών²⁹¹.

Τον Φιλόμηλο διαδέχθηκε ο Ονόμαρχος, ο οποίος σύλησε τους θησαυρούς των Δελφών για να χρηματοδοτήσει μισθοφορικό στρατό. Εκστράτευσε επιτυχώς εναντίον των ανατολικών Λοκρών, των Βοιωτών και των Θεσσαλών, προκαλώντας για πρώτη φορά την παρέμβαση του Φιλίππου Β' (354 π.Χ.). Αρχικά οι Μακεδόνες ηττήθηκαν σε δύο μάχες από τους Φωκείς. Ο Φίλιππος κατάφερε να επιβληθεί στην μάχη του Κροκωτού Πεδίου, κατά την οποία ο Ονόμαρχος σκοτώθηκε. Μετά τη μάχη ο Φίλιππος ορίστηκε ταγός των Θεσσαλών, η κάθοδός του, όμως, σταμάτησε στις Θερμοπύλες, καθώς το πέρασμα φυλάσσονταν από αντιμακεδονικό συνασπισμό²⁹². Ο Φάυλλος, διάδοχος του Ονόμαρχου, προχώρησε σε σειρά εκστρατειών στην βοιωτική επικράτεια, γνωρίζοντας κυρίως ήττες. Την επόμενη χρονιά στράφηκε στην ανατολική Λοκρίδα, καταλαμβάνοντας τις πόλεις της. Ο Φάυλλος πέθανε ένα χρόνο αργότερα και οι Βοιωτοί βρήκαν ευκαιρία να αντεπιτεθούν. Οι δύο δυνάμεις αναλώθηκαν σε συνοριακές μάχες, μέχρι που οι Θηβαίοι κάλεσαν τον Φίλιππο. Το έτος 346 π.Χ. τρεις διαφορετικές συνθήκες ειρήνης τερμάτισαν τις εχθροπραξίες. Οι Φωκείς, μην έχοντας άλλη δυνατότητα να πολεμήσουν, άμεσα παραδόθηκαν στον Φίλιππο και ταυτόχρονα τερμάτισαν τον πόλεμο με την Αμφικτιονία, δεχόμενοι σκληρές ποινές²⁹³. Στη συνέχεια, ο Φίλιππος συνήψε ειρήνη με την Αθήνα²⁹⁴.

²⁹¹ Pascual 2013, 492.

²⁹² Ellis 1994, 743-6. Hammond 1994, 368. Worthington 2014, 48. Mower 2016, 63-5.

²⁹³ Διόδωρος 16.59.3-4 «οἱ δὲ Φωκεῖς συντριβέντες ταῖς ἐλπίσι παρέδωκαν ἑαυτοὺς τῷ Φιλίππῳ. 4. ὁ δὲ βασιλεὺς ἄνευ μάχης ἀνελπίστως καταλύσας τὸν ἱερὸν πόλεμον ... ἔκρινεν οὖν συναγαγεῖν τὸ τῶν Ἀμφικτυόνων συνέδριον καὶ τούτῳ τὴν περὶ τῶν ὅλων διάγνωσιν ἐπιτρέψαι.». Buckler 1989, 141-2. Ellis 1994, 758-9. Hornblower 2011, 281-2. Mower 2016, 66-70. Για το πρόστιμο που επιβλήθηκε στους Φωκείς και τα ενεργά μέλη της Αμφικτιονίας: Tod 1946, 209-14.

²⁹⁴ Η πορεία του πολέμου: Διόδωρος 16.23-33. Lerat 1952 II, 47-8. Sawada 1993, 22-40. Buckler 1994, 100-1. Buckler & Beck 2008, 253-5. Hornblower 2011, 276-282. Mower 2016, 71-3. Εκτός από την επίθεση των Αμφισσέων στους Δελφούς, στον Διόδωρο (16.25.2-3, 16.28.3, 16.30.3-4, 16.33.2-3), περιγράφονται οι εισβολές των Φωκέων στην Λοκρίδα. Για άλλη μια φορά ο Διόδωρος δεν το διευκρινίζει, αλλά επρόκειτο για την Επικνημίδα Λοκρίδα.

Οι Λοκροί της Άμφισσας, παρακινημένοι ίσως από Θηβαίους, κατέθεσαν στο Αμφικτιονικό Συνέδριο μια πρόταση καταδίκης των Αθηναίων για ασέβεια²⁹⁵, αλλά το αίτημα δεν εισακούστηκε. Ο Αισχίνης ανέσυρε έναν παλιό όρκο²⁹⁶ και αντιπρότεινε να κατηγορηθούν οι Αμφισσείς, γιατί καταπάτησαν τα ιερά κτήματα των Δελφών που όφειλαν να μένουν οικονομικά ανεκμετάλλευτα. Οι Αμφισσείς κρίθηκαν ένοχοι, αλλά μια άμεση επίθεση εναντίον τους αποκρούστηκε εύκολα. Έτσι, αποφασίστηκε ένας ακόμη Ιερός Πόλεμος. Γρήγορα, βαρύ πρόστιμο τους επιβλήθηκε και αιτήθηκε η εξορία των ιερόσυλων. Όταν ο στρατός της Αμφικτιονίας διαλύθηκε, οι Αμφισσείς γνωστοποίησαν ότι δεν θα τηρούσαν τους όρους²⁹⁷. Η ενέργεια των Θηβαίων να καταλάβουν τη Νίκαια, στις Θερμοπύλες, θεωρητικά προστάτευε την Κεντρική Ελλάδα από τον Φίλιππο. Η Αμφικτιονία όμως ζήτησε από τον Φίλιππο να ηγηθεί εκστρατείας εναντίον των Αμφισσέων και εκείνος δέχθηκε πρόθυμα²⁹⁸. Μέσω των ορεινών περασμάτων της Οίτης παράκαμψε τις Θερμοπύλες και εισέβαλε στη Φωκίδα, στρατοπεδεύοντας στην Ελάτεια. Προσπάθησε να προσεταιριστεί τις φωκικές πόλεις και τη Θήβα. Η Αθήνα κατάλαβε πως κινδύνευε και ο Δημοσθένης πρόσφερε στους Θηβαίους αρκετές παραχωρήσεις για να εξασφαλίσει την συμμαχία τους. Επίσης, στρατός τοποθετήθηκε στα σύνορα. Οι Θηβαίοι πείστηκαν και η συμμαχία με την Αθήνα, έγινε πραγματικότητα. Ένα εκστρατευτικό σώμα των Αθηναίων κατέλαβε πέρασμα κοντά στην Ελάτεια, ενισχύοντας τους Βοιωτούς. Ένα άλλο στράτευμα, μισθοφορικό, μετέβη στην περιοχή του Κυτίνιου μαζί με τους Αμφισσείς, φράσσοντας το πέρασμα. Όταν η επιτήρησή του χαλάρωσε, ο Φίλιππος κατάφερε να εισβάλει στη Φωκίδα, Κατόπιν πέρασε στη Λοκρίδα και κατέλαβε την Άμφισσα²⁹⁹ και την Ναύπακτο³⁰⁰. Έπει-

²⁹⁵ Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος* 116: «Ἐμφισσεῖς ὑποπεπτωκότες τότε καὶ δεινῶς θεραπεύοντες τοὺς Θηβαίους εἰσέφερον δόγμα κατὰ τῆς ἡμετέρας πόλεως, πεντήκοντα ταλάντοις ... ὅτι χρυσᾶς ἀσπίδας ἀνέθεμεν πρὸς τὸν καινὸν νεῶν πρὶν ἐξαρέσασθαι, καὶ ἐπεγράψαμεν τὸ προσῆκον ἐπίγραμμα: "Ἀθηναῖοι ἀπὸ Μήδων καὶ Θηβαίων, ὅτε τάναντία τοῖς Ἑλλήσιν ἐμάχοντο"». Η κατηγορία αφορούσε ένα χρυσό ανάθημα, πριν την κατασκευή του καινούριου ιερού, έπειτα από την ιεροσυλία των Φωκέων, με την επιγραφή "οι Αθηναίοι, επί των λαφύρων των Μήδων και των Θηβαίων, όταν πολεμούσαν εναντίον των Ελλήνων". Lerat 1952 II, 51. Pickard-Cambridge 1979, 359.

²⁹⁶ Βλ. για τον Α΄ Ιερό Πόλεμο, στο παρόν. Lerat 1952 II, 52. Pickard-Cambridge 1979, 359-61.

²⁹⁷ Bonner & Smith 1943, 4. Lerat 1952 II, 52. Για τα πρώιμα γεγονότα: Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφ.* 123-4 και Δημοσθ. *Περὶ τοῦ Στεφάνου* 151.

²⁹⁸ Δημοσθένης, *Υπὲρ Κτησιφῶντος περὶ τοῦ Στεφάνου* 143. Υπενθύμισε πώς ήταν ο μόνος που προειδοποίησε ότι ένας αμφικτιονικός πόλεμος θα μπορούσε να φέρει τον Φίλιππο στην Αθήνα: «καὶ τότε εὐθὺς ἐμοῦ διαμαρτυρομένου καὶ βοῶντος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πόλεμον εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσάγεις, Αἰσχίνη, πόλεμον Ἀμφικτιονικόν».

²⁹⁹ Πολύαινος, *Στρατηγήματα* 4.2.8. Πλούταρχος, *Δημοσθένης* 18. Lerat 1952 II, 53. Ellis 1994, 77-9.

³⁰⁰ Δημοσθ. *Φιλιππικός Γ΄* 34, (341 π.Χ.), οὐκ Ἀχαιῶν Ναύπακτον ὁμόμοκεν Αἰτωλοῖς παραδώσειν. Ο Φίλιππος είχε υποσχεθεί τη Ναύπακτο στους Αιτωλούς το 343-2 π.Χ. ή νωρίτερα. Έτσι μαθαίνουμε ότι

τα μέσω των Δελφών, έφτασε στην Ελάτεια. Οι Αθηναίοι και Βοιωτοί υποχώρησαν στην Χαιρώνεια. Εκεί αποφάσισαν να τον αντιμετωπίσουν, επικουρούμενες από τα μέλη της Β΄ Αθηναϊκής συμμαχίας, τους Λοκρούς και τα περισσότερα φύλα της Κεντρικής Ελλάδας. Η μάχη έληξε με τη συντριπτική τους ήττα³⁰¹. Μετά τη νίκη του, ο Φίλιππος υπέγραψε διμερείς συμφωνίες με τους ηττημένους. Το 338 π.Χ. συγκάλεσε συνέδριο στην Κόρινθο, όπου μετείχαν όλες οι ελληνικές πόλεις, προτείνοντας την σύναψη μιας κοινής ειρήνης, στο πλαίσιο της οποίας οι περισσότερες πολιτικές ενώσεις των κοινών, διαλύθηκαν³⁰².

η πόλη είχε γίνει ξανά αχαϊκή κάποια στιγμή μετά την «απέλευθέρωση» της. Παραμένει προς διερεύνηση, αν ο Φίλιππος κατέλαβε την Ναύπακτο μαζί με την Άμφισσα, πριν ή μετά τη Χαιρώνεια (Lerat 1952 II, 55). Η συμβολή του Φιλίππου στην αιτωλική κυριαρχία στην Ναύπακτο φαίνεται πάντως αδιαμφισβήτητη (Στράβων 9.4.7. *ἔστι δὲ νῦν Αἰτωλῶν Φιλίππου προσκρίναντος*). Βλ. Merker 1989, 307-11. Έχει απασχολήσει την έρευνα αν το γεγονός ευθύνεται για την έχθρα και των δύο προς την Μακεδονία. Στη Χαιρώνεια και το 331 π.Χ. οι Αχαιοί βρίσκονταν στην αντιμακεδονική παράταξη. Οι Αιτωλοί από την αρχή της βασιλείας του Αλέξανδρου Γ΄ ήταν εχθρικοί προς την Μακεδονία, ενώ πρέπει να υπολογιστεί και η κατ' εξαίρεση διάλυση της Αιτωλικής Ομοσπονδίας ως τιμωρία από τον Φίλιππο (Hornblower 2011, 286).

³⁰¹ Carlier 2003, 141-5. Hornblower 2011, 285. Worthington 2014, 85-90.

³⁰² Tod 1946, 224-31. Ο όρκος είναι παρόμοιος με της Κορινθιακής Συμμαχίας το 336 π.Χ.. Οι ψήφοι ανταποκρίνονταν στην δύναμη που είχαν στο Συνέδριο. Διακρίνονται όλα τα φύλα της Κεντρικής Ελλάδας. Οι Λοκροί διέθεταν τρεις ψήφους συνολικά και υπολογίζονταν ως ένα φύλο. Ellis 1994, 782-5. Carlier 2003, 147-8.

Γ' ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦ.Ι. ΤΟ ΛΟΚΡΙΚΟ ΕΘΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΘΟ ΕΩΣ ΤΟΝ 4^ο αι. π.Χ.

Οι Λοκροί ανέπτυξαν τον ιδρυτικό τους μύθο, ο οποίος, ως είθισται, βασίστηκε στις πράξεις ενός ομώνυμου μυθικού βασιλιά. Ο μύθος διανθίστηκε με λεπτομέρειες εκτός της λοκρικής παράδοσης, καθώς οι αρχαίοι επιχείρησαν να εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο δυο λαοί κοντινών περιοχών μοιράζονταν το ίδιο όνομα. Έτσι, σε ένα προελληνικό παρελθόν, *Λοκρός Λελέγων ήγησατο λαῶν* και τους οδήγησε στην γη που ιστορικά ονομάστηκε Λοκρίδα. Οι Λέλεγες, σύμφωνα με τη μυθολογία προήλθαν από τις πέτρες που έριχναν ο Δευκαλίωνας και η Πύρρα, μετά την πλημμύρα. Η σύνδεση του Λοκρού με τη γενιά του Δευκαλίωνα ήταν λοκρική επινόηση: ο Λοκρός ήταν γιός του Φύσκου και εγγονός του Αμφικτίονα, ο οποίος ήταν γιός του Δευκαλίωνα³⁰³. Όταν οι Λοκροί συμπεριελήφθησαν στους αιτωλικούς μύθους, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, τον 3^ο π.Χ. αιώνα, ο Αιτωλός³⁰⁴ τοποθετήθηκε μεταξύ Φύσκου και Αμφικτίονα, είτε πριν από τον Λοκρό, είτε συχνότερα αντικαθιστώντας τον.

Ο Λοκρός ήταν επίσης ο πατέρας του Οπούντα και ύστερα από μια αντιπαράθεση μαζί του, έφυγε και αναζήτησε νέα γη, ιδρύοντας τις πόλεις της μετέπειτα δυτικής Λοκρίδας. Με αυτό το κίνημα εποικισμού, εξηγήθηκε η ύπαρξη του κοινού ονόματος των δυο περιοχών³⁰⁵. Το αφήγημα δεν πρέπει να γνώρισε μεγάλη απήχηση στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, έδωσε όμως την ευκαιρία στους Λοκρούς να ορίσουν τον επώνυμο γενάρχη τους και να δημιουργήσουν ένα πλέγμα που θα τους επέτρεπε να εισαχθούν στην ελληνική μυθολογική γενεαλογία. Διακήρυξαν την ελληνική τους ταυτότητα αλλά και το δικαίωμα συμμετοχής στην Αμφικτιονία.

³⁰³ Πλουτ. *Αίτια Ελλ.* 15: *Φυσκίου τοῦ Ἀμφικτιόνος υἱὸς ἦν Λοκρός· ἐκ δὲ τούτου καὶ Καβύης Ὀποῦς*. Με αυτή τη γενεαλογία συμφωνούν οι πηγές: Στράβων 7.7.2. Ψ-Απολλόδορος 1.8.1. Ψ-Σκύμνος 587. Στέφανος Β. 6.75.7 Oldfather 1926, 1156.22-32, 1156.51-58. Lerat 1952 II, 12-4. Hall 2009, 608-9. Monedero 2013, 413.

³⁰⁴ Ο Στέφανος Β. (5.116) παρέθεσε την εκδοχή: ο Αιτωλός ήταν πατέρας του Φύσκου, γιός του Αμφικτίονα και εγγονός του Δευκαλίωνα. Οι Αιτωλοί υπήρχαν ήδη στην λοκρική παράδοση (Ψ-Σκύμνος 587, Πανσανίας 5.3.7, Στέφανος Β. 6.75). Ο Όξυλος που οδήγησε Ηρακλείδες και Δωριείς στην Πελοπόννησο μέσω Ναυπάκτου ήταν Αιτωλός βασιλιάς. Το ίδιο και ο Θόας, ο οποίος στο τέλος του Τρωικού πολέμου μετέφερε το άγαλμα της Αθηνάς Ιλιάδας στην Αμφισσα. Ο πατέρας του, ο Ανδραίμονας, ήταν ο μυθικός οικιστής της πόλης. Antonetti 1990, 61-2. Funke 2015, 91.

³⁰⁵ Πλουτ. *Αίτια Ελλ.* 15. Lerat 1952 II, 13-7. Ο εποικισμός τοποθετείται χρονικά μεταξύ του Τρωικού πολέμου και της «Καθόδου των Δωριέων». Η μη αναφορά του Ομήρου στον «κατάλογο των πλοίων» (Ιλιάδα, Β.527-35), οδήγησε στην υπόθεση πως συνέβη αργότερα από τα γεγονότα του έπους. Οι λοκρικές πόλεις που αναφέρονται μετέπειτα ανήκαν στους ανατολικούς Λοκρούς (Simpson & Lazenby 1970, 47-50). Την τοποθέτησή του στα ιστορικά χρόνια υποστήριξε η Katsonopoulou (2018, 224). Η Daverio Rocchi (2015, 179-180, 184) θεώρησε πως η αρχαιολογία υποστηρίζει τον μύθο, εφόσον τα κατάλοιπα της δυτικής Λοκρίδας έπονται χρονικά αυτά της ανατολικής. Η μυθολογική αυτή κίνηση όμως δεν ταιριάζει με τις θεωρίες προέλευσης των Λοκρών.

Η «απόδειξη» της ελληνικής καταγωγής επετεύχθη και με τη συμμετοχή στον πρώτο πανελλήνιο κοινό αγώνα: τον Τρωικό πόλεμο. Αν η παρουσία του Λοκρού δεν ήταν αρκετή, εκτός από το να εξηγήσει απλοϊκά το όνομα, ένα άσχημο περιστατικό λειτούργησε τελικά ευεργετικά για τις δύο απομακρυσμένες λοκρικές περιοχές: ο Αίαντας, αρχηγός των Λοκρών, επιχείρησε κατά την λεηλασία της Τροίας να βιάσει την ιέρεια της θεάς Αθηνάς Κασσάνδρα, μέσα στο ναό της. Στην προσπάθειά του, έριξε το άγαλμα της θεάς. Κατά την επιστροφή στην Λοκρίδα, ο Αίαντας πλήρωσε με τη ζωή του το τίμημα για το έγκλημα που διέπραξε³⁰⁶. Η θεά όμως δεν εξευμενίστηκε, προκαλώντας δεινά και στους Λοκρούς. Έτσι, ακολουθώντας ένα χρησμό, οι Λοκροί όφειλαν να στέλνουν δυο παρθένες να υπηρετούν στο ναό της Αθηνάς στο Ίλιον³⁰⁷.

Η ανάγκη εξευμενισμού της θεάς και η ευθύνη καθαρμού της *ύβρεως* του εγκλήματος του προγονικού τους βασιλιά, προώθησε την αλληλεγγύη μεταξύ των Λοκρών. Ο εποικισμός συνεπαγόταν κοινή καταγωγή, οπότε ο Αίαντας υπήρξε ο βασιλιάς όλων. Ο λαός, ήταν απόγονος των πολεμιστών της Τροίας³⁰⁸, άρα κατά έναν τρόπο συνυπεύθυνος. Συνεπώς, το καθήκον προς τη θεά ήταν συλλογικό, πάνω από κοινωνική ομάδα ή τοπικό περιορισμό. Την υποχρέωση να προσφέρουν τις νεαρές κοπέλες στο ναό της Αθηνάς, αποδέχθηκαν οι ευγενείς των «εκατό σπιτιών»³⁰⁹, μιας αριστοκρατίας που εκπροσωπείτο σε όλο το λοκρικό έθνος³¹⁰.

³⁰⁶ Πανσανίας 1.15.2· 10.26.3. Πλούταρχος, *Ηθικά, Περί τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων* 12. Ήταν ο μόνος αρχηγός των Αχαιών που πνίγηκε, αλλά οι Λοκροί συνειδητά το αποσιώπησαν από την παράδοσή τους. Severyns 1963, 92.

³⁰⁷ Οι κοπέλες προσέφεραν ενιαύσια (αρχικά ισόβια) υπηρεσία στο ναό της Αθηνάς και έπειτα μάλλον επέστρεφαν στη Λοκρίδα. Redfield 2003, 90-129: για την «θυσία» των παρθένων και άλλα παράλληλα από την αρχαία ελληνική παράδοση.

³⁰⁸ Οι Λοκροί που ακολούθησαν τον Αίαντα περιγράφηκαν στην Ιλιάδα (N 713-8) να πολεμούν με τόξα. Στα ιστορικά χρόνια, αντίστοιχα, οι δυτικοί Λοκροί πολεμούν με ελαφριά εξάρτηση (Θουκ. 3.94.4, 97.2, *ψιλῶν γὰρ ἀκοντιστῶν*. Ξενοφ. *Ελλ.* 4.2.17).

³⁰⁹ Πολύβιος 12.4, *τὰς ἑκατὸν οἰκίας...* *ἐξ ὧν ἔμελλον οἱ Λοκροὶ... κληροῦν τὰς ἀποσταλῆσομένας παρθένους εἰς Ἰλιον*). Σε συνδυασμό με τους *Αἰάντειους* (βλ. επόμενη υπ.) και πιθανώς με άλλες προνομιούχες ομάδες (*Περροθαριῶν καὶ Μυσαχέον*, IG IX, 1² 3.718, στ. 27-8) προκύπτει πως οι αριστοκρατικές οικογένειες είχαν καίριο ρόλο στη διατήρηση της συνοχής του λοκρικού έθνους, που ξεπερνούσε τις πόλεις. Monedero 2008, 327-8. Katsonopoulou 2018, 227-8.

³¹⁰ Η IG IX 1² 3.706 περιγράφει τα προνόμια που παρέχονταν στην οικογένεια των Αιάντειων, που είχε αναλάβει να στέλνει τα νεαρά κορίτσια της στην Τροία. Χρονολογείται στο α' μισό του 3^{ου} π.Χ. αιώνα και βρέθηκε στην Οιάνθεια. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποδεικνύει το υψηλό εθνικό αίσθημα των Λοκρών: οριζόταν η συνέχεια της πανλοκρικής γιορτής στο διηνεκές (στ.14: *παναγυρίζειν δὲ τοὺς Λοκροὺς πάντας*) και τονιζόταν η υποχρέωση όλων να τηρούνται τα συμφωνηθέντα. Δεν φαίνεται η πολιτική αντιπροσώπευση των Λοκρών, μόνο εθνικά οι Λοκροί, η πόλη Νάρυκα, οι πολίτες της και τέλος η αριστοκρατική οικογένεια των Αιάντειων. Monedero 2008, 327.

Εξαιτίας του εποικισμού της Δυτικής Λοκρίδας, ο Αϊάντας και η Αθηνά Ιλιάδα συνέβαλαν στο σχηματισμό μιας ισχυρής πανλοκρικής παράδοσης. Η αέναη υποχρέωση προς τη θεά, οδήγησε σε εξάπλωση της λατρείας της: ιερό της Αθηνάς Ιλιάδας υπήρχε στους Φυσκείς, διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο των δυτικών Λοκρών και στην Άμφισσα³¹¹, τη σπουδαιότερη πόλη τους, η οποία μπορεί να απείχε από τους πολιτικούς σχηματισμούς, αλλά διατηρούσε θρησκευτικούς δεσμούς με το έθνος. Οι Λοκροί, παρά το έγκλημά του, ήταν περήφανοι για τον μυθικό βασιλιά τους: η ανδρεία του καταγράφηκε από τον Όμηρο και οι Επιζεφύριοι Λοκροί τον μνημόνευαν πριν τις μάχες³¹². Οι Λοκροί τον ηρωοποίησαν και διοργάνωναν γιορτή προς τιμήν του, τα *Αϊάντεια*. Οι Οπούντιοι Λοκροί επέλεξαν τη μορφή του για την εμπρόσθια όψη όλων των νομισματικών σειρών της ομοσπονδίας τους, κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα.

Στις περισσότερες περιπτώσεις των φιλολογικών πηγών, υπήρχε η μέριμνα να διευκρινίζονται οι *Λοκροί*. Ο προσδιορισμός «*Εσπέριοι*» θα ήταν απαραίτητος, μόνο στην περίπτωση που έπρεπε να ξεχωρίζουν³¹³. Οι ανατολικοί Λοκροί χωρίζονταν με τη σειρά τους σε δύο μέρη, τους *Επικνημίδιους* και τους *Υποκνημίδιους*. Οι πρώτοι καταλάμβαναν το Β.Δ. τμήμα της χώρας και οι δεύτεροι το Ν.Α.. Η *Υποκνημίδα* ταυτίζεται με την *Οπούντια* και αυτό το όνομα εμφανίζεται κυρίως στις πηγές³¹⁴. Αντίστοιχα, καθολική ήταν η χρήση του *Οζόλης* έναντι του επίσημου *Εσπέριοι*, στη Δύση³¹⁵.

Η μη χρήση προσωνυμίου ήταν σπάνια, μιας και θεωρούνταν σημαντικό στοιχείο της ακρίβειας. Κρινόταν απαραίτητη όταν διαδραμάτιζε κύριο ρόλο στην ορθή

³¹¹ Πανσανίας 10.38.4. *ἐν δὲ τῇ ἀκροπόλει ναός σφισιν Ἀθηνᾶς καὶ ἄγαλμα ὀρθὸν χαλκοῦ πεποιημένον, κομισθῆναι δὲ ὑπὸ Θόαντός φασιν αὐτὴν ἐξ Ἰλίου καὶ εἶναι λαφύρων τῶν ἐκ Τροίας*. Daverio Rocchi 2015, 180-2. Katsonopoulou 2018, 226.

³¹² Η μαχητική ικανότητα του Αϊάντα επισημαίνεται στον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Β.529-30): *ὀλίγος μὲν ἔην λينوθώρηξ, ἐγγεῖη δ' ἐκέκαστο Πανέλληνας καὶ Ἀχαιοῦς*. Πανσ. 3.19.12. *Αἴαντα τὸν Ὀιλέως ἐς τὰς μάχας ἐπικαλουμένων*.

³¹³ Στην Ιλιάδα (Β. 527-35), αναφέρονται μόνο οι Λοκροί *οἱ ναίουσι πέρην ἱερῆς Εὐβοίης*. Τίθεται ένα *terminus* για τον διαχωρισμό των Λοκρών, όμως η χρονική αναφορά του έπους είναι αβέβαιη. Η φράση χρησιμοποιήθηκε και στα ιστορικά χρόνια (λ.χ.: Θουκ. 2.32, Διόδ. 12.42.4, Στράβων 9.4.1, Πανσ. 10.8.5).

³¹⁴ Martin 1975, 319-22. Παππάς 2013, 36 υπ.134. Daverio Rocchi 2015, 179. Στις πηγές για την κλασική περίοδο, ο όρος *Οπούντιοι* κάλυπτε όλη την ανατολική Λοκρίδα. Για τον Oldfather (1926, 1155-1165) οι όροι *Επικνημίδα* και *Υποκνημίδα* ήταν γεωγραφικοί. Αντίθετα, για τους Klaffenbach (1926, 68-74), Nielsen (2000, 92-119) είχαν ξεχωριστή γεωγραφική και πολιτική σημασία.

³¹⁵ Για τις μυθολογικές εκδοχές της προέλευσής του προσωνυμίου *Οζόλαι*, Πλούταρχος, *Ηθικά*, *Αἴτια Ἑλλ.* 15. Πανσανίας 10.38.1-3. Δεν είναι γνωστό πότε ή πως επιβλήθηκε, αλλά χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά στις φιλολογικές πηγές. Το *έσπέριοι*, όμως, χρησιμοποιούνταν επιγραφικά.

πληροφόρηση³¹⁶. Στο 12.80.4 του Διόδωρου, *Φωκεῖς γὰρ πρὸς Λοκροὺς διενεχθέντες* (βλ. και Θουκ. 5.32.2), για έναν πόλεμο που δεν γνωρίζουμε τίποτα άλλο, η απουσία είναι καθοριστική. Διακρίνονται όμως και περιπτώσεις εξαιρέσεων, που δεν δημιουργούν προβλήματα: όταν κάποια καταμέτρηση ήταν φυλετική και όχι πολιτική, οι Λοκροί λογίζονταν ως ένα έθνος (λ.χ. Αισχ., *Περὶ Παραπρεσβείας* 116). Συχνά, στηρίζομαστε στα ιστορικά συμφραζόμενα ή σε άλλες παράλληλα για να κατανοήσουμε, όχι πάντα με βεβαιότητα, αν η πηγή αναφέρεται στους ανατολικούς ή τους δυτικούς Λοκρούς. Υπάρχουν τέλος περιπτώσεις, όπου η επεξήγηση παραλείπονταν ως αυτονόητη για το κοινό: για παράδειγμα, στον Ηρόδοτο (8.36), *ἐς Ἀμφισσαν τὴν Λοκρίδα*.

Οι Λοκροί είχαν επίγνωση της κοινής τους εθνικής ταυτότητας. Αυτή, οδήγησε τις λοκρικές πόλεις, παρά την τοπογραφική και πολιτική τους ασυνέχεια, στη διατήρηση μιας διαρκούς άτυπης, υπερπολιτειακής σύμπνοιας στην ιστορία τους. Πρώιμα παραδείγματα είναι η κοινή ίδρυση των Επιζεφύριων Λοκρών³¹⁷ και ο εποικισμός της Ναυπάκτου³¹⁸. Οι δυτικοί Λοκροί διατήρησαν ουδέτερη στάση στα Περσικά. Η συμπεριφορά των ανατολικών ήταν αμφίσημη: οι ίδιοι φρόντισαν να υπερτονίσουν την ελάχιστη βοήθεια που παρείχαν στους Έλληνες, ενώ είχαν υποταχθεί στους Πέρσες³¹⁹. Στην αρχή του 5^{ου} π.Χ. αιώνα πραγματοποιήθηκε ο εποικισμός της Ναυπάκτου από Οπούντιους. Οι δυτικοί Λοκροί δεν συμμετείχαν στις αντιπαραθέσεις Αθηναίων και Βοιωτών στα μέσα του αιώνα και κατόπιν δέχθηκαν την εγκατάσταση των Μεσσήνιων στη Ναύπακτο. Το ίδιο διάστημα, οι Οπούντιοι βρέθηκαν στο στόχαστρο της Αθήνας, για την προστασία της Εύβοιας. Έγιναν μέλη της αθηναϊκής συμμαχίας, όταν η Αθήνα τοποθέτησε δημοκρατικούς στην εξουσία των πόλεων, στασίασαν όμως γρήγορα. Στον Πελοποννησιακό πόλεμο οι ανατολικοί Λοκροί και οι Αμφισσεῖς, ήταν σύμμαχοι της Σπάρτης και οι υπόλοιποι Εσπέριοι της Αθήνας³²⁰. Ούτε οι Οπού-

³¹⁶ Nielsen 2000, 96 και υπ. 39-40.

³¹⁷ Forrest 1982, 302. Redfield 2003, 203-10, 223-5, 253-7. Daverio Rocchi 2015, 197. Οι πηγές παρέχουν συγκεχυμένες πληροφορίες για την προέλευση και την κοινωνική τάξη των ιδρυτών. Για τις μυθολογικές παραδόσεις: Lerat 1952 II, 138-9. Ο Στράβωνας (6.1.7) αναφέρει *ἄποικοι τῶν ἐν τῷ Κρισαίῳ κόλπῳ* και *τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν*. Οικιστής ήταν ο Ευάνθης, ομώνυμος του επώνυμου ήρωα της Οιάνθειας και υιού του Διόνυσου.

³¹⁸ IG IX² 3.718: κάποιοι κανονισμοί της, αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα. Ο έποικος είχε τις οικονομικές υποχρεώσεις μόνο των Εσπέρων, αλλά οι οφειλές, του επέφεραν εξορία από όλες τις κοινότητες των Λοκρών. Λογιζόταν άμεσα ως Ναυπάκτιος, αλλά αν ήθελε μπορούσε να παίρνει μέρος στις εορτές των Οπούντιων και να θυσιάζει. Buck 1955, 251. Monedero 2008, 324.

³¹⁹ Monedero 2013, 469. Pascual 2013, 472.

³²⁰ Pascual 2013, 480-500. Το συμπέρασμα προκύπτει από το συνδυασμό δυο πηγών, του Θουκυδίδη (2.9.2-4) και του Διόδωρου (12.42.4): είναι η μοναδική φορά που οι δύο Λοκρίδες βρέθηκαν, θεωρητικά, σε αντίπαλα στρατόπεδα.

ντιοι, ούτε οι Οζόλες, φαίνεται πάντως να διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον πόλεμο, σε αντίθεση με τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου, οι οποίοι, με αποκορύφωμα το 426 π.Χ., συμμετείχαν σε πολλές επιχειρήσεις. Οι ανατολικοί Λοκροί βρέθηκαν το 424 π.Χ. στο Δήλιο και το 418 π.Χ. στην Μαντίνεια, στο πλάι της Σπάρτης. Το 413 π.Χ. ανέλαβαν, μεταξύ άλλων, να κατασκευάσουν πλοία για το σπαρτιατικό στόλο. Μετά το τέλος του πολέμου οι δυτικοί Λοκροί ανέκτησαν τη Ναύπακτο. Σύντομα, με την υποκίνηση της Θήβας, οι Λοκροί, άγνωστο ποιοι, ήρθαν σε ρήξη με τους Φωκείς και πυροδότησαν τον Κορινθιακό πόλεμο. Σε αυτόν, *Λοκροί άμφότεροι* ανήκαν στην αντισπαρτιατική παράταξη και το έδαφος των Οπούντιων έγινε πεδίο μαχών μεταξύ Θηβαίων και Φωκέων. Το 395-4 π.Χ. οι Λοκροί παρείχαν λίγες δυνάμεις στον συμμαχικό στρατό των Θηβαίων κατά του Αγησιλάου. Μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, ανήκαν στα πολλά φύλα της κεντρικής Ελλάδας που συμάχησαν με τη Θήβα. Οι ανατολικοί ήταν συνδεδεμένοι μαζί της από τον Κορινθιακό και θα παρέμεναν μέχρι και το τέλος του 3^{ου} Ιερού πολέμου. Συμμετείχαν στο συμμαχικό στρατό του Επαμεινώνδα, στην 1^η εισβολή στην Πελοπόννησο³²¹. Στον 3^ο Ιερό πόλεμο, οι δύο Λοκρίδες τάχθηκαν στο πλευρό της Αμφικτιονίας και δέχθηκαν τις επιθέσεις των Φιλόμηλου, Ονόμαρχου, ηγετών των Φωκέων. Αργότερα, οι Αμφισσείς κρίθηκαν ένοχοι για ασέβεια και προκάλεσαν έναν 4^ο Ιερό πόλεμο. Οι Λοκροί βρέθηκαν στον αντιμακεδονικό συνασπισμό. Όμως, ο Φίλιππος κατάφερε να καταλάβει τις Άμφισσα και Ναύπακτο. Μετά τη νίκη του στη Χαιρώνεια, ο Φίλιππος το 338-7 π.Χ. συγκάλεσε στην Κόρινθο συνέδριο, όπου οι Λοκροί υπολογίστηκαν ως ένα έθνος³²².

³²¹ Pascual 2013, 481· 487.

³²² Tod 1946, 224-31.

ΚΕΦ. ΙΙ. Α) Η ΠΡΩΙΜΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Η έλλειψη ουσιαστικών διαθέσιμων γνώσεων για την κρατική οργάνωση της δυτικής Λοκρίδας, «καλύπτεται» από τον γενικό χαρακτηρισμό της, ως μια πραγματικότητα χαμηλής συνοχής. Αυτή η έλλειψη, έχει οδηγήσει ήδη από την αρχαιότητα, στη διαμόρφωση μιας απλουστευμένης θέσης περί οπισθοδρομικότητας. Ως έθνος οι Λοκροί είχαν την τυπική οργάνωση ενός φυλετικού κράτους και υπήρχε μια κεντρική κυβέρνηση περιορισμένης εξουσίας³²³. Από την αρχαϊκή περίοδο άρχισαν να εμφανίζονται πόλεις, στις οποίες δόθηκαν σημαντικά περιθώρια δράσης, μέσα στα όριά του. Διακρίνεται μια ασταθής κατάσταση με δύο άξονες εξουσίας (*έθνος* και *πόλη*), των οποίων οι γραμμές αρμοδιοτήτων δεν ορίζονται πάντα με σαφήνεια.

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τοπικής ευελιξίας στην εξωτερική πολιτική συναντάται το έτος 426 π.Χ.. Οι Λοκροί, σύμμαχοι των Αθηναίων, είχαν υποσχεθεί βοήθεια στο Δημοσθένη για την εκστρατεία του στην Αιτωλία. Η εκστρατεία εξελίχθηκε σε καταστροφή για την Αθήνα, αλλά η βοήθεια δεν δόθηκε ποτέ, χωρίς όμως οι Λοκροί να θεωρηθούν υπόλογοι. Από την εκστρατεία του Ευρύλοχου που ακολούθησε, προκύπτει πως οι πόλεις διέθεταν αρκετή ελευθερία προκειμένου να αποφασίσουν ανεξάρτητα: οι Λοκροί δε φαίνεται να συμμετείχαν πουθενά. Οι Αμφισσείς, σύμμαχοι των Σπαρτιατών, έπεισαν τους πολίτες των πολλών λοκρικών πόλεων, *Μυονέας, Ίπνέας, Μεσσαπίους, Τριταιέας, Χαλαίους, Τολοφωνίους, Ήσσίους* και *Οϊανθέας*, να τους δώσουν όμηρους και να συνταχθούν μαζί τους. Οι *Όλπαῖοι* και οι *Υαῖοι*, πείσθηκαν να δώσουν όμηρους, οι δεύτεροι αφού κυριεύθηκε το κέντρο τους. Ο Ευρύλοχος κυριεύσε τον *Οινεώνα* και το *Ευπάλιο*, που δεν συνεργάστηκαν. Την υπεράσπιση της Ναυπάκτου ανέλαβαν Ακαρνάνες και Αθηναίοι. Η αφήγηση του Θουκυδίδη αρχικά υπονοεί τον πρωτεύοντα ρόλο της Αμφισσας στην περιοχή³²⁴. Καταδεικνύεται η περιορισμένη δυναμική της πολιτικής οντότητας της δυτικής Λοκρίδας, καθώς και οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ των πόλεων, οι οποίοι υπερέβαιναν την πολιτική³²⁵.

Το σπουδαιότερο παράδειγμα μηχανισμού συνεργασίας, απόδειξη του εθνικού δεσμού των Λοκρών και ταυτόχρονα πηγή πληροφοριών για την αρχαϊκή λοκρική

³²³ Larsen 1962, 250. Szemler 1991, 76. Monedero 2013, 421.

³²⁴ Monedero 2008, 328. Έχει σχολιαστεί η συνάρτηση της γεωγραφικής τους θέσης με την στάση τους στο αίτημα του Ευρύλοχου (βλ. στο παρόν: σ. 10-1). Πιθανή είναι και η οικονομική εξάρτηση πολλών από την Αμφισσα ή ύπαρξη άλλων, πρακτικών δυσκολιών (λ.χ. έλλειψη οχυρώσεων, λειψανδρία, κ.α.).

³²⁵ Πορτελάνος 1998, 863, υπ. 5. Monedero 2008, 328.

κοινωνία, είναι η ίδρυση των Επιζεφύριων Λοκρών: είναι η μόνη αποικία που έλαβε το όνομα ολόκληρου του έθνους των οικιστών. Έτσι, τίθεται η ανωτερότητα του έθνους σε σχέση με τις πόλεις, γεγονός που αποτελούσε μια πανελλήνια αλήθεια για την εποχή. Οι ενδείξεις για την λοκρική κοινωνία, αποτελούν επίσης κοινό τόπο: στον Πολύβιο (12.5.6-8) ξεχωρίζει η ύπαρξη της λοκρικής αριστοκρατίας *τῶν ἐκατὸν οἰκιῶν*, η οποία μεταφέρθηκε στην αποικία. Οι αριστοκρατικές οικογένειες όλου του ελληνικού χώρου μοιράζονταν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: βασιζόνταν στην καταγωγή και στον πλούτο από την έγγειο ιδιοκτησία. Σταδιακά παράκμασαν και ο πολιτικός τους ρόλος μειώθηκε, διατήρησαν μόνο κάποια θρησκευτικά καθήκοντα³²⁶. Η παραχώρηση των τίτλων ευγενείας στην Επιζεφύρια Λοκρίδα μέσω των γυναικών, είναι στοιχείο που βασίζεται σε μια από τις εκδοχές για τον ιδρυτικό μύθο της πόλης και δεν υπάρχει αντίστοιχη ένδειξη στις Λοκρίδες της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Στην αρχή του έργου του ο Θουκυδίδης περιέγραψε την πολιτική καθυστέρηση κάποιων ελληνικών φύλων (1.5.1-6.2) «...οἱ γὰρ Ἕλληνες τὸ πάλαι... ἐτράποντο πρὸς ληστείαν ..., καὶ προσπίπτοντες πόλεσιν ἀτειχίστοις καὶ κατὰ κώμας οἰκουμέναις ἤρπαζον καὶ τὸν πλεῖστον τοῦ βίου ἐντεῦθεν ἐποιοῦντο· (5.3) ...καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περὶ τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνανᾶς καὶ τὴν ταύτη ἡπειρον. τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἡπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ληστείας ἐμμεμένηκεν· (6.1) πᾶσα γὰρ ἡ Ἑλλὰς ἐσιδηροφόρει..., καὶ ξυνήθη τὴν δίαίταν μεθ' ὅλων ἐποιήσαντο ὥσπερ οἱ βάρβαροι. (2) σημείον δ' ἐστὶ ταῦτα τῆς Ἑλλάδος ἔτι οὕτω νεμόμενα τῶν ποτὲ καὶ ἐς πάντας ὁμοίων διαιτημάτων».

Το χωρίο αποτελεί την μοναδική φιλολογική μαρτυρία για την κοινωνική ζωή των δυτικών Λοκρών της κλασικής εποχής. Παρουσιάζονται μεταξύ άλλων να ζουν *τῷ παλαιῷ τρόπῳ*: να κατοικούν σε ατειχιστες πόλεις και χωριά, να οπλοφορούν και να επιδίδονται σε ληστρικές και πειρατικές επιδρομές για βιοπορισμό³²⁷. Ο Θουκυδίδης βρήκε την ευκαιρία να αναδείξει την εξέλιξη που επετεύχθη από κάποιους Έλληνες και ιδιαίτερα τους Αθηναίους. Δεν σχολιάζει τον κρατικό μηχανισμό τους, σημειώνει απλά έναν διαφορετικό τρόπο ζωής και δεν έχει σκοπό να εκφραστεί «μειονεκτικά». Άλλωστε, εκτός των Αιτωλών, οι άλλοι λαοί ήταν σύμμαχοι της Αθήνας.

³²⁶ Oldfather 1926, 1255-9. Lerat 1952 II, 137-9. Monedero 2013, 415-6. Για τον ρόλο των «εκατό οικιών» στη θρησκευτική παράδοση της Λοκρίδας μέσω της αποστολής των παρθένων στην Τροία. Στη συνέχεια θα αναδειχθεί η πολιτική τους ανάμειξη.

³²⁷ Η συμφωνία Οιάνθειας και Χάλειου, επιβεβαιώνει πως, είτε με κρατική, είτε ιδιωτική πρωτοβουλία, η πειρατεία αποτελούσε μια συνήθεια. Πάντως, δεν παρουσιάζεται αυθαίρετη: οι πόλεις δεν έχουν σκοπό να την καταργήσουν, αλλά να την εντάξουν σε ένα νομικό πλαίσιο.

Έπειτα, οι πρακτικές που παραθέτει παλαιότερα έχαιραν καθολικής αποδοχής στην Ελλάδα. Η έκφραση *ὥσπερ οἱ βάρβαροι* (1.6.1) είναι συγκριτική και δεν είχε εθνικό προσδιορισμό³²⁸.

Ως τον 5^ο π.Χ. αιώνα, από τις φιλολογικές πηγές δεν μπορούμε να εξάγουμε ιδιαίτερα χρήσιμα συμπεράσματα. Εξαιτίας της απουσίας πληροφόρησης, δεν μπορεί να εξακριβωθεί το επίπεδο της κρατικής οργάνωσης της δυτικής Λοκρίδας. Υπήρξαν τρία ενωτικά επίπεδα, το έθνος, η πόλη και η κρατική οργάνωση, που αν και συμβίωσαν, δεν άφησαν στοιχεία για τις αλληλεπιδράσεις τους. Οι δεσμοί του έθνους δεν παραμερίστηκαν από την άνοδο των πόλεων, ακόμα και όταν κάποιες από αυτές σχημάτισαν πολιτικές ενώσεις. Η συνοχή του έθνους, βασιζόταν στον πρωτεύοντα ρόλο μιας αριστοκρατίας, όπως συνέβαινε σε όλη την Ελλάδα. Για οικονομικούς και γεωγραφικούς λόγους φαίνεται πως αυτό το πολιτειακό μοντέλο διατηρήθηκε περισσότερο σε αυτή την περιοχή και μαζί του και ορισμένα στοιχεία όπως αυτά που περιγράφονται στο χωρίο του Θουκυδίδη: μια πραγματικότητα που φάνταζε αρκετά μακριά από το πρότυπο της πόλης-κράτους, σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Οι ενδείξεις ήταν αρκετές προκειμένου ένας Αθηναίος του τέλους του 5^{ου} π.Χ. αιώνα να θεωρήσει τους πληθυσμούς της δυτικής Ελλάδας υπανάπτυκτους. Ίσως οι πληροφορίες που κατέγραψε ο Θουκυδίδης να οφείλονται στην ανεπαρκή πληροφόρηση ή την αδιαφορία του για ακρίβεια, που οδήγησε σε απλοποιήσεις και γενικεύσεις. Ένας παράκτιος λαός, έστω και μιας ορεινής ενδοχώρας της ελληνικής περιφέρειας, είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως ήταν ακόμα ως τον 5^ο π.Χ. αιώνα, «πρωτόγονος», ακόμα και σε σύγκριση με τις μεγάλες πόλεις³²⁹.

Β) ΟΙ 3 ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ 5^{ου} ΑΙ. Π.Χ.

Οι φιλολογικές πηγές σιωπούν για την πολιτειακή οργάνωση των δυτικών Λοκρών. Η ύπαρξη ορισμένων πρώιμων επιγραφών, που μελετήθηκαν εκτενώς³³⁰,

³²⁸ Το χωρίο του Θουκυδίδη είχε σκοπό να στραφεί κυρίως εναντίον των Αιτωλών και ενδεχομένως περιέχει υπερβολές. Παρομοίως, ο Πολύβιος βάζει τον Φίλιππο Ε' να ομολογεί στον Φλαμίνιο (18.5.7) *Αἰτωλῶν οὐκ εἶσιν Ἕλληνες οἱ πλείους*. Είναι ξεκάθαρο πως το σχόλιο είχε πολιτική σκοπιμότητα και δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Συνοπτικά, η γνώμη των Ελλήνων για τους Αιτωλούς: Rzepka 2013, 117-9. Antonetti 1990, 45-6, 71-4, 133-43.

³²⁹ Lerat 1952 II, 115-6. Antonetti 1990, 80-2.

³³⁰ Διαθέτουν πλούσια βιβλιογραφία, ενδεικτικά: Solmsen 1905, 73-7. Tod 1946, 31-6' 63-6. Lerat 1952 I, 198-209. Buck 1955, 249-56. Vatin 1963, 3-4. Larsen 1968, 45-58. Meiggs & Lewis 1969, 22-25' 35-40. Dillon & Garland 2000, 346-8. Σαράντη 2018b, 254, υπ. 1372. Παράρτημα αρ.5-7.

επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων που δεν συνάδουν με την, ήδη από την αρχαιότητα, διαμορφωμένη γνώμη περί οπισθοδρομικότητάς. Ορισμένοι ερευνητές, προσπάθησαν να προσδώσουν στους όρους των επιγραφών αυτών μεγάλη βαρύτητα³³¹. Αν και η σύσταση του κρατικού σχηματισμού παραμένει άγνωστη, η εύρεση θεσμών πολιτικού, νομικού και οικονομικού ενδιαφέροντος, επέτρεψε να προσδιοριστεί αρκετά το επίπεδό του και εν μέρει να ανασκευαστεί η άποψη.

Οι εν λόγω επιγραφές είναι οι IG IX 1² 3.718, IX 1² 3.717, IX 1² 3.609³³². Οι δύο πρώτες εντοπίστηκαν στο Χάλειον, ενώ η προέλευση της τρίτης είναι άγνωστη. Χρονολογούνται στο α' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και αποτελούν τα μοναδικά δείγματα της αρχαϊκής λοκρικής γραφής³³³. Με μια γενική ανάγνωση και οι τρεις επιγραφές, αναφέρονται σε νόμους που ρύθμιζαν τις σχέσεις μεταξύ γηγενών και επήλυδων.

Ο εποικισμός της Ναυπάκτου από τους Οπούντιους Λοκρούς, πραγματοποιήθηκε έπειτα από τη διαπραγμάτευση των συμβαλλόμενων μερών, τα οποία διέθεταν διαφορετικά επίπεδα εξουσίας: της κυβέρνησης του Οπούντα³³⁴ που εκπροσωπούσε όλο το Κοινό των Οπουντίων και της πόλης της Ναυπάκτου. Η πόλη παρουσιάζει ένα παθητικό ρόλο και απλώς αποδέχεται τους κανονισμούς που επιβλήθηκαν. Η φράση *Λογροῶν τῶν Φεσπαρίων* (A.10), δεν αποδεικνύει καθαρά την ύπαρξη κοινού. Ο ίδιος ο εποικισμός, προϋπέθετε για πολλούς, την ύπαρξη μιας δομής ικανής τουλάχιστον να αιτηθεί προς τη μητρόπολη την ενίσχυση της πόλης, καθώς και να επιβάλει και να εισπράττει φόρους³³⁵. Η συνθήκη μεταξύ του Χάλειου και της Οιάνθειας, ήταν μια

³³¹ Ο Lerat (1952 II, 115), ο Larsen (1968, 49) και η Daverio Rocchi (2015, 196), υποστήριξαν πως οι επιγραφές, διαψεύδουν τον Θουκυδίδη (1.5.3) και πως παρουσιάζουν ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης. Ο Monedero (2013, 462) παρατήρησε πως υπήρχε ένα σημαντικό επίπεδο οργάνωσης, το οποίο απλά αγνοούμε. Ο Fraser (1954, 254) και η Zunino (2005, 113), αντίθετα, θεώρησαν πως σκόπιμα οι επιγραφές υπερεκτιμήθηκαν. Αποτελούν πάντως μια σπάνια πηγή πληροφόρησης για τη Λοκρίδα της κλασικής εποχής.

³³² Η επιγραφή συναντάται και ως “*bronze Papaddakis*” (προς τιμήν του εκδότη της, Νίκου Παπαδάκη) στη διεθνή βιβλιογραφία ή «*λοκρικός θεσμός*», εξαιτίας του θέματός της.

³³³ Tod 1946, 31. Buck 1955, 249-50. Meiggs & Lewis 1969, 35.

³³⁴ Ο εποικιστικός νόμος παρέχει σπουδαίες πληροφορίες για την οργάνωση των ανατολικών Λοκρών: επρόκειτο για ένα Κοινό ολιγαρχικού χαρακτήρα, με πρωτεύουσα τον Οπούντα. Στην κορυφή της διοίκησης βρισκόταν η *συνέλευση των Χιλίων* και σημαντική θέση κατείχε η αριστοκρατία (101 οικίες). Είχε ανεπτυγμένο φορολογικό σύστημα και αυστηρά καθορισμένα πολιτικά δικαιώματα. Monedero 2008, 328· 2013, 459-61. Pascual 2013, 499.

³³⁵ Στ. Α.10: *ἰ τέλος μὲ φάρειν μεδὲν ἰ ὅτι μὲ <μ>ετὰ Λογροῶν τῶν Φεσπαρίων ἰ*; «Οἱ ἐποικοὶ δὲν θα πλῆρωναν κανένα επιπλέον φόρο, πέρα από αυτόν των Εσπέρων Λοκρών». Ο Lerat (1952 II, 31) έκρινε ότι ο στίχος δεν αποτελεί ισχυρή ένδειξη της ύπαρξης οργάνωσης τύπου κοινού στη δυτική Λοκρίδα. Ο Monedero (2008, 324) θεώρησε ότι από τη στιγμή που στην επιγραφή δεν υπάρχει άλλος παρόμοιος υπαινιγμός, υπήρχε μια ομοσπονδιακή δομή, υποτυπώδους χαρακτήρα. Η πόλη της Ναυπάκτου φαίνεται πάντως ως η αρμόδια εξουσία.

προσπάθεια νομικής οριοθέτησης ενός κοινού τους προβλήματος, της πειρατείας. Η αυτονομία των δύο πόλεων στην διευθέτηση του ζητήματος είναι αναμφίβολη και οι όροι *πόλις* και *πολίτες* συναντώνται αρκετές φορές. Δεν προκύπτει αν η πρωτοβουλία ήταν αυτόβουλη ή παρακινούμενη από ένα ομοσπονδιακό σώμα. Δεν αναφέρεται καθαρά η ύπαρξή της, αλλά υπαινίσσεται μια ανώτερου επιπέδου κυβέρνηση σε όρους της συμφωνίας. Η προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος δείχνει αφενός τους εθνικούς δεσμούς των δύο πόλεων, αφετέρου φαντάζει πιο λογική, αν οι πόλεις ανήκαν και στον ίδιο οργανισμό: η συνεργασία και η αμοιβαία διευθέτηση των εντάσεων θα ήταν σημαντικές για τη συνοχή του. Έτσι εξηγείται και η ευκολία στην απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων³³⁶. Οι όροι της αποδοχής νέων πολιτών σε μια πόλη, αποτελεί μια ένδειξη της αυτονομίας της, καθώς εμφανίζεται να μεριμνά για την προστασία της. Υπεύθυνη για την απόφαση του εποικισμού μπορούσε να είναι και μια ομοσπονδιακή κυβέρνηση, με σκοπό την στήριξη μιας μεθοριακής περιοχής του κράτους³³⁷. Τέλος, η εγκατάσταση των Μεσσήνιων στην Ναύπακτο³³⁸, έχει ορισμένα παρόμοια χαρακτηριστικά με τον εποικισμό της πόλης από τους Οπούντιους Λοκρούς: αναγράφεται μόνο η πόλη ως συμβαλλόμενη και ως εγγυήτρια δύναμη ορίζεται η θεά Αθηνά.

Η IG IX, I² 3.718 όριζε τις συνθήκες, τις υποχρεώσεις και τις προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες οι έποικοι της ανατολικής Λοκρίδας (κυρίως), θα γίνονταν Ναυπάκτιοι. Αρχικά ορίστηκαν γενικά ο «*δήμος*» και οι «*κοινάνες*», ο λαός και οι θεσμοί, ως τα συμβαλλόμενα μέρη τα οποία θα συνεργάζονταν για την διατήρηση των δεσμών των αποίκων και της μητρόπολης. Οι έποικοι δεν θα είχαν καμία υποχρέωση προς αυτή, παρά μόνο τη διατήρηση της πολιτική τους παράταξης (A.11. *μέ'ποστᾶμεν*). Οι δεσμοί με την πατρίδα δεν αποκόπτονταν: ο έποικος είχε τη δυνατότητα αν ήθελε, να συμμετέχει σε κάποιες θρησκευτικές τελετές και να θυσιάζει³³⁹.

Παρουσιάζεται η συνέλευση των αποίκων στη Ναύπακτο ως ισότιμο όργανο με την συνέλευση των Οπούντιων³⁴⁰ στη λήψη αποφάσεων για την απώλεια πολιτικών δικαιωμάτων και τη δήμευση περιουσίας σε ενδεχόμενη παραβίαση της συνθήκης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, φανερώνεται η λειτουργία των δύο επιπέδων ε-

³³⁶ Monedero 2008, 326-8. Για την απονομή αυτών των δικαιωμάτων, υπεύθυνη ήταν η κάθε πόλη.

³³⁷ Στ. Α.7. *αι με πόλεμοι ανανακάζομενοι*: ότι η κίνηση έγινε «αναγκαστικά», δεν υποδεικνύει το ποιος έλαβε την πρωτοβουλία. Μπορούμε εύλογα να υποστηρίξουμε και την πόλη και το κράτος. Vatin 1963, 5. Larsen 1968, 54-7. Forrest 1982, 303. Daverio Rocchi 2015, 183. Katsonopoulou 2018, 229.

³³⁸ SEG LI 642. Δεν θα εξεταστεί εδώ.

³³⁹ Αντίθετα, ο Lerat (1952 II, 29) υποστήριζε πως μπορούσαν να πάρουν μέρος μόνο στις διαδικασίες που επιτρεπόταν στους ξένους.

³⁴⁰ 39-40. *δοκέει ἡοποντίον : τε χιλίον : πλέθαι καὶ Ναυπακτίον : τοῦ ἐπιφοίρον : πλέθαι*. Glotz 1994, 84.

ξουσίας της εποχής, της πόλης και του έθνους: η πόλη ήταν αρμόδια για τα ζητήματα ιθαγένειας και αν κάποιος ήθελε να αποχωρήσει και να επιστρέψει στην πατρίδα του όφειλε να το ανακοινώσει τόσο στην αγορά της πόλης του, όσο και στις Ναυπάκτου³⁴¹. Όμως, η διαδικασία της ήταν ορισμένη από την κεντρική κυβέρνηση των ανατολικών Λοκρών στον Οπούντα, που εκπροσωπούσε το έθνος. Άρα, κατά ένα τρόπο αυτό είχε και τον πρώτο λόγο. Επιπλέον, αν κάποιος δεν πλήρωνε τα νόμιμα, τις οικονομικές υποχρεώσεις του προς την πόλη, θα εξορίζονταν και θα έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα σε όλη την έκταση του λοκρικού έθνους. Ο Άρχος (ίσως αξιωματούχος της Ναυπάκτου) τότε ήταν αυτός που όφειλε να οδηγήσει σε δίκη τον παραβάτη. Η μη άσκηση του καθήκοντος, επέσυρε βαριές ποινές για τον ίδιο³⁴².

Ο έποικος θα πλήρωνε μόνο τον φόρο που αναλογούσε στους Εσπέριους Λοκρούς. Αυτό υποδήλωνε το καθεστώς μετακίνησης: οι έποικοι δε θεωρούνταν ένα είδος μέτοικου, αλλά αυτόματα αναγνωρίζονταν η νέα τους ιθαγένεια ως Ναυπάκτιοι. Συνεπώς πρέπει να είχαν αντίστοιχα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Αν κάποιος ήθελε, μπορούσε να αποχωρήσει χωρίς πρόστιμο, εάν άφηνε στη θέση του «αντικαταστάτη» είτε ενήλικο γιο, είτε αδερφό ή εξαναγκαζόταν σε βιαστική αποχώρηση. Φαίνεται πως η ομαλή συνέχεια των κληρονομικών δικαιωμάτων αποτελούσε προτεραιότητα προκειμένου να εξασφαλιστεί η αντοχή του εποίκισμού στο χρόνο. Αν κάποιος πέθαινε χωρίς άμεσο κληρονόμο, την περιουσία λάμβανε είτε ο καταλληλότερος συγγενής του, είτε κάποιος έποικος που είχε μεταναστεύσει στην πόλη πρόσφατα³⁴³.

Η IG IX 1² 3.717, πρόκειται για μια συνθήκη ασυλίας δύο γειτονικών παραθαλάσσιων πόλεων, του Χάλειου και της Οιάνθειας. Στόχος ήταν να περιοριστεί η ζημιά που θα μπορούσε να προκληθεί, καθώς και η νομική επίλυση των διαφορών. Η συμφωνία όριζε τα ασφαλή μέρη: τις ίδιες τις πόλεις και τα λιμάνια τους. Αντίθετα, στη θάλασσα η σύλη ήταν νόμιμη³⁴⁴. Για τους παραβάτες προβλεπόταν χρηματικό

³⁴¹ 19-21: *ἐ(γ) Ναυπάκτο ἀνχορέοντα : ἐν Λορροῦς τοὺς ὑποκναμιδίους : ἐν Ναυπάκτοι : καρῶσαι ἐν τὰγορᾷ : κέν Λορροῖς : τοῖ<ς> ὑποκναμιδίους : ἐν ταῖ πόλι, ἡσ' κ' εἴ, : καρῶσαι ἐν τὰγορᾷ*. Ο Glotz (1994, 32) θεώρησε πως σε πόλεις όπως η Ναύπακτος, η αγορά είχε τη σημασία του χώρου συγκέντρωσης. Αντίθετα, ο Larsen (1968, 51 και υπ.1) την ερμήνευσε ως συνέλευση πολιτών.

³⁴² Lerat 1952 II, 120. Buck 1955, 253. Daverio Rocchi 2015, 187-9.

³⁴³ Buck 1955, 251-2. Meiggs & Lewis 1969, 38-9. Beck 1999, 54-5. Monedero 2008, 324-5. Archibald 2009c, 310. Daverio Rocchi 2015, 186-9. Kallet 2016, 15-6.

³⁴⁴ Στ. Α.3-4: *τὰ ξενικά ἐ(θ) θαλάσας ἡγάγεν : ἄσυλον : πλὰν ἐ(λ) λιμένος : τὸ κατὰ πόλιν*. Πρβ. *τὰ ξενικά ἐθαλάσας ἀγην, ἄσυλον, πλὰν ἐλιμένος τὴν κατὰ πόλιν* (IG IX 1, 333) και *ἄσυλος ἔστο* (IG IX, 1² 3:609). Vatin 1963, 10.

πρόστιμο, το οποίο αυξάνονταν για όσο διάστημα δεν επιστρέφονταν τα κλοπιμαία³⁴⁵.

Αν ο ξένος διέμενε στην πόλη για διάστημα τουλάχιστον ενός μήνα, αποκτούσε τα νομικά δικαιώματα του πολίτη. Δεν μπορούσε όμως να εξομοιωθεί μαζί του, οπότε δημιουργήθηκαν ειδικά δικαστήρια και ξεχωριστή νομική διαδικασία. Ως ξένος, εδώ δεν ορίζεται γενικά ο μη πολίτης, αλλά συγκεκριμένα ο πολίτης της μιας πόλης, που αδικήθηκε κατά παράβαση ενώ βρισκόταν στο έδαφος της άλλης³⁴⁶.

Όσον αφορά την επιλογή των δικαστών, ο νόμος υποδείκνυε πως πρέπει να επιλέγονται μεταξύ των *ἀρίστων*: ο όρος υπονοεί την ευγενική καταγωγή και προσδίδει έναν αριστοκρατικό τόνο στο πολίτευμα. Καταγράφονται πέντε ομάδες αξιωματούχων με νομικά καθήκοντα και συμμετοχή στα στάδια της διαδικασίας: οι *ξενодίκες*, ειδικοί δικαστές για τις δίκες μεταξύ των ξένων ή ξένων και ντόπιων. Οι *δημιουργοί*³⁴⁷, ήταν αυτοί που επέλεγαν τους δικαστές, τους *ορκομότες*, για δίκη σύμφωνα με τη συνθήκη. Οι *επομότες* ήταν πρόσθετοι δικαστές που επιλέγονταν από τους εναγόμενους σε περίπτωση ισοψηφίας των *ξενодίκων*³⁴⁸. Οι *πρόξενοι*, αξιωματούχοι που διοριζόταν με σκοπό να εξασφαλιστεί η δίκαιη μεταχείριση των ξένων, εξαιρούνταν από την επιλογή. Το καθήκον του πρόξενου ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, γι' αυτό επιβαλλόταν μεγάλο πρόστιμο αν κάποιος προσποιούνταν τον πρόξενο³⁴⁹.

Η IG IX, I², 3.609 όριζε την οργάνωση μιας άγνωστης πόλης³⁵⁰ μετά από εποίκισμό. Υπήρχαν επιμέρους νόμοι στην συνθήκη: ένας για τον τρόπο αναδασμού των κλήρων, ένας δεύτερος που ρυθμίζει τις νομικές διαδικασίες και τις συνέπειες της διαίρεσης και ένας τρίτος αναφορικά με τις εξαιρέσεις του. Εξασφάλιζε τις ιδιοκτησί-

³⁴⁵ Tod 1946, 65. Lerat 1952 II, 33. Sherk 1983, 85. Dillon & Garland 2000, 347. Monedero 2008, 326. 2016, 256. Zunino 2017, 130, 138.

³⁴⁶ Α.7. *ὁ Χαλειεύς ἐν Οἰανθέαι ἔ Οἰανθεὺς ἐν Χαλειοῖ*. Ο Lerat (1952 II, 33) υποστήριξε την γενική σημασία της λέξης *ξένος*, οπότε οι περιορισμοί αφορούσαν όλους όσους τύχαινε να βρίσκονται στο έδαφος των δύο πόλεων. Ωστόσο αυτό δεν ισχύει, εφόσον η φράση μεταφράζεται «...στο Χάλειο τον Οϊανθέα και τον Χαλειέα στην Οϊάνθεια». Glotz 1994, 274.

³⁴⁷ IG IX, I² 3:720: *συνδαμοργοί*. Το αξίωμα γνώριζε διάδοση στο Χάλειο της κλασικής εποχής. Lerat 1952 II, 120. Glotz 1994, 29-30.

³⁴⁸ Tod 1946, 66. Lerat 1952 II, 123. Monedero 2008, 326. Zunino 2017, 136-7, 140-1. Katsonopoulou 2018, 226-7.

³⁴⁹ Η *προξενεία* είχε σκοπό την εξασφάλιση σταθερών και καλών σχέσεων μεταξύ των πόλεων. Ο «ένοικος» ενός κενοτάφιου στην Κέρκυρα (IG IX, 1 867) αποκαλείτο *πρόξενος δάμου φίλος*. Είναι η πρώτη αναφορά της *προξενείας* σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Meiggs & Lewis 1969, 4. Sherk 1983, 18. Archibald 2009, 308-9.

³⁵⁰ Ο Παπαδάκης θεώρησε πως αφορά τη Ναύπακτο. Οι Oldfather (1926, 1986) και Monedero (2008, 328) συμφώνησαν, «βλέποντας» αναπόδεικτα μια περίοδο ταραχών με τους Αιτωλούς. Το επιχείρημα της Ναυπάκτου αντικρούστηκε πειστικά ήδη από τον Vatin (1963, 17). Πάντως, οι ερευνητές διαφωνούν (Σαράντη 2018b, 255, υπ. 1375).

ες και τα υπάρχοντα κληρονομικά δικαιώματα, μέσω της απαγόρευσης των τροποποιήσεων από τα νομοθετικά όργανα. Εξαίρεση αποτελούσε η αναγκαστική, εκ νέου αναδιανομή της γης. Ο νόμος ήταν ιερός και μάρτυρες του ο Απόλλωνας και οι άλλοι θεοί που λατρεύονταν μαζί του. Όριζε πως η καλλιεργήσιμη γη της πόλης θα χωριζόταν ισομερώς και θα μοιράζονταν μεταξύ των παλαιών κατοίκων και των εποίκων³⁵¹.

Στην αρχή της επιγραφής διαβάζουμε τα *έπινομία*, τους νόμους για τα κληρονομικά δικαιώματα (Α. 3-7). Οι νομοθέτες ανησυχούσαν για την συνέχεια των δικαιωμάτων αυτών στις επόμενες γενιές, άρα και για την αντοχή του εποικισμού στο χρόνο³⁵². Προβλεπόταν σκληρή τιμωρία για τον επίδοξο παραβάτη, καθώς θα αντιμετωπιζόταν ως δολοφόνος. Μαθαίνουμε έτσι έμμεσα, την ύπαρξη αυστηρής νομοθεσίας για τις ανθρωποκτονίες (Α.13-4, *καὶ τὸν ἀνδρεφονικὸν τετμόν*)³⁵³. Καταγράφονται τρεις συνελύσεις: η *Αποκλησία*, η *Πρεία* και η *ἐν πόλι* (Α.8-10), για τις οποίες δεν γνωρίζουμε τον αριθμό και την κοινωνική καταγωγή των μελών ή τις αρμοδιότητές τους³⁵⁴. Ακόμη, δύο ονόματα αρχόντων: είναι οι *δαμιοργοί*, άγνωστου αριθμού και αρμοδιοτήτων και ο *ἀρχοῦς*, επιφορτισμένος με την έγκριση των ανταλλαγών της γης³⁵⁵.

Οι επιγραφές της εποχής, δεν κατονόμασαν τον κρατικό οργανισμό της δυτικής Λοκρίδας, παρά μόνο υπαινίχθησαν την ύπαρξη μιας τυπικής ομοσπονδίας. Το έθνος συνέθεσε ένα *Κοινόν* με καθορισμένες αρμοδιότητες όπως η φορολόγηση και η εξωτερική πολιτική. Οι πόλεις τοποθετήθηκαν σε ένα δεύτερο επίπεδο εξουσίας, με αρκετή ανεξαρτησία και ελευθερία δράσης. Ήταν επιφορτισμένες με καθήκοντα τοπικής σημασίας, όπως η παροχή ιθαγένειας, οι κλήροι και η συλλογή των φόρων. Η

³⁵¹ Vatin 1963, 4-5.

³⁵² Vatin 1963, 7-9. Sherk 1983, 34-5. Dillon & Garland 2000, 346-7.

³⁵³ Επίσης του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, από την Ολυμπία: *ΙνΟ* 16, στ. 21. *κ]ριθέντο ὃν ἀνδροφό/νοι*. Για την δυτική Λοκρίδα, υπάρχει και το αφήγημα του φόνου του Ησιόδου. Η πράξη, που τοποθετείται πολύ πριν την εποχή των επιγραφών, επέφερε την προσαγωγή, τη δίκη και την τιμωρία των ενόχων: «ἐγένετο ἐν τῇ Μολυκρίδι σφίσιν ἡ δίκη» (Πανσ. 9.31.6) και «εὐρόντες τοὺς φονεῖς αὐτοὺς τε γὰρ κατεπόντισαν ζῶντας καὶ τὴν οἰκίαν κατέσκαψαν» (Πλούτ., *Ηθικά, των επτά σοφών συμπόσιον* 19). Vatin 1963, 14. Forrest 1982, 303. Dillon & Garland 2000, 347. Daverio Rocchi 2015, 196, 283.

³⁵⁴ Το όνομα *Αποκλησία* θυμίζει τους *ἀπόκλητους* της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Ο Vatin (1963, 13) τοποθέτησε την *Πρεία* στη θέση της Συγκλήτου και τους *ἐν πόλι* της λαϊκής συνέλευσης. Η *ἀποκλησία*, υιοθετώντας παράλληλα από τον ελληνικό χώρο, επρόκειτο για μια μικρή ολιγαρχική συνέλευση, ανάμεσα στο Συμβούλιο και στη Συνέλευση (βλ. Meiggs & Lewis 1969, 25). Ο Larsen (1968, 54) θεώρησε την *Αποκλησία* ως τη λαϊκή συνέλευση και την *Πρεία* ως την αριστοκρατική γερουσία. Η λήψη αποφάσεων μέσω ψηφοφορίας (*ἐν ὁδρίαν : τὰν ψάφισιν εἶμεν*) είναι πάντως δημοκρατικό στοιχείο.

³⁵⁵ Στους Οπούντιους, ο *ἀρχός* ήταν ο πρόεδρος των δικαστικών συνεδριάσεων, όπως προκύπτει και από τον εποικισμό της Ναυπάκτου. Συναντάται και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Meiggs & Lewis 1969, 25. Forrest 1982, 303. Sherk 1983, 35. Σαράντη 2018, 255.

αναφορά σε πολίτες, είναι συχνή και όχι τυχαία· υποδηλώνει ένα πολίτευμα στο οποίο υπήρχε μια, έστω απροσδιόριστου μεγέθους, κοινωνική τάξη με δικαιώματα. Υπήρχαν και συνελεύσεις, οι οποίες, ανεξάρτητα από την σύσταση και τα καθήκοντά τους, αποφάσιζαν με ψηφοφορία. Από την άλλη, σημαντικό ρόλο είχαν οι *άριστοι*³⁵⁶, οι «καλύτεροι»: ο όρος συνήθως αναφερόταν στην ευγενική καταγωγή (*ἀριστίνδαν*). Βέβαια, καθώς δεν έχουμε πληροφορίες για την κοινωνική τάξη που τροφοδοτούσε τα άλλα αξιώματα, δεν γνωρίζουμε αν η ανάληψη δικαστικών αξιωμάτων ήταν κατ' εξαίρεση προνόμιο που είχε διατηρήσει η αριστοκρατία. Με τα δύο αυτά στοιχεία, μπορούμε να υποστηρίξουμε την κυριαρχία μιας μετριοπαθούς αριστοκρατίας. Από νομική άποψη, οι λοκρικές πόλεις δεν δείχνουν σημάδια οπισθοδρομικότητας. Οι *νόμοι* που καταγράφονται, έστω και χωρίς λεπτομέρειες, είναι οι απαραίτητοι για την αρμονική λειτουργία μιας κοινότητας³⁵⁷ και τυπικοί στον ελληνικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως αυτές οι επιγραφές αποτελούν ένα αξιόλογο εργαλείο, για να βελτιώσουμε τις ελλειπείς γνώσεις μας για την κλασική δυτική Λοκρίδα. Παρά τον μικρό τους αριθμό και την ιδιαίτερα αποσπασματική τους εικόνα, παρουσιάζουν ένα νομοθετικό επίπεδο το οποίο είναι αρκετά υψηλό

³⁵⁶ Η αριστοκρατία είχε σημαντικό ρόλο και στις δύο Λοκρίδες: αφενός τροφοδοτούσαν τα υψηλά αξιώματα των κρατών, αφετέρου είχαν «αναλάβει» και το ιερό καθήκον της αποστολής των παρθένων στην Τροία. Για την πορεία τους μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε κοινή εξέλιξη με τις υπόλοιπες αριστοκρατικές οικογένειες της Ελλάδας. Oldfather 1926, 1255-9. Lerat 1952 II, 137-8. Monedero 2008, 327.

³⁵⁷ *Τεθμός* αποκαλούνται η απόφαση εποικισμού της Ναυπάκτου, ο νόμος περί ανθρωποκτονιών και ο καθορισμός των κλήρων. Υπήρχαν ακόμα φορολογικοί και κληρονομικοί νόμοι (*επινόμια*, *νόμιμα*). Καταγράφονται η λέξη και παράγωγός της, καθώς και η φράση *τοῖς νομίσις : χρεῖται*, δηλαδή «...σύμφωνα με τη νομοθεσία...», στοιχεία που δείχνουν ότι η έννομη τάξη αποτελούσε ισχυρή παράδοση στη δυτική Λοκρίδα.

ΚΕΦ. ΙΙΙ. ΤΟ ΛΟΚΡΙΚΟ *KOINON* ΤΟΥ 4^{ου} αι. π.Χ.

Τον 5^ο π.Χ. αιώνα διαπιστώσαμε πως δεν τεκμαίρεται κάποια κρατική οργάνωση στην δυτική Λοκρίδα. Υπήρχαν ομοσπονδιακά στοιχεία νομικής και οικονομικής φύσης, αλλά λόγω της απουσίας επαρκούς πληροφόρησης, δεν μπορεί να υποστηριχθεί τίποτα περισσότερο από ένα σύνηθες φυλετικό κράτος με αναχρονιστικά στοιχεία και μείξη πολιτειακών δεδομένων. Η ύπαρξη *κοινού των Εσπερίων Λοκρών* του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, υποστηρίχθηκε από τους περισσότερους ερευνητές³⁵⁸, οι οποίοι βασίζονται σε μια αποσπασματική επιγραφή διατάγματος από τους Φυσκέις που ξεκινά με την τυπική φράση [*ἔ]δοξε τῶι κοινῶι τῶν Λοκρῶν τῶν Ἑσ[περί]ων*]³⁵⁹. Αποτελεί την πρώτη ένδειξη ομοσπονδιακού οργανισμού στη δυτική Λοκρίδα, αν και δεν αποδεικνύει και το επίπεδο της οργάνωσής της. Αν αποδεχθούμε πως η φράση *τῶι κοινῶι* αφορά μια ομοσπονδία, τότε μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις γνώσεις για την εξελικτική πορεία άλλων, γνωστότερων κοινών της περιόδου. Η φράση της επιγραφής, από μόνη της, δεν αποτελεί αδιάσειστο αποδεικτικό στοιχείο, ούτε για την ύπαρξη, ούτε και για την χρονολόγησή του *Κοινού*. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί συνδυαστικά με την *FD* III 5.4, η οποία χρονολογείται στα 362/0 π.Χ. και είναι μια λίστα των Αμφικτιόνων που θα συνέβαλαν στο έργο της ανοικοδόμησης του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς. Μεταξύ αυτών καταγράφηκαν και οι δυτικοί Λοκροί, ως *Λοκροὶ Ἑσπεριοὶ* και η φράση *ταῖδε τᾶμ πολίων ἦνικαν* που προηγείται, αποκαλύπτει τον πολιτειακό και όχι εθνικό ή γεωγραφικό, χαρακτήρα των συνδρομητών. Σύμφωνα με τη ιστορική πραγματικότητα της Κεντρικής Ελλάδας των μέσων του 4^{ου} π.Χ. η ομοσπονδιακή ένωση ευνοούνταν: το λοκρικό ιδρύθηκε ίσως με τη «βοήθεια» των Θηβαίων. Η πολιτική του Επαμεινώνδα απέβλεπε στην πολιτειακή ενίσχυση και ενοποίηση των συμμάχων της, μέσω της συγκρότησης και της ισχυροποίησης φιλικών ομοσπονδιών. Η «απελευθέρωση» της Ναυπάκτου το 367 π.Χ. – για την οποία έχει γίνει λόγος – ίσως ήταν σημάδι αυτής της πολιτικής³⁶⁰.

³⁵⁸ Lerat 1952 II, 55, 117. Monedero 2008, 323. Σαράντη 2018b, 453. O Rzepka (2002, 227-8), μόνο, εξέφρασε μια διαφορετική ερμηνεία της φράσης, θεωρώντας σε αυτή την περίπτωση το *Κοινό*, ως συνέλευση πολιτών. Συνεπώς, υποστήριξε, πως μόνο το *Κοινό των Εσπερίων* του 2^{ου} π.Χ. αιώνα ήταν πολιτειακό σχήμα. Ο Lerat θεώρησε πως η επιγραφή από το Μαλανδρίνο (Φυσκέις) δεν αφήνει περιθώρια ενδοιασμού για την ύπαρξη ενός *Κοινού*.

³⁵⁹ *IG* IX, 1² 3.665 (Παράρτημα αρ.8). Lerat 1952 I, 133-143¹ II, 55-60. Daverio Rocchi 2015, 192.

³⁶⁰ Lerat 1952 II, 56-7. Fraser 1954, 252-4. Πολλά *κοινά* της Κεντρικής Ελλάδας, (επανα)συστάθηκαν στο α' μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Η ύπαρξη του *Αιτωλικού κοινού* πιστοποιείται τουλάχιστον από το 367 π.Χ. (Tod 1948, 110). Το 378 π.Χ. είχε επανιδρυθεί το σύστημα των βοιωταρχών (Διοδ. 15.38, *τὴν Βοιωτίαν ἄπασαν ὑπὸ τῶν Θηβαίων*; Buckler & Beck 2008, 87-98), γεγονός που θεωρείται ως η τυπική ανασύσταση του *βοιωτικού κοινού*. Με την θηβαϊκή υποστήριξη, πόλεις της Επικνημίδας Λοκρίδας

Το *Κοινό* είχε πρωτεύουσα τους Φυσκείς, όπως και τον 2^ο π.Χ. αιώνα. Ο Lerat θεώρησε πως η εύρεση εκεί της επιγραφής, επιβεβαιώνει το γεγονός, καθώς δεν ήταν δυνατό το διάταγμα να αναρτήθηκε αλλού παρά στη πρωτεύουσα. Χάρη και στα επιγραφικά τεκμήρια, προσδιορίστηκε η σημασία των Φυσκέων, πόλη η οποία φιλολογικά επισκιάζεται από την Άμφισσα. Η τελευταία εύλογα προβάλλεται ως η σπουδαιότερη πόλη, η φυσική πρωτεύουσα της χώρας. Τα κριτήρια της επιλογής του κέντρου μιας ομοσπονδίας, δεν εναπόκεινται, όμως, μόνο στη σημασία της πόλης. Σε αυτή την περίπτωση δεν ήταν μια στρατιωτική, οικονομική ή γεωγραφική απόφαση. Την επέβαλαν ισχυροί θρησκευτικοί λόγοι, δηλαδή το ιερό της Αθηνάς Ιλιάδας³⁶¹.

Η έκταση του κράτους δεν κάλυπτε την επικράτεια του έθνους. Ο Lerat χαρτογράφησε με βάση την επιγραφικά τεκμηριωμένη καταγωγή των αξιωματούχων, το εύρος του λοκρικού *κοινού* του 2^{ου} π.Χ. αιώνα και πρότεινε έναν τριμερή γεωγραφικό διαχωρισμό: το δυτικό μέρος με επίκεντρο τη Ναύπακτο παρέμεινε στην Αιτωλική Συμπολιτεία, το μεγαλύτερο μέρος της, κυρίως στο κέντρο, αποτέλεσε το *Κοινό των Εσπέρων Λοκρών* με έδρα τους Φυσκείς, ενώ πόλεις όπως η Άμφισσα και το Χάλειον, παρέμειναν ανεξάρτητες. Δεν έχουμε αντίστοιχα στοιχεία για τον 4^ο π.Χ. αιώνα, ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε μια παρόμοια διαίρεση, πιο διευρυμένη³⁶². Σημαντικές πόλεις, όπως η Ναύπακτος και η Άμφισσα δεν ανήκαν σε αυτό, όπως υποδεικνύει ο κατάλογος των *θεαροδόκων* της Επιδαύρου (IG IV², 1.95) το 365 π.Χ.. Η μη επιλογή της Άμφισσας ως διοικητικής πρωτεύουσας για το *Κοινό*, οδηγεί επίσης στην υπόθεση ότι απείχε. Τον 4^ο π.Χ. αιώνα οι ιστορικοί μνημόνευσαν πολλές φορές τους Λοκρούς της Δύσης, ως μετέχοντες στα μεγάλα πανελλήνια γεγονότα. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις, οι Λοκροί αναφέρονταν ως έθνος και δεν υπήρχε κάποια ένδειξη για την πολιτειακή τους οργάνωση.

οχυρώθηκαν και μεταβλήθηκαν από ολιγαρχίες σε δημοκρατίες. Όσον αφορά το *Κοινό των δυτικών Λοκρών*, ο Lerat (1952 II, 55) «κατέβασε» τη χρονολογία στα χρόνια του Δ' Ιερού Πόλεμου, αν και όπως είδαμε, μια χρονολόγηση στο α' μισό του 4^{ου} αιώνα, μπορεί εύλογα να υποστηριχθεί ιστορικά.

³⁶¹ Πλειάδα απελευθερωτικών επιγραφών από το ιερό χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Είδαμε τη σημασία της Αθηνάς Ιλιάδας για τη συνοχή του λοκρικού έθνους.

³⁶² Δεν έχουμε στοιχεία για την έκταση του λοκρικού *Κοινού* του 4^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με το ιστορικό πλαίσιο των 3^{ου} και 4^{ου} Ιερών Πολέμων, φαίνεται απλά πως επιβεβαιώνεται το πόρισμα του Lerat για την ανεξαρτησία κάποιων πόλεων, όπως απέδειξε για το *Κοινό* του 2^ο αιώνα. Υπολογίζεται πως τουλάχιστον στην μεγαλύτερή του έκταση ήταν βραχύβιο, αν και δε ξέρουμε τι συνέβη στα στάδια της αιτωλικής του κατάκτησης. Παρά όλα αυτά, ανεξάρτητες πόλεις, όπως η Άμφισσα, μοιράζονταν επίσης την εθνική ταυτότητα: συμμετείχαν στην Αμφικτιονία και όπου αλλού καλείτο το λοκρικό έθνος: Lerat 1952 II, 55-60, 72-3, 89-90, 117. Fraser 1954, 254. Σαράντη 2018b, 459.

Δεν έχουμε στοιχεία, αλλά το λοκρικό *Κοινό* θα ακολούθησε, καθυστερημένα, την συνηθισμένη πορεία των φυλετικών κρατών. Δεν γνωρίζουμε το επίσημο όνομα του οργανισμού, τους αξιωματούχους του ή τον τρόπο διακυβέρνησής του. Φαίνεται πως αποτέλεσε μία ομοσπονδία μετριοπαθώς αριστοκρατική με προσθήκη δημοκρατικών στοιχείων, διέθετε μια κεντρική κυβέρνηση και οι πόλεις που συμμετείχαν διατηρούσαν μια σημαντική αυτονομία³⁶³, όπως και στον προηγούμενο αιώνα.

³⁶³ Αυτή η αυτονομία, μαρτυρούσε ίσως και πάλι την απουσία μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας. Οι πόλεις διέπονταν από νόμους, οι οποίοι, έστω στοιχειωδώς, απαιτούσαν μια μορφή κεντρικής οργάνωσης (βλ. το προηγούμενο Κεφάλαιο).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα Διπλωματική εργασία τιτλοφορείται «Η πολιτική Ιστορία της Δυτικής Λοκρίδας: 6^{ος}-4^{ος} αιώνας π.Χ.» και χωρίζεται σε τρία μέρη, τα οποία καλύπτουν θεματικά την γεωγραφία, την ιστορία και την πολιτική οργάνωση.

Στο πρώτο μέρος, τη «Γεωγραφία», αρχικά ορίστηκε το πλαίσιο στο οποίο τοποθετούμε τη δυτική Λοκρίδα. Κατόπιν, η χώρα εξετάστηκε γεωμορφολογικά και διαιρέθηκε συμβατικά σε τρεις γεωγραφικές ενότητες. Το πρώτο κεφάλαιο αποτέλεσε η δυτικότερη έκταση, από την περιοχή όπου κατοικούσαν οι Αιτωλοί ως την δυτική όχθη του Μόρνου. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνονται τα βορειοανατολικά εδάφη της ενδοχώρας και το τρίτο κεφάλαιο αφορά την «παραλιακή» περιοχή, από την ανατολική όχθη του Μόρνου έως τον Παρνασσό. Οι ενότητες αυτές αποτελούν ξεχωριστά κεφάλαια και εντός τους μελετήθηκαν οι πόλεις. Επιδιώξαμε, κατ' αρχήν, να αποσαφηνίσουμε προβλήματα σχετικά με την ταύτιση ορισμένων πόλεων. Ακολούθησε μια συνοπτική μυθική και ιστορική παρουσίαση, όσο το επιτρέπουν οι πηγές. Έγινε προσπάθεια απεικόνισης της όψης των κλασικών πόλεων της δυτικής Λοκρίδας, σε αντίθεση με την παλαιότερη πρακτική, κατά την οποία ακολουθείτο μια λεπτομερής περιηγητική περιγραφή όλων των ευρημάτων που προσέφερε η περιοχή. Αρχικά, περιγράψαμε τις οχυρώσεις και κατόπιν τις ελάχιστες ενδείξεις του οικιστικού ιστού. Στη συνέχεια, τα νεκροταφεία με τα κινητά τους ευρήματα. Τέλος, με βάση λιγοστές ενδείξεις, παρουσιάσουμε τις κατά τόπους λατρείες και τα ιερά.

Στο δεύτερο μέρος καλύπτουμε την «Ιστορία» της δυτικής Λοκρίδας. Αποτελείται από οκτώ κεφάλαια, τα οποία ακολουθούν με χρονολογική σειρά τα πανελλήνια γεγονότα, από τη συμβολή των μεταναστευτικών ροών στην θέση της κλασικής δυτικής Λοκρίδας έως τον Τέταρτο Ιερό πόλεμο. Η νίκη του Φιλίππου Β' στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.), αποτελεί το ιστορικό *terminus ante quem*. Από τα γεγονότα που εξετάστηκαν επικεντρωθήκαμε στα λιγοστά εκείνα στοιχεία, που είτε παρουσιάζουν την ανάμειξη των δυτικών Λοκρών σε αυτά, είτε θέτουν τη δυτική Λοκρίδα στο επίκεντρο των διενέξεων των μεγάλων δυνάμεων του ελληνικού χώρου.

Το τρίτο μέρος της εργασίας αφορά την «Πολιτεία». Στο πρώτο κεφάλαιο αναδείχθηκαν οι μηχανισμοί που κατέταξαν το έθνος στο υψηλότερο επίπεδο εξουσίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρήθηκε, αρχικά, η αποτίμηση της λοκρικής οργάνωσης του 5^{ου} αι. π.Χ. μέσω των ελάχιστων φιλολογικών ενδείξεων. Κατόπιν, ερμηνεύτηκαν οι όροι τριών επιγραφών του α' μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ., με την βοήθεια των οποίων

αξιολογούμε το επίπεδο των λοκρικών κοινωνιών της κλασικής εποχής. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφονται οι ελάχιστες πληροφορίες για το *Κοινόν* του 4^ο αιώνα π.Χ..

Σε επίπεδο πόλεων, αποδείξαμε πως οι κρατούσες ταυτίσεις είναι επί το πλείστον αναμφισβήτητες, όμως ευελπιστούμε ότι μελλοντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις θα βελτιώσουν σημαντικά την εικόνα που έχουμε: μόνο οι οχυρώσεις αποτυπώνονται ικανοποιητικά, έστω και αν είναι αρκετά κατεστραμμένες. Μεγάλο είναι το γνωστικό κενό για την οικιστική εξάπλωση και ιδιαίτερα όσον αφορά τις λατρείες και τα δημόσια κτήρια. Η ποιότητα των πηγών δεν επιτρέπει να αποκαταστήσουμε την ιστορική πορεία των δυτικών Λοκρών. Συνεχίζουμε να αγνοούμε βασικά στοιχεία και να ακολουθούμε την διαδρομή του φύλου ιδιαίτερα αποσπασματικά και περιφερειακά, κυρίως μέσα από τη δράση των μεγάλων δυνάμεων του ελληνικού χώρου. Καταγράψαμε την ιστορική τους παρουσία στα πανελλήνια γεγονότα, καθώς και τη θέση της χώρας σε αυτά. Η κατάσταση των πηγών, όμως, δεν επιτρέπει να ασχοληθούμε με τη δική του ιστορία παρά εντελώς επιδερμικά. Παρομοίως, αγνοούμε θεμελιώδη στοιχεία, απαραίτητα για την γνώση και την ερμηνεία της λοκρικής οργάνωσης της κλασικής εποχής. Συνεπώς δεν είναι δυνατό να αξιολογήσουμε τις υπάρχουσες ενδείξεις με ασφάλεια. Η εύρεση επιπλέον επιγραφών θα ήταν ιδιαιτέρως χρήσιμη. Ανιχνεύσαμε τον πρωτεύοντα ρόλο του έθνους και την σχετική ανεξαρτησία των πόλεων. Καθώς όμως δε γνωρίζουμε τους αξιωματούχους και τη διάρθρωση της εξουσίας, ακόμα και για το δυτικό λοκρικό *Κοινό* του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, μπορούμε να το περιγράψουμε αδρομερώς. Θεσμικά, δεν προέκυψε πως οι λοκρικές πόλεις υστερούσαν από τις μεγάλες κλασικές πόλεις του ελληνικού χώρου. Διάφοροι παράγοντες συνέβαλαν ώστε οι δυτικοί Λοκροί να αντιμετωπίζονται από την αρχαιότητα ως υποδεέστεροι. Η έλλειψη πηγών συνετέλεσε στο να διατηρηθεί αυτή η άποψη στη σύγχρονη εποχή, λειτουργώντας και ως κάλυμμά της. Επομένως, είναι ορθότερο να υποστηρίξουμε πως τα υπάρχοντα στοιχεία σε καμία περίπτωση δεν επαρκούν για να διαμορφώσουμε μια ολοκληρωμένη και ασφαλή άποψη ή να ανασυνθέσουμε και αξιολογήσουμε την ιστορία, την δομή του *Κοινού* και την εικόνα των πόλεων.

ΠΗΓΕΣ

- Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*
C.B. Gulick (transl.), *The Deipnosophists*, vol. 6, Loeb Classical Library, 1927.
- Αισχίνης (*Περί τῆς Πα-
ραπρεσβείας, Κατά
Κτησιφῶντος*)
C.D. Adams, *The Speeches of Aeschines*, London- New York, 1919.
- Ανώνυμος, *Ἑλληνικά
τῆς Ὀξυρρύγχου*
M. Chambers, *Hellenica Oxyrhynchia*, Stutgardiae, 1993.
- Αριστοτέλης, *Ὀπου-
ντίων Πολιτεία*
V. Rose, *Aristotelis. Qui Ferebantur Librorum Fragmenta*, Lipsiae, 1836.
- Δημοσθένης, *Ὑπὲρ
Κτησιφῶντος περὶ τοῦ
Στεφάνου*
H. Yunis (ed.), *Demosthenes. On the Crown*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Δημοσθένης, *Κατά Φι-
λίππου Γ'*
J. H. Vince, *Demosthenes*, Harvard University Press, Cambridge- London, 1930.
- Διόδωρος Σικελιώτης,
Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη
I. Bekker (transl.), *Diodori Bibliotheca historica*, vols. I- VI, Stvtgardiae, 1970-1985.
- Διονύσιος Καλλιφώ-
ντος,
K. Muller (ed.), *Geographi Graeci minores*, Paris, 1882.
- Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι*
A.D. Godley (transl.), *Herodotus Vols. I-IV, Books I-IX*, Loeb Classical Library, London- New York, 1920-5.
- ΗΣίοδος, *Ἀσπὶς Ἡρα-
κλέους*
H.G. Evelyn-White (transl.), *Hesiod Homeric Hymns, Epic Cycle, Homerica*, Loeb Classical Library, London, 1914.
- Θουκυδίδης, *Ἱστορίαι*
C.F. Smith, *Thucydides. History of the Peloponnesian War*, vols. I-IV, Loeb Classical Library, London- Cam- bridge, 1919-23.
- Ισοκράτης, *Φίλιππος*
G. Norlin, *Isocrates with an English Translation in three volumes*, Harvard University Press, Cambridge- London, 1980.
- Ξενοφών, *Ἑλληνικά*
C.L. Browson (transl.), *Xenophon Hellenica*, Loeb Clas-

	sical Library, London- New York, 1918-21.
Ξενοφών, <i>Αγησίλαος</i>	E.C. Marchant (transl.), <i>Xenophon vol. VI. Scripta Minora</i> , Harvard University Press, Cambridge- London, 1925.
Όμηρος, <i>Ιλιάς</i>	A.T. Murray, <i>The Iliad</i> , Harvard University Press, Cambridge, 1924.
Όμηρος(ς), <i>Εἰς Ἀπόλλωνα</i>	H.G. Evelyn-White, <i>The Homeric hymns and Homerica</i> , Harvard University Press, London, 1914.
Παυσανίας, <i>Ἑλλάδος περιήγησις</i>	F. Spiro (ed.), <i>Pausaniae Graeciae descriptio</i> , in 3 vols., Stutgardiae, 1959.
Πίνδαρος (<i>Πυθιονίκος, Ἰσθμιόνικος</i>)	W.H. Race, <i>Pindar</i> , Harvard University Press, 1997.
Πλούταρχος, <i>Βίοι Παράλληλοι</i>	B. Perrin (transl.), <i>Plutarch's Lives</i> , 11 vols., Loeb classical library, Cambridge- London, 1914-1926.
Πλούταρχος, <i>Ηθικά (Αἰτία Ἑλληνικά, Τῶν ἐπὶ σοφῶν συμπόσιον, Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρομένων)</i>	F.C. Babbitt (transl.), <i>Plutarch's Moralia</i> , vols. II-VII, Loeb Classical Library, Cambridge - London, 1927-1969.
Πολύαινος, <i>Στρατηγήματα</i>	R. Shephard (transl.), <i>Polyaenus's strategems of war</i> , London, 1793.
Πολύβιος, <i>Ἱστορίαι</i>	W.R. Paton (transl.), <i>Polybius. The Histories</i> , vols. II-V, Loeb Classical Library, London- New York, 1922-1927.
Πτολεμαῖος Κλαύδιος, <i>Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις</i>	A. Stückelberger & G. Grasshoff (transl.), <i>Klaudios Ptolemaios Handbuch der Geographie</i> vol. 1, Basel, 2006.
Στέφανος Βυζάντιος, <i>Ἐθνικά</i> 1-5	M. Billerbeck, <i>Stephani Byzantii Ethnica Vol. I-V</i> , De Gruyter, 2006 (βλ. τα αντίστοιχα λήμματα).
Στράβων, <i>Γεωγραφικά</i>	H.L. Jones (transl.), <i>The Geography of Strabo</i> , vols. II-V, Loeb Classical Library, Cambridge, 1917-1932.
T. Livius, <i>Ab urbe condita</i>	B.O. Foster (ed.) <i>Livy in fourteen volumes</i> , Loeb Classical Library, Cambridge-London, 1919-1959.
Τυρταίος	C. Prato (ed.), <i>Tyrtaeus fragmenta</i> , Roma, 1968.

- Ψευδο- Απολλόδωρος J.G. Frazer, *Apollodorus. The Library, Volume I: Books 1-3.9*, Loeb Classical Library, Cambridge, 1921.
- Ψευδο- Σκύλαξ, *Περί- πλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης* G. Shipley (transl.), *Pseudo-Skylax's periplous: the circumnavigation of the inhabited world: text, translation and commentary*, Bristol Phoenix Press, Exeter, 2011.
- Ψευδο-Σκύμνος, *Περί- οδος του Νικομήδη* K. Muller (ed.), *Geographi Graeci minores*, Paris, 1882.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αλεξοπούλου 2004 Γ. Αλεξοπούλου, “Ελληνικό Βελβίνας (αρχαίο Μολύκρειο) αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες”, *Ναυπακτικά ΙΓ*”, 48-67.
- Carlier 2005 P. Carlier, *Ο ελληνικός κόσμος τον 4^ο αιώνα, μέχρι το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Μ. Στεφάνου (μετ.), Αθήνα.
- Glottz 1994 G. Glottz, *Η Ελληνική «Πόλις»*, Α. Σακελλαρίου (μετ.), Αθήνα.
- Θέμελης 1983 Π. Θέμελης, “Δελφοί και Περιοχή τον 8^ο και 7^ο Π.Χ. αιώνα (Φωκίδα- Δυτική Λοκρίδα)”, *Atti del Convegno Internazionale. Grecia, Italia e Sicilia nell’ VIII e VII sec. A.C., Atene 15-20 ottobre 1979*, Ρώμη 1984, 214-58.
- Κόλια & Σαράντη 2004 Ε. Κόλια & Ε. Σαράντη, “Τα νεκροταφεία της κλασικής και ελληνιστικής Ναυπάκτου”, στο *Β’ Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά Α’ Τόμος*, 231-41.
- Μουστάκα & Καλτσάς 2016 Α. Μουστάκα & Ν. Καλτσάς, “Οι ανασκαφές στο αρχαίο «Μολύκρειο» μετά τον Α. Ορλάνδο”, στο *ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια, Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας, Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία, Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014, Ο. Παλαγγιά (επ.)*, 135-

49.	
Ορλάνδος 1927	Α. Ορλάνδος, “Ἀνασκαφαί ἐν Μολυκρείῳ της Αἰτωλίας”, <i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i> 9, <i>Παράρτημα</i> , 55-64.
Παπαποστόλου 2014	Ι.Α. Παπαποστόλου, <i>Τὸ Ἱερὸ τοῦ Θέρμου στὴν Αἰτωλία</i> , Αθήνα.
Παππάς 2013	Β.Ν. Παππάς, <i>Κοινά της ελληνιστικής εποχής: απονομή προνομίων σε πρόσωπα και πόλεις</i> , (Δ.Ε.), Θεσσαλονίκη.
Πορτελάνος 1998	Α. Πορτελάνος, <i>Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις</i> , (Δ.Δ.), Αθήνα.
Ραπτόπουλος & Πιλά-
λας 2015	Σ. Γ. Ραπτόπουλος & Ι. Πιλάλας, “Πύργοι και αμυντικό δίκτυο στη Δυτική Λοκρίδα των Ελληνιστικών χρόνων”, στο <i>Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15.3 - 18.3.2012, Τόμ. ΙΙ: Στερεά Ελλάδα</i> , 859-66.
Σάθας 1865	Κ. Σάθας, <i>Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου</i> , Αθήνα
Σαράντη 2006	Ε. Σαράντη, “ Η αρχαία Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της: Τοπογραφικά δεδομένα και πρόσφατες έρευνες”, <i>Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996</i> , 499-510.
Σαράντη 2012	Φ. Σαράντη, “Νεότερα στοιχεία σχετικά με την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου”, <i>Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12.3 – 15.3.2009, Τόμ. ΙΙ: Στερεά Ελλάδα</i> , 763-71.
Σαράντη 2015	Φ. Σαράντη, “Ευρήματα στον άξονα της «Ιόνιας οδού»: τμήμα Αντίρριο- Χάλεια”, <i>Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15.3 - 18.3.2012, Τόμ. ΙΙ: Στερεά Ελλάδα</i> , 621-32.
Σαράντη 2016	Φ. Σαράντη, “Το αρχαίο λιμάνι της Ναυπάκτου: κατάλοιπα και μαρτυρίες”, στο <i>ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια, Πρακτικά της διεθνούς η-</i>

- μερίδας, *Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία, Ναύπακτος 15 Νοεμβρίου 2014*, Ο. Παλαγγιά (επ.), 43-63.
- Σαράντη & Γεώρμα 2018 Φ. Σαράντη & Φ. Γεωρμά, “Αρχαία Μακύνεια Αιτωλίας: Η πολεοδομική οργάνωση ενός οικισμού μέσα από τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα”, *Το Αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, 531-8.
- Σαράντη 2018a Φ. Σαράντη, “Αρχαία Μακύνεια: νεότερες έρευνες και πρόσφατα συμπεράσματα”, στο *Αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα, Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Ι.Π. Μεσολογγίου 6-8 Δεκεμβρίου 2013*, 163-77.
- Σαράντη 2018b Φ. Σαράντη, *Ναύπακτος. Τοπογραφική εξέλιξη του άστεως και της χώρας από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα*, (Δ.Δ.), Ιωάννινα.
- Σωτηριάδης 1907 Γ. Σωτηριάδης, “Ζητήματα Αιτωλικής ιστορίας και τοπογραφίας”, *BCH* 31, 270-320.
- Χαραλαμπίδης 1998 Χ.Δ. Χαραλαμπίδης, “Δάφνος ή Μόρνος, Το ποτάμι της Ναυπακτοδωρίδας”, *Ναυπακτικά Θ'*, 321-341.
- ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ
- Anderson 1995 J.K. Anderson, “The Geometric Catalogue of Ships”, στο J. B. Carter- S. P. Morris (ed.), *The Ages of Homer*, 181-91, Austin.
- Andrewes 1978 A. Andrewes, “Thucydides and the clauses of war”, *CQ* 9.2, 223-39.
- Antonetti 1990 C. Antonetti, “Les Étolien. Image et Religion”, *CRHA* 92, 9-470.
- Archibald 2009 Z.H. Archibald, “Northern Greece”, στο K.A. Raaflaub-H.V. Wees (ed.), *A Companion to Archaic Greece*, 294-313.
- Badian 1987 E. Badian, “The Peace of Callias”, *JHS* 107, 1-39.
- Badian 1988 E. Badian, “Towards a Chronology of the Pentekontaetia

- Down to the Renewal of the Peace of Callias”, *Mouseion* 32.7.3, 289-320.
- Badian 1990 E. Badian, “Athens, the Locrians and Naupactus”, *CQ* 40.2, 364-9.
- Badian 1993 E. Badian, *From Plataea to Potidaea. Studies in the History and Historiography of the Pentecontaetia*, Baltimore- London.
- Bakhuizen 1996 S. C. Bakhuizen, “Men of Mountains. Observations on Aitolian Raiding”, στο E. Olshausen- H. Sonnabend (ed.), *GH* 8, 223-34.
- Bartonek 1973 A. Bartonek, “The place of the Dorians in the Late Hellenic world”, στο R.A. Crossland- A. Birchall (ed.), *Bronze Migrations in the Aegean*, 305-311.
- Beck 1999 H. Beck, “Ostlokris und die tausend Opuntier. Neue Überlegungen zum Siedlergesetz für Naupaktos”, *ZPE* 124, 53-62.
- Bommeljé 1988 S. Bommeljé, “Aeolis in Aetolia: Thuc. 3.102.5 and the Origins of the Aetolian "ethnos", *Historia* 37.3, 297-316.
- Bonner & Smith 1943 R. J. Bonner & G. Smith, “Administration of Justice in the Delphic Amphictyony”, *CP* 38, 1-12.
- Bousquet 1965 J. Bousquet, “Convention entre Myania et Hypnia”, *BCH* 89.2, 665-81.
- Brunt 1953 P. A. Brunt, “The Hellenic League against Persia”, *Historia* 2.2, 135-63.
- Brunt 1965 P. A. Brunt, “Spartan Policy and Strategy in the Archidamian War”, *Phoenix* 19.4, 255-280.
- Buck 1955 C.D. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago.
- Buck 1994 R. J. Buck, *Boiotia and the Boiotian League 432-371 B.C.*, Edmonton.
- Buckler 1980 J. Buckler, *The Theban Hegemony, 371-362 BC*. Cambridge.
- Buckler 1989 J. Bucker, *Phillip II and the Sacred war*, Leiden.
- Buckler & Beck 2008 J. Buckler & H. Beck, *Central Greece and the Politics of*

- Power in the Fourth Century B.C.*, Cambridge.
- Bursian 1862 C. Bursian, *Geographie von Griechenland I. Das Nördliche Griechenland*, Leipzig.
- Casson 1914 S. Casson, “The Persian Expedition to Delphi”, *CR* 28.5, 145-51.
- Cawkwell 1975 G. L. Cawkwell, “Thucydides' judgment of Periclean strategy”, στο G. L. Cawkwell (ed.), *Cyrene to Chaeronea: Selected Essays on Ancient Greek History*, 53-70, Oxford.
- Cawkwell 1997 G. L. Cawkwell, “The Peace between Athens and Persia”, *Phoenix* 51.2, 115-130.
- Chamoux & Lerat 1947 F. Chamoux & L. Lerat, “Voyage en Locride occidentale”, *BCH* 71-2, 47-80.
- Cook 1962 R. M. Cook, “The dorian invasion”, *PCPhS* 8, 16-22.
- Cox & Sankey 1908 G. W. Cox & C. Sankey, *The Greeks and the Persians*, New York.
- Crawford & Whitehead 1983 M. H. Crawford & D. Whitehead, *Archaic and Classical Greece. A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge.
- Cross 2017 N. D. Cross, “The Imitation Game: Interstate Alliances and the Failure of Theban Hegemony in Greece”, *JAH* 5.2, 1–24.
- Curtius 1876 E. Curtius, ‘Studien zur Geschichte von Korinth’, *Hermes* 10, 215-243.
- Daverio Rocchi 2015 G. Daverio Rocchi, “The Lokrians and their federal leagues”, στο H.Beck- P.Funke (ed), *Federalism in Greek Antiquity*, 179-98.
- Davies 1994 J. Davies, “The tradition about the First Sacred War”, στο S. Hornblower (ed.), *Greek Historiography*, Oxford, 193- 212.
- Desborough 2006 V.R. d’A. Desborough, “The end of Mycenaean Civilization and the dark Age. (a) The archaeological background”, στο I.E.S. Edwards- C.J. Gadd- N.G.L. Ham-

- mond- E. Sollberger (ed.), *Cambridge Ancient History* 2.2. *Middle East & Aegean Region 1300-1000*, 658-677.
- De Souza 2003 P. de Souza, *The Greek and Persian Wars 499-386 B.C.*, Oxford.
- De Souza 2005 P. de Souza, *The Peloponnesian War 431-404 B.C.*, Oxford.
- Dillon & Garland 2000 M. Dillon & L. Garland, *Ancient Greece. Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Socrates (c.800–399 BC)*, London-New York.
- Ellis 1994a J.R. Ellis, “Macedon and north-west Greece”, στο D.M. Lewis- J. Boardman- S. Hornblower- M. Ostwald (ed.), *The Cambridge Ancient History* 6. *The Fourth Century B.C.*, 723-59.
- Ellis 1994b J.R. Ellis, “Macedonian hegemony created”, στο D.M. Lewis- J. Boardman- S. Hornblower- M. Ostwald (ed.), *The Cambridge Ancient History* 6. *The Fourth Century B.C.*, 760-90.
- Falkner 1996 C. Falkner, “Sparta and the Elean War, ca 401/400 B. C.: Revenge or Imperialism?”, *Phoenix* 50.1, 17-25.
- Finley 2008 M. Finley, “The Fifth-Century Athenian Empire: A Balance Sheet”, στο P. Low (ed.), *The Athenian Empire*, 14-37.
- Forrest 1982 W. G. G. Forrest, “Central Greece and Thessaly”, στο J. Boardman and N.G.L. Hammond (ed.), *Cambridge Ancient History* 3.3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, 286–320.
- Foster 2010 E. Foster, *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism*, Cambridge.
- Fowler 1898 H. N. Fowler, “Pausanias's Description of Greece”, *AJA* 5, 357-366.
- Fraser 1954 P. M. Fraser, “Review: Lerat, Les Locriens de l'Ouest” *Gnomon* 26.4, 246-56.
- Fred 2009 E. R. Fred, *Land battles in 5th century B.C. Greece: a*

- Freitag 1996 *History and Analysis of 173 Engagements*, Jefferson.
K. Freitag, *Der Golf von Korinth. Historisch-topographische Untersuchung Von der Archaik bis in das erste Jh. v. Chr.2.*, München.
- French 1971 A. French, *The Athenian Half- Century 478-431 B.C., Thucydides I 89-118*, Sydney.
- Funke 2000 P. Funke, “Aitolia and the Aitolian League”, στο H. Beck- P. Funke (ed.), *Federalism in Greek antiquity*, Cambridge ,86-117.
- Funke & Haake 2006 P. Funke & M. Haake, “Theaters of war: Thucydidean topography”, στο A. Rengakos- A. Tsakmakis (ed.), *Brill’s Companion to Thucydides*, Leiden - Boston, 369-84.
- Glötz & Cohen 1938 G. Glötz & R. Cohen, *Histoire Grecque, Tome II. La Grèce au Ve Siècle*. Paris.
- Gomme 1945 A.W. Gomme, *Essays in Greek History and literature*, Oxford.
- Gomme 1956 A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Year’s War*, Oxford.
- Goušchin 2019 V. Goušchin, “Plutarch on Cimon, Athenian Expeditions, and Ephialtes’ Reform (Plut. Cim.14–17)”, *GRBS* 59, 38–56.
- Green 2010 P. Green, *Diodorus Siculus: The Persian Wars to the Fall of Athens, Books 11-14.34 (480-401 BCE)*, Austin.
- Grote 2002 G. Grote, *A History of Greece: from the Time of Solon to 403 B.C.*, London- New York.
- Habicht 1985 C. Habicht, *Pausanias Guide to Ancient Greece*, Berkeley- Los Angeles- London.
- Hall 2014 J. M. Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE*, Oxford.
- Hamilton 1979 C. D. Hamilton, *Sparta’s Bitter Victories, Politics and Diplomacy in the Corinthian War*, London.
- Hammond 1931/2 N.G.L. Hammond, “Prehistoric Epirus and the Dorian

- invasion”, *ABSA* 32, 131-79.
- Hammond 1955 N.G.L. Hammond, “Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B.C.”, *Historia* 4.4, 371-411.
- Hammond 1994 N.G.L. Hammond, “Philip's Actions in 347 and Early 346 B. C.”, *CQ* 44. 2, 367-74.
- Hammond 2006 N.G.L. Hammond, “The end of Mycenaean Civilization and the dark Age. (b) The literary tradition for the Migrations”, στο I.E.S. Edwards- C.J. Gadd- N.G.L. Hammond- E. Sollberger (ed.), *Cambridge Ancient History* 2.2. *Middle East & Aegean Region 1300-1000*, 678-712.
- Hansen 2004a M.H. Hansen, “City Walls as Evidence for Polis Identity”, στο M.H. Hansen- T.H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Polis*, Oxford, 135-7.
- Hansen 2004b M.H. Hansen, “The Polis as an Urban Centre”, στο M.H. Hansen- T.H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Polis*, Oxford, 138-43.
- Hansen 2006 M.H. Hansen, *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford.
- Hölscher 1974 T. Hölscher, “Die Nike der Messenier und Naupaktier in Olympia,” *JDAI* 89, 70-111.
- Holladay 1978 A. J. Holladay, “Athenian Strategy in the Archidamian War”, *Historia* 27.3, 399-427.
- Hornblower 1991 S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, vol. I, Oxford.
- Hornblower 2011 S. Hornblower, *The Greek World 479-323 BC*, London - New York.
- Kagan 1969 D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca- London.
- Kagan 1974 D. Kagan, *The Archidamian War*, Ithaca- London.
- Kase 1973 E.W. Kase, “Mycenaean Roads in Phokis”, *AJA* 77, 74-7.
- Kase 1991 E.W. Kase, “The Isthmus Corridor Road System from the valley of the Spercheios to Kirrha on Krisaian Gulf”, στο E.W. Kase- G.J. Szelmer- N.C. Wilkie- P.C. Wallace

- (ed.), *The Great Isthmus Corridor Route, Explorations of the Phokis- Doris Expedition*, vol.1, 21-45.
- Kallet 2016 L. Kallet, “Naupaktos, Naupaktians and Messenians in Naupaktos in the Peloponnesian War”, στο *ΝΑΥΠΑ-ΚΤΟΣ. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια, Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας, Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτί-α, Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014*, Ο. Παλαγγιά (επ.), 15-41.
- Katsonopoulou 2018 D. Katsonopoulou, “Opuntian Lokris through Literary Sources”, στο Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου- Χ. Κριτζάς- Ι. Τουράτσογλου (επ.), *Πύρρα: Μελέτες για την αρχαιολο-γία στην Κεντρική Ελλάδα, προς τιμήν της Φανουριάς Λα-κορώνια*, 223-32.
- Keaveney 1995 A. Keaveney, “The Medisers of Thessaly”, *Eranos* 9, 30-8.
- Kirsten 1941 E. Kirsten, “Bericht über eine Reise in Ätolien und Akarnanien”, *AA* 56, 99-119.
- Kirsten 1951 E. Kirsten, “Beitrage zur Historischen Landeskunde des ostlichen Mittelgriechischelands und Euboeas”, στο A. Philippson, *Die Griechischen Landschaften* 1.2. *Der nordosten der Griechischen halbinsel. Das Ostliche Mit-telgriechischeland und die insel Euboea*, 645-729.
- Klaffenbach 1926 G. Klaffenbach, “Zur Geschichte von Ost-Lokris”, *Klio* 20, 68-88.
- Klaffenbach 1950 G. Klaffenbach, “Das Jahr der Kapitulation von Ithome und der Ansiedlung der Messenier in Naupaktos”, *Histo-ria* 1.2, 231-5.
- Knight 1970 D. W. Knight, “Thucydides and the War Strategy of Perikles”, *Mnemosyne* 23.2, 150-161.
- König 2016 J. König, “Strabo’s Mountains”, στο J. McInerney- I. Sluiter (ed.), *Valuing Landscape in Classical Antiquity. Natural Environment and Cultural Imagination*, 46-69,

- Leiden.
- Krentz & Sullivan 1987 P. Krentz & C. Sullivan, "The Date of Phormion's First Expedition to Akarnania", *Historia* 36. 2, 241-3.
- Krentz 1997 P. Krentz, "The Strategic culture of Periclean Athens", στο C.D. Hamilton- P. Krentz (ed.), *Polis and Polemos. Essays on politics, war, and history of Ancient Greece in honor of Donald Kagan*, Claremont, 55-72.
- Laroche & Jacquemin 2016 D. Laroche & A. Jacquemin, "L' offrande des Messéniens et Naupactiens à Delphes", στο *ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια, Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας, Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία, Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014*, Ο. Παλαγγιά (επ.), Αθήνα, 85-103.
- Larsen 1968 J.A.O Larsen, *Greek Federal States*, Oxford.
- Lazenby 1993 J.F. Lazenby, *The Defence of Greece 490-479 B.C.*, Warminster.
- Leake 1835 I W.M. Leake, *Travels in Northern Greece, Vol. I*, London.
- Leake 1835 II W.M. Leake, *Travels in Northern Greece, Vol. II*, London.
- Lendon 1989 J. E. Lendon, "The Oxyrhynchus Historian and the origins of Corinthian War", *Historia* 38, 300-13.
- Lerat 1946 L. Lerat, "La liste des peuples locriens dans Thucydide, III, 101", *BCH* 70, 329-36."
- Lerat 1952 I L. Lerat, *Les Locriens de l' Ouest, I. Topographie et Ruines*, Paris.
- Lerat 1952 II L. Lerat, *Les Locriens de l' Ouest, II. Histoire, institutions, Prosopographie*, Paris.
- Lewis 1992a D. M. Lewis, "Mainland Greece, 479-451 B.C.", στο D. M. Lewis- J. Boardman- J. K. Davies- M. Ostwald (ed.), *Cambridge Ancient History 5. The Fifth century*, 96-120.
- Lewis 1992b D. M. Lewis, "The Thirty Years' Peace" στο D. M. Lewis- J. Boardman- J. K. Davies- M. Ostwald (ed.), *Cam-*

- bridge *Ancient History 5. The Fifth century*, 121-46.
- Lewis 1992c D. M. Lewis, "The Archidamian War", στο D. M. Lewis- J. Boardman- J. K. Davies- M. Ostwald (ed.), *Cambridge Ancient History 5. The Fifth century*, 370-432.
- Lewis 1997 D.M. Lewis, "The origins of the First Peloponnesian War", στο D.M. Lewis (ed.), *Selected Papers in Greek and Near Eastern History*, Cambridge, 9-21.
- Martin 1975 D.G. Martin, *Greek Leagues in the later second and first centuries B.C. vol. I*, (Thesis), Michigan.
- Matthaiou & A.P. Matthaiou & E. Mastrokostas, "Συνθήκη
Mastrokostas 2000-3 Μεσσηνίων και Ναυπακτίων", *Horos* 14-16, 433-454.
- Matthaiou 2011 A.P. Matthaiou, *Six Greek Historical Inscriptions of the Fifth Century B.C.*, Αθήνα.
- Meiggs & Lewis 1969 R. Meiggs & D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford.
- Meiggs 1972 R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford.
- Merker 1989 I. L. Merker, "The Achaians in Naupaktos and Kalydon in the fourth century", *Hesperia* 58, 303-311.
- Meyer 1901 E. Meyer, *Geschichte des Altertums. Das Perserreich und die Griechen bis zum Vorabend des Peloponnesischen Krieges*, Stuttgart.
- Monedero 2008 A.J.D. Monedero, "Ethnos, koinon and polis among the Locrians", στο *Forme sovrappoleiche e interpoleiche di organizzazione nel mondo Greco antico. Atti del Convegno Internazionale Lecce, 17-20 Settembre 2008*, ed. M. Lombardo- F. Frisone, 322-334.
- Monedero 2013 A.J. D. Monedero, "The late Archaic period", στο J. Pascual- M.F. Papakonstantinou (ed.), *Topography and History of Ancient Epicnemidian Locris*, 445-70.
- Monedero 2015 A.J.D. Monedero, "The Lokrians and the sea", *Historika* 5, 249-62.
- Mower 2016 K. Mower, *Creating Greek Identity: How Philip II of Macedon used the Third Sacred War to Infiltrate Greek*

- Politics and Establish Macedonia as a Greek State (thesis)*, Utah.
- Munn 1997 M. Munn, “Thebes and Central Greece”, στο L. A. Tritle (ed.), *The Greek world in the Fourth Century. From the fall of the Athenian Empire to the successors of Alexander*, London – New York, 66-106.
- Murray 1982 W.M. Murray, *The coastal sites of western Akarnania: a topographical-historical survey*, (Thesis), Pennsylvania.
- Nielsen 2000 T.H. Nielsen, “Epiknemidian, Hypoknemidian, and Opountian Lokrians. Reflections on the Political Organisation of East Lokris in the Classical Period”, στο P. Flensted-Jensen (ed.), *Further Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 91-120.
- Noack 1897 F. Noack, “Untersuchungen und Aufnahmen griechischer Stadt und Burgruinen im West Lokris, Ätolien und Akarnanien”, *AA* 12, 80-3.
- Oldfather 1926 W. A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 13, *Lokris*, 1135-1288.
- Oldfather 1933 W.A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 16, *Molykria*, 34-40.
- Oldfather 1935a W.A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 16.2, *Myania*, 990-3.
- Oldfather 1935b W.A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 16.2, *Naupaktos*, 1979-2002.
- Oldfather 1937 W.A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 17, *Oineon*, 2191-3.
- Oldfather 1938 W.A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 19, *Phaistos*, 1595-6.
- Oldfather 1941 W.A. Oldfather, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 20, *Physkos*, 1165-9.
- Palagia 2016 O. Palagia, “Art as Trophy: the Nike of Paionios”, στο *ΝΑΥΠΙΑΚΤΟΣ. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια*,

- Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας, Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία, Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014, Ο. Παλαγγιά (επιμ.), Αθήνα, 73-84.*
- Pascual 2007 J. Pascual, "Theban victory at Haliartos (395 B.C.)", *Gladius* 27, 39-66.
- Pascual 2013 J. Pascual, "The Classical Period (480-323)", στο J. Pascual- M-F. Papakonstantinou (ed.), *Topography and History of Ancient Epicnemidian Locris*, Leiden- Boston, 471-505.
- Peason 1939 L. Pearson, "Thucydides and the Geographical Tradition", *CQ* 33.1, 48-54.
- Perlman 1964 S. Perlman, "The Causes and the Outbreak of the Corinthian War", *CQ* 14.1, 64-81.
- Philippson & Kirsten 1958 A. Philippson & E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften* 2.2, *Das westliche Mittellgriechenland and die westgriechischen Inseln*, Frankfurt.
- Platias & Koliopoulos 2010 A. G. Platias & K. Koliopoulos, *Thucydides on Strategy. Grand Strategies in the Peloponnesian War and their Relevance Today*, Athens.
- Pickard- Cambridge 1979 A.W. Pickard- Cambridge, *Demosthenes and the last Days of Greek Freedom 384-322 B.C.*, New York.
- Powell 1904 B. Powell, "Oeniadae: I. History and Topography", *AJA* 8.2, 137-73.
- Price 2004 J. J. Price, *Thucydides and Internal War*, Cambridge.
- Pritchett 1991 W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography VII*, Amsterdam.
- Pritchett 1992 W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography VIII*, Amsterdam.
- Redfield 2003 J.M. Redfield, *Locrian Maidens. Love and Death in Greek Italy*, New Jersey.
- Reece 1962 D. W. Reece, "The date of the fall of Ithome", *JHS* 82, 111-20.
- Rhodes & Osborne R.J. Rhodes & R. Osborne, *Greek Historical Inscriptions*

- 2003 404-323 B.C., Oxford.
- Robertson 1976 N. Robertson, “The Thessalian expedition of 480 B.C.”, *JHS* 96, 100-120.
- Robertson 1978 N. Robertson, “The Myth of the First Sacred War”, *CQ* 28.1, 38-73.
- Rousset 2004 D. Rousset, “West Lokris”, στο M.H. Hansen- T.H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 391-398.
- Roy 1994 J. Roy, “Thebes in 360s B.C”, στο D. M. Lewis - J. Boardman – S. Hornblower – M. Ostwald (ed.), *Cambridge Ancient History* 6. *The Fourth Century*, 187-208.
- Rzepka 2002 J. Rzepka, Ethnos, Koinon, Sympoliteia”, στο T. Derda- J. Urbanik- M. Węcowski (ed.), *Euergesias Charin*, Warsaw, 225–47.
- Rzepka 2004 J. Rzepka, “Philip II of Macedon and 'The Garrison in Naupactus'. A Re-Interpretation of Theopompus FG¹ Hist 115 F 235”, *Tyche* 19, 157-66.
- Rzepka 2013 J. Rzepka, “Monstrous Aetolians and Aetolian Monsters – A Politics of Ethnography?”, στο E. Almagor- J. Skinner (ed.), *Ancient Ethnography: New Approaches*, London, 117–30.
- Salmon 1984 J. B. Salmon, *Wealthy Corinth: a History of the City to 338 B.C.*, Oxford.
- Sawada 1993 N. Sawada, “Philip II’s policy Toward Greece: a reconsideration of the Peace of Philocrates”, *Kodai* 4, 21-50.
- Schwenk 1997 C. Schwenk, “Athens”, στο L.A. Tritle (ed.), *The Greek World in the Fourth Century. From the Fall of the Athenian Empire to the Successors of Alexander*, London-New York, 8-40.
- Seager 1994 R. Seager, “The Corinthian War”, στο D. M. Lewis - J. Boardman – S. Hornblower – M. Ostwald (ed.), *Cambridge Ancient History* 6. *The Fourth Century*, 97-119.
- Severyns 1963 A. Severyns, *Recherches sur la Chrestomathie de Pro-*

- Sherk 1983 *clos. IV, la vita Homeri et les sommaires du cycle*, Paris.
R.K. Sherk, "Archaic Times to the End of the Peloponnesian War", στο C.W. Fornara (ed.), *Translated Documents of Greece and Rome*, Cambridge.
- Sieveking 1964 F. Sieveking, "Die Funktion geographischer Mitteilungen im Geschichtswerk des Thukydides", *Klio* 42, 73–179.
- Simpson & Lazenby 1970 R.H. Simpson & J.F. Lazenby, *The catalogue of the ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Smith 1954 R. E. Smith, "The Opposition to Agesilaus' Foreign Policy 394-371 B.C.", *Historia* 2. 3, 274-88.
- Solmsen 1905 F. Solmsen, *Inscriptiones Graecae ad Inlustrandas Dialectos Selectae*, Lipsiae.
- Spence 1990 I. G. Spence, "Perikles and the Defence of Attika during the Peloponnesian War", *JHS* 110, 91-109.
- Stiros & Psimoulis & Kolonas 2005 S.C. Stiros & P.A. Psimoulis & C.L. Kolonas, "The theatre of Aitolian Makyneia", *ABSA* 100, 299-313.
- Szemler 1991 G.J. Szelmer, "The Isthmus Corridor during the Dark and Archaic Ages", στο E.W. Kase- G.J. Szelmer- N.C. Wilkie- P.C. Wallace (ed.), *The Great Isthmus Corridor Route, Explorations of the Phokis- Doris Expedition*, vol.1, 74-104.
- Tod 1946 M. N. Tod, *A selection of Greek Historical Inscriptions, to the End of the Fifth Century*, Oxford.
- Tod 1948 M. N. Tod, *A selection of Greek Historical Inscriptions, from 403 to 323 B.C.*, Oxford.
- Unz 1986 R.K. Unz, "The chronology of the Elean war", *GRBS* 27.1, 29-42.
- Van Rookhuijzen 2018 J. Z. Van Rookhuijzen, *Herodotus and the Topography of Xerxes' Invasion*, Berlin.
- Van Soesbergen 1981 P.G. Van Soesbergen, "The coming of the Dorians", *Kadmos* 20.1, 38-51.
- Vatin 1963 C. Vatin, "Le bronze Pappadakis, étude d'une loi coloni-

- al”, *BCH* 87, 1-19.
- Walker 1957 P. K. Walker, “The Purpose and Method of 'The Pentekontaetia' in Thucydides, Book I”, *CQ* 7.1, 27-38.
- Wallace 1936 W. Wallace, “The Egyptian Expedition and the Chronology of the Decade 460-450 B.C.”, *TAPA* 67, 252-60.
- Westlake 1935 H.D. Westlake, *Thessaly in the Fourth Century B.C.*, London.
- Westlake 1945 H. D. Westlake, “Seaborne Raids in Periclean Strategy”, *CQ* 39.3, 75-84.
- Winter 1971 F.E. Winter, *Greek Fortifications*, London.
- Woodhouse 1897 W. J. Woodhouse, *Aetolia. It's Geography, Topography, and Antiquities*, Oxford.
- Worthington 2014 I. Worthington, *By the Spear. Philip II, Alexander the Great and the rise and fall of the Macedonian Empire*, Oxford.
- Wycherley 1962 R.E. Wycherley, *How the Greeks build cities*, London.
- Wylie 1993 G. Wylie, “Demosthenes the General - Protagonist in a Greek Tragedy?”, *G&R* 40.1, 20-30.
- Zunino 2005 M.L. Zunino, “La Sumbola fra Oiantheia e Khaleion (IG IX 1², 717): Il diritto de Sulen”, *ZPE* 153, 113–26.
- Zunino 2007 M.L. Zunino, “Decidere in Guerra- Pensare alla pace. Il caso del ‘bronzo Pappadakis (IG IX 12, 3, 609)”, *ZPE* 161, 157–69.
- Zunino 2017 M.L. Zunino, “Convenzione giudiziaria tra Eantea e Chaleion”, *Axon* 1.1, 125-44.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Αρ.1: FD III 4.352

[...]NOΔ[— — — — —]
[..]ANAΠOΔ[— — — — —]
[τ]οῦ λόγου [— — — — —]
[..]χος τοῖς ἐν τῷ[— — — — —]
[..]ρας, ὁ δὲ ἄρχω[ν — — — — — κ]-
[λαρ]ωσάτω δικασ[τήριον — — — — —]
[...] ἀνδρῶν πε[ντ — — — — —]
[..] λαχόντες [— — — — —]
[..]TATΩN[— — — — —]
[.. ε]ἰ δέ τις κ[α — — — — —]
[.....]HT [— — — — —]
[— — — — —]OI[— — —]
[— — — — — κ]αθὼς τοῖς Ὑπνι-
[έοις — — — — —]IA[...]αίου δόμει-
[ν — — — — —]I ἐν Ὑπνίαι τῶς χώρ-
[ας τα]ύτας δικαστήριον δότω ἡ πόλις
[..]ων τῶν ἀπολ[ει]πόντων ἐξ Ὑπνίας
[κατ] τὸ μέρος καθὼς καὶ τῶν θυσιῶν μετ-
[έ]χοντι. — κατ ταῦτα δὲ καὶ τὰν ἄσπορον ν-
[ε]μόντων. — κατ ταῦτα δὲ καὶ τὰς πρεσβεί-
ας, εἴ τοίς κα ἀποστέλλωντι, ἀποστελλ-
όντων. — ἀρχὸν ἐξ Ὑπνίας κατ τὸ μέρος
ἐλέσσω[ων]. — εἰ δὲ μὴ διοικέει τὰ τῶν πολ-
ίων, ποθελέσσω ἀρχὸν ἐξ Ὑπνίας κ-
ατ τὸ μέρος. — τοὶ δὲ ἄρχοντες τοὶ ἐν Ὑπ-
νίαι κατα[γγραφό]ντων τοὺς στρατιώτα-
ς τοὺς ἐν Ὑπνίαι. — ἐπεὶ κα πορεύονται
πορευέσσω κατ τὸ μέρος καθὼς καὶ τῶν
θυσιῶν με[τέ]χοντι. — σίταρχον δὲ λα[μ]βα-
νόντων κατ τὸ μέρος. — τὸν δὲ ἰατρὸν καὶ τ-
οὺς ἄλλους δαμοσιεργοὺς ἐν Ὑπνίαι κατα-
στᾷ[σα].ι, τῶν αὐτῶν μισσθῶν καθὼς καὶ πρό-

τερον Ὑπνιεῖς καθίσταν — καθισσάντων
 ἀ[μ]φότεροι. — χωροφυλακούντων δὲ τοῖ Μυ-
 ανεῖς τὰν Μυα[νιάδα] — τοῖ Ὑπνιεῖς τὰν Ὑπνι-
 άδα — τὰς σκοπιάς καὶ τὰ ὄρια κοινᾷ ἀμφο-
 [τ]εροι. — τὸν δὲ στατήρα μὴ ἐμφερόντων το-
 [ῖ ἐν] Ὑπνία χωροφυλακούντες μηδὲ τοῖ ἐμ Μ-
 [υανία]ι. — πρόβατα· — ἐκατ[ερ.....]
 col. III
 [....]ν τᾷ προτέραι τας [— — — — —]
 ἑκατέρας· — εἰ δέ τις τῶν προβατέων τ[ῶν χ]-
 ρησαμένων τὰ πρόβατα ποτάγοι πρὸ τᾶ[ς λ]-
 ώτιος λωτίζας ἀπαγέτω. — ὅσοι δέ κα τῶ[ν πρ]-
 οβα[////τέων μὴ χρήσ[ω]νται τᾷ χώραι λω[τίζ]-
 οντες τὰς πόκας νέμοντες ἐν τᾷ χώραι [α]-
 ὕλιζόντω ἀμέρας δέκα. — εἰ δέ τί κα τῶν δι[ο]-
 ρθωμάτων τῶν ὕστερον ποτιφερομένων
 τᾶς Πανκλέος ἀρχᾶς ἀμφίλλογον γίνητ-
 αι ἐπικριθέντων ἐν Αἰσχρίωνι Ἀρχεστ[ρά]-
 τωι Φυσκέοις — Κρατίνωι Τριτεῖ — Κ[.....]-
 μωι Δαμοκλεῖ Ἀριστομάχωι Χα[λειέοι]-
 ς· — κρινόντων δὲ μὴ ἔλασσον τριῶ[ν. — τῶν]
 δὲ λόγων τῶν κατὰ μῆνα τιθεμένων[ων — ἐ]-
 πεί κα λάβηι ὁ ἐγ Μυανίας βούλαρχο[ς παρ]-
 ᾶ τῶν ἐξ Ὑπνίας ἀρχείων τὰ ἀντίγ[ραφα κα]-
 ῖ συνθῆι ἐν τὰ κιβώτια ἐπιβαλλέτω τ[ὸν δα]-
 κτύλιον ὁ ἐγ Μυανίας καὶ Ὑπνίας βούλ[αρχο]-
 ς· — κατ ταῦτα δὲ καὶ τοῖ ἐξ Ὑπνίας βούλα[ρχοι]
 ἐπεὶ κα λάβωντι τὰ ἀντίγραφα παρὰ τοῦ [ἐγ Μυ]-
 ανίας βουλάρχου καὶ συνθέωντι ἐν τὸ κιβ[ώτιο]-
 ν συνεπιβαλλέτω τὸν δακτύλιον ὁ ἐγ [Μυ]-
 ανίας καὶ ἐξ Ὑπνίας βούλαρχο[ς]-
 ν τοῖ ἐξ Ὑπνίας ἐμ Μυανίαν [.....· — ὁ δὲ]
 νόμος καὶ τὸ ψάφισμα τὸ τῶ[ν — — — — —]

-----ΛΗΤ-----

Αρ.2: IG IX, 1² 3.739

-----ΑΕ....Ε-----
-----ΛΩΝ-----
-----ΟΙΣΤΟΥΛΕ-----
-----ΟΔΟΙΗΑΓ-----δότη τᾱ[ς τι]μᾱς ..
-----ΟΠΕΛ..... ἐλαιῶν Χαλεε..... τᾱ[ι π]όλει παρεχέτω κα[ὶ ἐ]ν Τριτέα<ι> Χαλε-
-----ΔΕΙ..... τᾱι πόλει τὰ τέλη, [κ]ομιζέσθω αὐτὸ[ς] ἐκ Τριτ[έ]α[ς] τὰν φορὰν· τὰν δὲ γᾱν ἀνα-
-----ΝΤΙΜ.....ωι δόμεν, εἴ κα μὴ αὐτὸς σπείρηι ἄμ[α] τῶι παρέχοντι τὰν γᾱν· τὰν δὲ γᾱν
-----ΙΑΓ..... ἀμπέλους ἐπιτομὰ ἔστω, οὗ κα τὸ χωρίον ἦι. μάρτυροι Δελφοὶ Ἐχέμματος
-----ΛΑΣ..... Ἀριστόμαχος Χαιρεφάνεος, Ἀναξανδρίδας Ἀριστομάχου, Ἀρχέλας Κρίτω-
[νος -----]ΕΝΩΝ.....ος, Ἀριστίων Ἐχεκρατίδα, Ζακύνθιος Ἀγαζάλου. τὰν ὁμολογίαν ἔθεντο
----- πό[λι]ος πεμφθέντες Ἀρχαγόρας Δαμοξένου, Δαμόξενος Ξενοδάμου Χαλειεῖς· Τριτέων
-----στέα, Εὐνομίδας Πλειστέα.

Αρ.3: IG IX, 1.867

ἡνιοῦ Τλασίαφο Μενεκράτεος τόδε σᾶμα
Οἶανθέος γενεάν. τόδε δ' αὐτοῖ δᾶμος ἐποίει· ∴
εἷ γὰρ πρόξενφος δάμου φίλος· ἀλλ' ἐνὶ πόντο ἰ
ὄλετο, δαμόσιον δὲ καρὸ[ν πένθησαν] χάπαντες]. ∴
Πραξιμένης δ' αὐτοῖ γ[αίας] ἀπὸ πατρίδος ἐνθὸν ∴
σὺν δάμο ἰ τόδε σᾶμα κασιγνέτοιο πονέθε. ∴

Αρ. 4: IG IX, 1² 3.715

[θεὸς τύχαν ἀγαθάν. ἀγωνοθετέοντος τῶν] Λοκρῶν Ἀρίστωνος [τοῦ -----]
[-----, ἐν δὲ Τολφ]ῶνι [ἄρ]χοντος Ἀριστείδα τ[οῦ .]Λ-----
[-----, ἐ]ν ἐννόμωι ἐκκλησίαι τᾱς πόλιος ἀπ[έ]δοτο]ο-
[Τολφώνιος σῶμα ἀνδρεῖον, ὧι ὁ]νομα Ἀγάθων, τᾱι Βασιλείαι τᾱι ἐν Τ[ολ]φῶνι ἐπ' ἐ-
[λευθερίαι -----, συν]ευδοκέοντος καὶ τοῦ πα[τ]ρὸς αὐτοῦ Ἀριστίωνος, τι-
[μᾱς ἀργυρίου μνᾱν· βεβαιωτὴρ κατ τὸ]ν νόμον Οἰνοτιῶν Ἀγήμονος Τολφώνιος· ἅ ὧνά παρὰ

————— Φιλοδάμον Τολφώνιον· μάρτυροι· Νικέας Ἀγη-
 —————ου, Μενεκλῆς, Ἀριστείδας Νικέα, Ἀριστείδ<α>ς Ξενέα,
 [————— Ἀ]γέλοχος, Στρατόλαος, Ξένυλλος, Φαινέας Σίμου
 [———— Τολφώνιοι]

Αρ.5: IG IX,1² 3.717

Α : τὸν ξένον μὲ χάγεν : ἐ(τ) τᾷς Χαλειίδος : τὸν Οἰανθέα μ-
 εδὲ τὸν Χαλειέα : ἐ(τ) τᾷς Οἰανθίδος : μεδὲ χρέματα αἷ τι(ς) συ-
 λοῖ : τὸν δὲ συλοῶτα ἀνάτο(ς) συλεῖν. τὰ ξενικὰ ἐ(θ) θαλάσας χάγεν :
 ἄσυλον : πλὰν ἐ(λ) λιμένος : τοῦ κατὰ πόλιν : αἷ κ' ἀδίκ(ς) συλοῖ : τέ-
 τορες δραχμαί : αἱ δὲ πλεον δέκ' ἀμαρᾶν ἔχοι τὸ σῦλον, he-
 μιόλιον ὀφλέτο <h>ὅτι συλάσαι : αἱ μεταφοικέοι πλεον μενὸς ἔ-
 ὁ Χαλειεὺς ἐν Οἰανθέα ἔ Οἰανθεὺς ἐν Χαλειοῖ, τᾷ ἐπιδαμίαι δίκαι χ-
 ρέστο : τὸν πρόξενον : αἱ ψευδέα προξενέοι· διπλ-
 εῖοι θοιέστο.

Β. αἷ κ' ἀνδιχάζοντι : τοῖ ξενοδίκαι : ἐπομότας : ηελέσ-
 το : ὁ ξένος : ὁπάγον : τὰν δίκαν : ἐχθὸς προξένο
 καὶ φιδί(ο) ξένο : ἀριστίνδαν : ἐπὶ μὲν ταῖς μναια-
 ίαις : καὶ πλεον : πέντε καὶ δέκ' ἄνδρας : ἐπὶ ταῖς
 μειόνοις : ἐννέ' ἄνδρας : αἷ κ' ὁ φασστός ποὶ τὸν φ-
 αστὸν δικάζεται κα(τ) τᾷς συνβολᾶς· δαμιουργὸς
 ηελέσται : τὸς ἠορκομότας ἀριστίνδαν τὰν πε-
 ντορκίαν ὁμόσαντας : τὸς ἠορκομότας τὸν αὐτὸ-
 ν ἠόρκον ὁμνύεν : πλεθὺν δὲ νικεῖν.

Αρ.6: IG IX,1² 3.718

ἐν Ναύπακτον : κα(τ) τοῖδε : ἡἀπιφοικία. : Λορρόν τὸν : ἡυποκναμίδιον : ἐπ-
 εῖ κα Ναυπάκτιος : γένεται : Ναυπάκτιον ἑόντα : ἡόπο<ς> ξένον : ὅσια λανχάν-
 ειν : καὶ θύειν : ἐξεῖμεν : ἐπιτυχόντα : αἷ κα δεῖλεται : αἅ κα δεῖλεται : θύειν καὶ λ-
 ανχάνειν : κέ(δ) δάμο κέ(ρ) ροινάνον : αὐτὸν καὶ τὸ γένος : κατ' αἷφεί. : τέλος το-
 ῦς : ἐπιφοίρους Λορροῶν : τοῖν ἡυποκναμίδιον : μὲ φάρειν : ἐν Λορροῖς τοῖ-
 ς ἡυποκναμίδιοις : φρίν κ' αὐ τις Λορρός γένεται τοῖν ἡυποκναμίδιον. : αἅ
 δεῖλετ' ἀνχορεῖν, καταλείπον·τα ἐν τᾷ ἰστίαι παῖδα ἡεβατὰν ἔ' δελφεὸν ἔξ-

εἶμεν ἄνευ ἐννετερίον· : αἶ κα ἡυπ' ἀνάνκας ἀπελάονται : ἐ(γ) Ναυπάκτο : Λορ-
ροὶ τοὶ ἡυποκναμίδιοι, : ἐξεῖμεν ἀνχορεῖν, : ἡόπο φέκαστος ἐν, ἄνευ ἐ-
ννετερίον. : τέλος μὲ φάρειν μεδὲν : ἡότι μὲ <μ>ετὰ Λορροὺν τὸν Φεσπαρί-
ον : Α : ἔννορον τοῖς ἐπιφοίροις ἐν Ναύπακτον : μὲ 'ποστᾶμεν : ἂ<π' Ὁ>ποντίον
τέκναι καὶ μαχανᾷ : μεδὲ μιᾷ : φερόντας· τὸν ἡόρρον ἐξεῖμεν : αἶ κα δει-
λονται : ἐπάγειν μετὰ τριάροντα φέτεα : ἀπὸ τοῦ ἡόρρο ἡεκατὸν ἄνδρας Ὁ-
ποντίοις : Ναυπακτίον καὶ Ναυπακτίοις Ὁποντίους : Β : ἡόσστις κα λιποτελέε-
ι ἐγ Ναυπάκτο : τὸν ἐπιφοῖρον : ἀπὸ Λορροὺν εἶμεν : ἔντε κ' ἀποτεῖσει : τὰ νό-
μια Ναυπακτίοις : Γ : αἶ κα μὲ γένος ἐν τᾷ ἰστίαι : εἶ ἔ' ἡεπάμον : τὸν ἐπι-
φοῖρον : εἶ ἐν Ναυπάκτοι, Λορροὺν : τὸν ἡυποκναμίδιον : τὸν ἐπάνχισ-
τον : κρατεῖν, Λορροὺν ἡόπο κ' εἶ, : αὐτὸν ἰόντα, αἶ κ' ἀνὲρ εἶ ἔ' παῖς, : τριοῦ μ-
ενοῦ· : αἶ δὲ μέ, τοῖς Ναυπακτίοις : νομίοις χρεῖσται : Δ : ἐ(γ) Ναυπάκτο ἀνχορέ-
οντα : ἐν Λορροὺς τοὺς ἡυποκναμίδιους : ἐν Ναυπάκτοι : καρῶζαι ἐν τᾷ-
γορᾷ : κέν Λορροῖς : τοῖ<ς> ἡυποκναμίδίοις : ἐν τᾷ πόλι, ἡόκ' εἶ, : καρῶζαι ἐν
τᾷγορᾷ : Ε : Περροθαριᾶν : καὶ Μυσαχέον : ἐπεὶ κα Ναυπάκτι<ός τι>ς : γένετα-
ι, : αὐτὸς καὶ τὰ χρέματα : τέν Ναυπάκτοι : τοῖς ἐν Ναυπάκτοι χρεῖσται, :
τὰ δ' ἐν Λορροῖς τοῖς ἡυποκναμίδίοις : χρέματα τοῖς ἡυποκναμίδι-
οις :

Β. νομίοις χρεῖσται, : ἡόπος ἂ πόλις φεκάστον νομίζει : Λορροὺν τὸν ἡυποκν-
αμίδιον· : αἶ τις ἡυπὸ τὸν νομίον τὸν ἐπιφοῖρον : ἀνχορέει Περροθαριᾶ-
ν καὶ Μυσαχέον, : τοῖς αὐτοῦ νομίοις : χρεῖσται : κατὰ πόλιν φεκάστους
: F : αἶ κ' ἀδελφείοι ἔοντι : τοῦ ἡ Ναύπακτον φοικέοντος, : ἡόπος καὶ Λορροῦ-
ν : τὸν ἡυποκναμίδιον : φεκάστον νόμος ἐστί, : αἶ κ' ἀποθάνει, τὸν χ-
ρεμάτων κρατεῖν : τὸν ἐπίφοιρον, τὸ κατιρόμενον κρατεῖν : Ζ :
τοὺς ἐπιφοίρους : ἐν Ναύπακτον : τὰν δίκαν πρόδιον : ἡαρέσται, πὸ(τ) τοὺς δ-
ικαστέρας : ἡαρέσται, : καὶ δόμεν : ἐν Ὁπόεντι κατὰ φέος αὐταμαρὸν : Λορ-
ρόν τὸν ἡυποκναμίδιον· : προστάταν καταστᾶσαι : τὸν Λορροὺν τόπιφ-
οῖροι καὶ τὸν ἐπιφοῖρον τοῖ Λορροῖ, : ἡοῖτινές κα ΓΙΑΤΕΣ ἔντιμοι ΕΣ : Ξ : ἡόσ-
στις κ' ἀπολίπει : πατᾶρα καὶ τὸ μέρος : τὸν χρεμάτων τοῖ πατρί, : ἐπεὶ κ'
ἀπογένεται, : ἐξεῖμεν ἀπολαχεῖν : τὸν ἐπίφοιρον : ἐν Ναύπακτον
: Θ : ἡόσστις : κα τὰ φεφαδερότα : διαφθείρει : τέχναι καὶ μαχανᾷ : κα-
ὶ μιᾷ, : ἡότι κα μὲ ἀνφοτάρους : δοκέει ἡοποντίον : τε χιλίον : πλέθ-
αι καὶ Ναυπακτίον(!) : τὸν ἐπιφοῖρον : πλέθαι, : ἄτιμον εἶμεν : καὶ χρέ-

ματα παματοφαγεῖσται· : τὸν καλειμένοι : τὰν δίκαν : δόμεν τὸν ἀρ-
χόν, : ἐν τριαροντ' ἀμάραις : δόμεν, : αἷ κα τριαροντ' ἀμάραι : λείποντ-
αι τᾷς ἀρχᾷς· : αἷ κα μὲ διδοῖ : τοῖ ἐνκαλειμένοι : τὰν δίκαν, : ἄτιμ-
ον εἶμεν : καὶ χρέματα παματοφαγεῖσται, : τὸ μέρος μετὰ φο-
ικιατᾶν. : διομόσαι ἡόρρον : τὸν νόμιον. : ἐν ὑδρίαν : τὰν ψάφιζ-
ξιν εἶμεν. : καὶ τὸ θέθμιον : τοῖς ἠυποκναμιδίοις Λορροῖς : ταῦ-
τὰ τέλεον εἶμεν : Χαλειέοις : τοῖς σὺν Ἀντιφάται : φοικεταῖς.

Ap.7: IG IX,1² 3.609

A. τεθμός ὁδε περὶ τᾷς γᾷς βέβαιος ἔστο κατ τὸν
ἀνδαιθμόν Πλακὸς □λίας καὶ Λισκαρίας καὶ τοῖν ἀ-
ποτόμον καὶ τοῖν δαμοσίον. ἐπινομία δ' ἔστο γο-
νεῦσιν καὶ παιδί, αἱ δὲ μὲ παῖς εἶε, κόραι, αἱ δὲ μὲ κόρα εἶε,
ἀδελφεοῖ, αἱ δὲ μὲ ἀδελφεὸς <ς> εἶε, ἀνχιστέδαν ἐπινεμέσθο κατ <τ> τὸ
δίκαιον, αἱ δὲ μὲ τοῖ ἐπίνομοι ΟΙΙΟΝ ᾗ ἡότι δὲ κα φυτεύσεται,
ἄσυλος ἔ{ι}στο {²⁶ἔστο}²⁶, αἱ μὲ πολέμοι ἀνανκαζομένοις δόζξαι ἀ-
νδράσιν ἡενὶ κέκατὸν ἀριστίνδαν τοῖ πλέθει ἄνδρας δια-
κατίος μεῖστον ἀξζιομάχος ἐπιφοίκος ἐφάγεσθαι. ἡόστ-
ις δὲ δαιθμόν ἐνφέρου ἔ ψᾶφον διαφέρου ἐν πρεῖγαι, ἐν πόλι, ἐ-
ν ἀποκλεσίαι ἔ στάσιν ποιέοι περὶ γαδαισίας, αὐτὸς μὲ-
ν φερρέτο καὶ γενεὰ ἅματα πάντα, χρέματα δὲ δαμευόσθον
καὶ φοικία κατασκαπτέσθο κατ τὸν ἀνδρεφονικὸν τετμ-
όν. ὁδε τετθμός ἱαρός ἔστο τὸ Ἀπόλλωνος τὸ Πυθίο καὶ τοῖν συν-
[άον· εἶμεν τοῖ τα]ῦτα παρβαίνοντι ἐξζόλειαν αὐτοῖ καὶ γενεᾷ καὶ πά-
ντεσιν, τοῖ δ' εὐσεβέοντι ἡίλαος ἔσσο. ἀ δὲ γ[ᾶ τὸ μὲν ἔμισον]
B. κομίζοιεν, ἀξιοδότας ἔστο τὰν αὐτὸ ὅτινι χρεῖζοι.
τοῖν ὑπαπροσθιδίον ἔστο, τὸ δ' ἔμισον τοῖν ἐπιφοίκον ἔσ-
<τ>ο.

τὸς δὲ κοίλος μόρος διαδόντο : ἀλλαγὰ δὲ βέβαιο-
ς ἔστο, ἀλαζέσθο δὲ ἀντὶ τὸ ἄρχο
[αἱ δὲ τοῖ] δαμιοργοὶ κερδαίνοιεν ἄλλο
τοῖν γεγραμένον, ἡιαρὸν τὸ Ἀπόλλο-
νος : ἐχέτο ἄγαλμα δι' ἐννέα φετ-

έον καὶ με ποτιγράψαι κέρδος.

Αρ.8: IG IX,1² 3.665

θεὸς τύχαι ἀγαθαῖ.

[ἔ]δοξε τῷ κοινῷ τῶν Λοκρῶν τῶν Ἐσ[περί]-

[ων]· ἐπειδὴ καὶ πρότερον οἶκει[ότατος πο]-

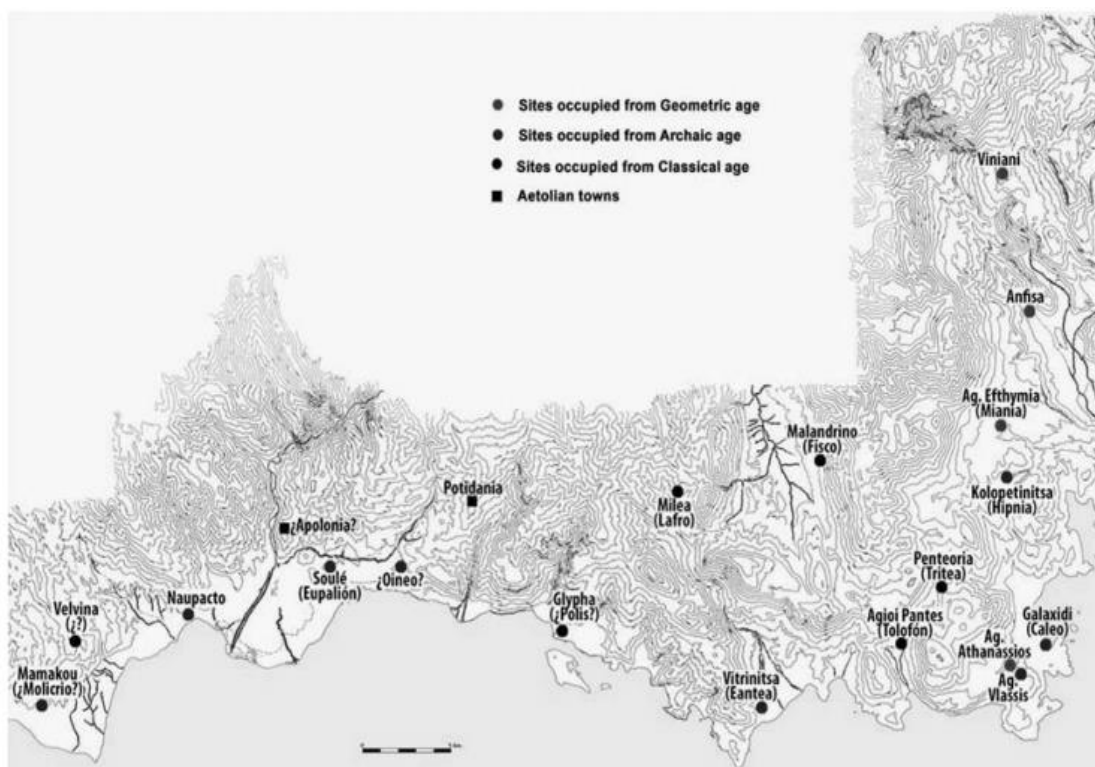
[τὶ τοὺς Μ]αρωνίτας διὰ τὸν — — — — —

.....ς αὐτῶν ἀμῖν [ὑπαρχούσας ...]

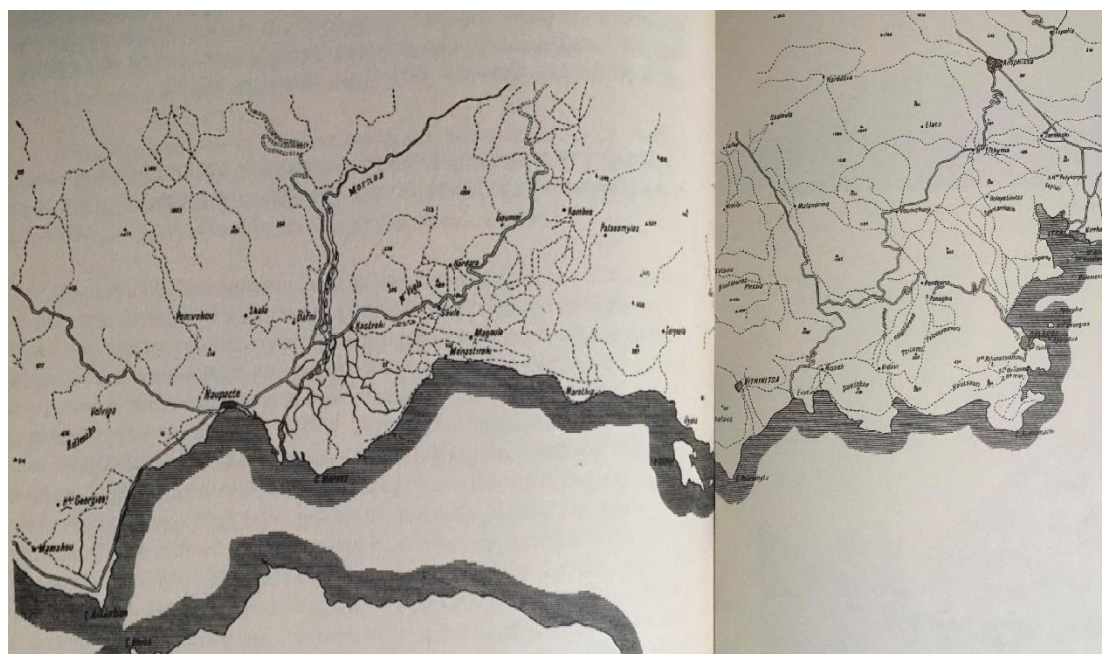
[..... ἀν]ανεσθῆται — — — — —

..... εὐνοί[α — — — — —]

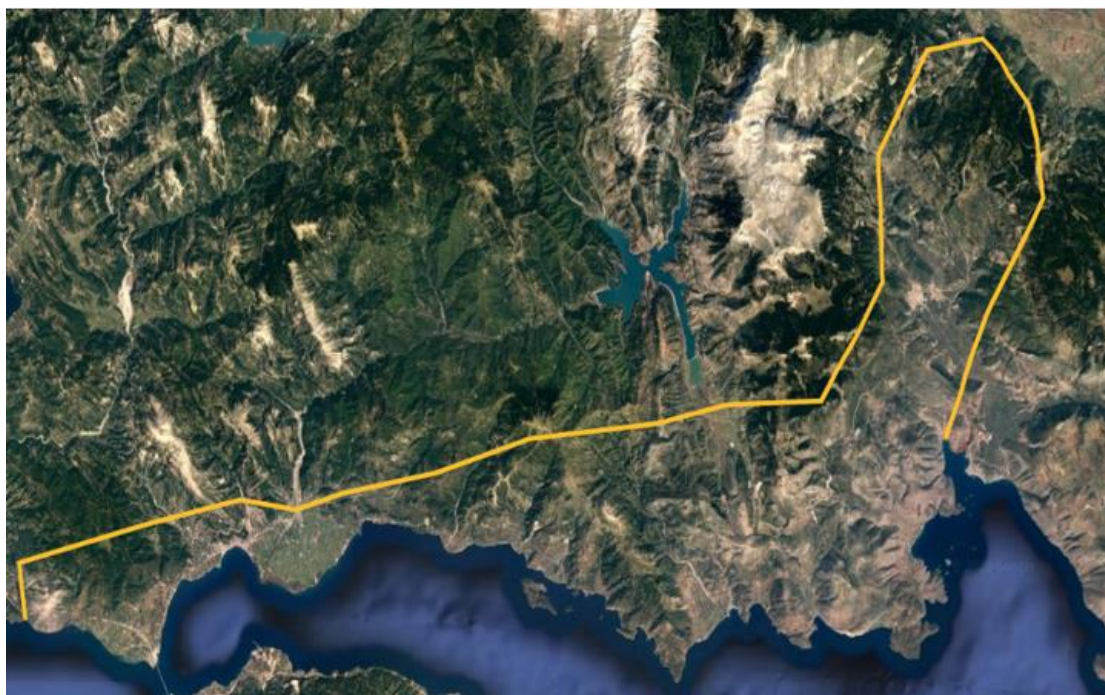
ΧΑΡΤΕΣ

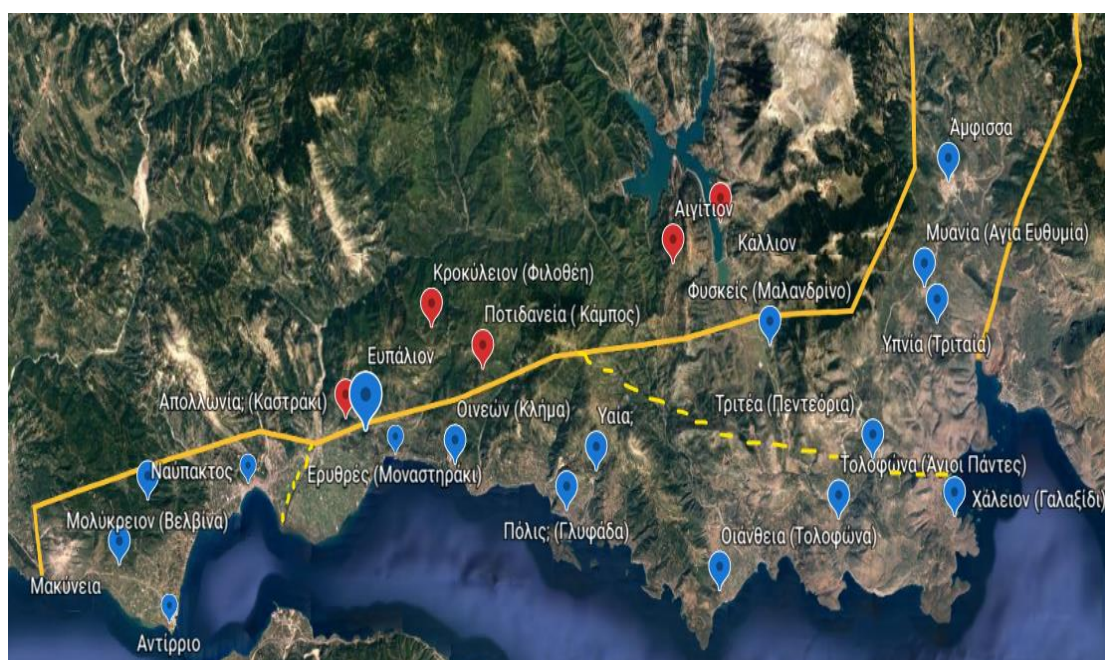
Χάρτης της δυτικής Λοκρίδας με σημείωση των αρχαίων θέσεων, με τις σύγχρονες θέσεις σε παρένθεση (Monedero 2015, 262, Fig.3: West Lokris).

Χάρτης της δυτικής Λοκρίδας, με τα τοπωνύμια και τους δρόμους που κατέγραψε ο Lerat στις περιηγήσεις του στην περιοχή, 1947-51 (Lerat 1952 II).

Γεωφυσικός χάρτης της δυτικής Λοκρίδας, μέσω της εφαρμογής Google Earth. Σημειώνονται, με κίτρινη γραμμή, τα εθνικά της όρια. Χάραξη του συγγραφέα.

Γεωφυσικός χάρτης της δυτικής Λοκρίδας, μέσω της εφαρμογής Google Earth. Εικονίζονται τα εθνικά της όρια και επιπλέον με κίτρινη διακεκομμένη γραμμή ο συμβατικός διαχωρισμός της χώρας. Επίσης, σημειώνονται οι κλασικές πόλεις, με την σημερινή ονομασία των θέσεων παρενθετικά.